

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Г. КОРОЛЕНКА
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ВІЛЬХОВИК Ольга Василівна

УДК 355.311:316.75-029:[3+32+33] (477) «1917/1920-ті»(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ТРАНСФОРМАЦІЯ СВІТОГЛЯДУ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ: ПОЛІТИЧНИЙ, ЕКОНОМІЧНИЙ,
СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТИ (1917–1920-ті РОКИ)**

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Науковий керівник:

Бабенко Людмила Леонідівна,

доктор історичних наук, професор

Полтава-Запоріжжя – 2018

АНОТАЦІЯ

Вільховик О. В. Трансформація світогляду червоноармійців на території радянської України: політичний, економічний, соціальний аспекти (1917–1920-ті роки). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка; Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2018.

У дисертації вперше в історичній науці на підставі широкого кола джерел зроблене комплексне дослідження політики радянської влади щодо цілеспрямованих трансформаційних впливів на світогляд військовослужбовців, що перебували у складі формувань більшовицької Робітниче-селянської Червоної армії на території радянської України в 1917–1920-х рр.

Виявлено, що в Україні в 1917 р. більшовизм як політична сила не мав за собою широкої соціальної бази й спирався лише на російський і зрусифікований пролетаріат, частину найбіднішого селянства. Спроба радянської влади підкорити українське населення військовою силою призвела до суттєвого ускладнення становища більшовиків в Україні і змусила їх шукати більш дієві і гнучкі методи. Серед них головну роль відігравали інтенсивна агітація і пропаганда комуністичної ідеології. Основні політичні й організаційні заходи ідеологічної стратегії були націлені на трансформацію світогляду червоноармійців-українців у лавах Червоної армії, яких залучали до встановлення і утвердження радянської влади на противагу національно-свідомому суспільному сегменту.

З метою формування соціально-політичної бази для встановлення своєї влади в Україні більшовицькі агітатори створили загони робітничої гвардії та «Червоне козацтво» у переважній більшості з російського пролетаріату. За їхньою допомогою радянська влада намагалася приховати окупаційний характер своєї присутності на території УСРР та продемонструвати ознаки об'єктивної зумовленості перемоги радянської влади. На практиці цей процес часто супроводжувався ексцесами, які призводили до зворотних, неочікуваних для

більшовиків результатів, зокрема, провалу добровільної та примусової мобілізації українського населення до Червоної армії.

У результаті невдалих мобілізаційних кампаній, посилення дезертирства більшовики перейшли до більш дієвої політики – створення «нових людей» з комуністичною свідомістю. Її втілення у Червоній армії покладалося на ідеологічний апарат та командний склад. Головною функцією останніх був тотальний комуністичний вплив через розгалужену систему інституційного контролю, засоби творення нових ціннісних орієнтирів, що вступали в конфлікт з традиційними поглядами українців, які опинялися в конфліктогенній зоні гострої політичної боротьби. Проте побудова радянського суспільства воєнно-комуністичними методами, популістські обіцянки та нав'язлива ідеологічна «обробка» військових вдарили бумерангом по самих більшовикам.

На тлі загального невдоволення виник повстанський рух, до якого масово приєднувалися українці-червоноармійці, які дезертирували з армійських частин. Комуністична партія іменувала його «контрреволюційним» й розглядала як злочинні форми протидії своїй владі. Більшовики розробили цілу систему каральних органів і заходів для боротьби з дезертирством, що є свідченням великих масштабів цього явища.

Дисертанткою вперше визначена вирішальна роль комплексного, синергетичного за своєю природою ідеологічного, впливу державного механізму на червоноармійців з метою трансформації світогляду українського населення в цілому. Адже військовослужбовці, які пройшли школу ідеологічного перевиховання під час служби в Червоній армії, формально засвоїли комуністичні ідеї, значною мірою прагматично сприймаючи їх як сходинки соціальних ліфтів. Увага з боку держави до червоноармійців та їхніх родин мала стати переконливим чинником зростання довіри до радянської влади з боку всього українського суспільства. Іншим важливим інструментом трансформації світоглядних переконань стала освіта, шлях до оволодіння якою для сільської молоді відкривала армія.

Ґрунтуючись на архівні матеріали уперше акцентована увага на особливостях методів культурно-пропагандистського впливу на світогляд червоноармійців. Більшовики розширювали культурно-освітні горизонти новобранців, організовували дозвілля завдяки клубній та бібліотечній роботі, пропагували комуністичні догми через гуртки та читальні. Завдяки усній агітації на мітингах і зборах, відзначенню більшовицьких свят, читанню більшовицької літератури й преси, перегляду радянських кінофільмів відбувалися поступові зміни у ставленні до більшовицької влади, а отже й світоглядних цінностей червоноармійців-українців.

Значною перешкодою в швидкому утвердженні комуністичних догм стала релігійність українського народу. Червона армія була однією з пріоритетних сфер упровадження матеріалістичного світогляду. Атеїстична пропаганда в армії здійснювалася у контексті державної богоборчої політики й торпедувала найбільш консервативний сегмент традиційного світогляду, особливо стійкого у селянському середовищі. Однак у справі подолання релігійно-культурних традицій радянська пропаганда до кінця не впоралася з поставленим завданням: більшість червоноармійців не позбавилися релігійних переконань або їх рудиментів.

Уперше було залучено низку практично не вивчених архівних документів вітчизняних архівів із теми дисертаційного дослідження для аналізу заключного етапу процесу комплексного трансформаційного впливу більшовицької держави на світогляд червоноармійців – демобілізації. Констатуємо, що більшовики розглядали демобілізованих червоноармійців як політичну опору на селі, резерв партійно-радянського активу й керівних кадрів. Спектр їхнього використання поширювався на ключові ланки органів місцевої влади (голів і членів сільрад), посади агітаторів, організаторів комітетів взаємодопомоги, а також як активістів. Особи, що пройшли службу в Червоній армії, нерідко ставали кадровими військовими.

Значно поглиблений історіографічний аналіз висвітлення стратегії більшовиків, найважливіших методів утвердження пріоритетності комуністичної

ідеології у свідомості червоноармійців-українців надав змогу визначити політичні, економічні та соціальні аспекти трансформації світогляду червоноармійців на території України. Введено в обіг значний фактологічний матеріал, який дозволив розширити й поглибити можливості реконструкції процесу зміни суспільної парадигми в Україні на початковому етапі становлення радянської влади, одним з рушіїв якого стала Червона армія.

Практичне значення основних положень та одержаних результатів полягає в тому, що вони мають науково-теоретичне і прикладне застосування при написанні узагальнюючих праць з історії України, всесвітньої історії, у науково-дослідній роботі в галузі військової історії та військового будівництва, подальшій розробці обраної теми. Уведені в науковий обіг документи та матеріали, фактологічний матеріал і висновки дослідження можуть бути використані в навчальному процесі для студентів військових і гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів України.

Ключові слова: Червона армія, червоноармійці, світогляд, більшовики, радянська влада, Червона гвардія, «Червоне козацтво», мобілізація, дезертирство, повстанський рух, антирелігійна політика, пропаганда, агітація, демобілізація.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України та виданнях інших держав

1. Вільховик, О. В. Повстанський рух в Україні як наслідок більшовицьких перетворень на селі та його вплив на селянський соціум [Текст] / О. В. Вільховик // Гуржіївські історичні читання : збірник наукових праць / ред. кол. : В. А. Смолій, А. І. Кузьмінський, С. Ю. Наумов та ін. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2009. – С. 286–290.
2. Вільховик, О. В. Явище дезертирства в Червоній армії на території України (кін.1918 – поч. 1920-х рр.) [Текст] / О. В. Вільховик // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. : Історія, Політичні науки.

- Міжнародні відносини. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – Вип. 583–584. – С. 161–166.
3. Вільховик, О. В. Червоне козацтво у встановленні радянської влади в Україні [Текст] / О. В. Вільховик // Гуржіївські історичні читання : збірник наукових праць / ред. кол. : В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 5. – С. 233–235.
 4. Вільховик, О. В. Особливості мобілізації до Червоної армії на території України (кінець 1918 – початок 1920-х років) [Текст] / О. В. Вільховик // Історична пам'ять. – Вип. № 33. – 2015. – С. 68–76.
 5. Вільховик, О. В. Роль демобілізованих червоноармійців у формуванні радянської свідомості українського населення [Текст] / О. В. Вільховик // Грані. – 2013. – № 11 (103) листопад. – С. 36–41.
 6. Вільховик, О. В. Культурно-пропагандистська робота в Червоній армії як основний метод впливу на червоноармійців [Текст] / О. В. Вільховик // Грані. – 2013. – № 12 (104) Грудень. – С. 118–123.
 7. Вильховык, О. В. Причины и последствия недовольства красноармейцев политикой популизма большевиков в начале 1920-х гг. [Текст] / О. В. Вільховик // Modern Science – Moderni veda. – Praha. – Ceska republika, Nemoros. – 2015. – № 2. – Р. 113–119.

Опубліковані праці апробаційного характеру

8. Вільховик, О. В. Форми пропагандистського впливу на свідомість українців у лавах Червоної армії [Текст] / О. В. Вільховик // «The First International conference on scientific development in Europe». Proceedings of the Congress (December 23, 2014). «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. – Vienna. – 2014. – Р. 47–52.
9. Вільховик, О. В. Більшовицькі засоби ідеологічного впливу на українське селянство у 1920-х роках: до питання оцінки їх діяльності [Текст] / О. В. Вільховик // Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція,

- присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда» (Чернівці, 27–28 листопада 2009 р.) : тези / наук. ред. О. В. Добржанський. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – С. 80–81.
10. Вільховик, О. В. Головні чинники формування світогляду червоноармійців у 1920-х роках [Текст] / О. В. Вільховик // Матеріали Другої Міжнародної наукової конференції «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки : пошуки, роздуми, знахідки». Луганськ, 29 квітня 2009 р. – Луганськ, 2008. – С. 25–27.
 11. Вільховик, О. В. Передумови трансформації соціальної поведінки українського селянства на початку 1920-х років [Текст] / О. В. Вільховик // Збірник матеріалів XI студентської наукової конференції історичного факультету. Квітень 2008 року. – Полтава : АСМІ, 2008. – С. 75–78.
 12. Вільховик, О. В. Більшовицька антирелігійна пропаганда у середовищі червоноармійців у 1920-х роках [Текст] / О. В. Вільховик // Держава і церква в новітній історії України / збірник статей за матеріалами IV Всеукраїнської наукової конференції «Держава і церква в новітній історії України» (21–22 листопада 2012 року). – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. – С. 123–128.
 13. Вільховик, О. В. Вплив культурно-пропагандистської діяльності більшовиків на формування свідомості червоноармійців у 20-х роках XX століття [Текст] / О. В. Вільховик // Сьомі Богданівські читання : матеріали Всеукраїнської наукової конференції : зб. наук. пр. / редкол. : О. Драч, К. Івангородський, А. Касян та ін. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2013. – С. 254–259.
 14. Вільховик, О. В. Матеріальне забезпечення червоноармійських частин на території України (початок 1920-х рр.) [Текст] / О. В. Вільховик // Аркасівські читання. Україна в контексті історичного розвитку Східної Європи : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (17–18 квітня 2015 р.). – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2015. – С. 109–112.

15. Вільховик, О. В. Мобілізація до Червоної армії на території України: агітаційно-пропагандистський аспект [Текст] / О. В. Вільховик // Придніпровські соціально-гуманітарні читання, матер. III всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю. (м. Дніпропетровськ, 29 листопада 2014 р.) : у 4-х ч. – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2014. – Ч. 4. – С. 39–42.
16. Вільховик, О. В. Комуністична освіта як один із інструментів нівелювання червоноармійського світогляду у 1918–1920 рр. [Текст] / О. В. Вільховик // Треті Череванівські читання : зб. наук. ст. за матеріалами III Всеукр. наук. конф., 17–18 берез. 2016 р. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2016. – С. 108–115.
17. Вільховик, О. В. Більшовицька преса як джерело вивчення військового будівництва на території радянської України в першій половині 1920-х років [Текст] / О. В. Вільховик // Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції «Документно-інформаційні комунікації в умовах глобалізації: стан, проблеми і перспективи», м. Полтава, 23 листопада 2016 р. / редкол. : І. Г. Передерій, А. А. Соляник та ін. – Полтава : ПолтНТУ, 2016. – С. 239–243.
18. Вільховик, О. В. Антирелігійна діяльність радянської влади у Червоній армії (1917–1920-ті рр.) [Текст] / О. В. Вільховик // Держава і Церква в новітній історії України / Збірник наукових статей за матеріалами VI Всеукраїнської наукової конференції «Держава і Церква в новітній історії України» (25–26 жовтня 2017 року). – Полтава : ПП «Астроя» – 2017. – С. 256–262.

SUMMARY

Vilhovik O. V. Transformation of the outlook of Red Army soldiers on the territory of Soviet Ukraine: political, economic, social aspects (1917–1920th years). –Manuscript.

Dissertation for the degree of the candidate of historical sciences (doctor of philosophy) in specialty 07.00.01 – «History of Ukraine» – Poltava National

Pedagogical University V.G. Korolenko, Zaporizhzhya National University, Zaporizhzhya, 2018.

In the dissertation for the first time in historical science, on the basis of a wide range of sources, a comprehensive study of the policy of the Soviet government concerning the purposeful transformational influences on the outlook of servicemen who were part of the formations of the Bolshevik Workers 'and Peasants' Red Army on the territory of Soviet Ukraine in 1917-1920 years was made.

It was found that in Ukraine in 1917 Bolshevism as a political force did not have a broad social base and relied only on the Russian and Russified proletariat, part of the poorest peasantry. An attempt by the Soviet government to conquer the Ukrainian people by military force has led to a substantial complication of the situation of the Bolsheviks in Ukraine and forced them to seek effective and flexible methods. Among them, the main role were played by intensive agitation and propaganda of communist ideology. The main political and organizational measures of the ideological strategy were aimed at transforming the outlook of Red Army soldiers-ukrainians in the ranks of the Red Army, who were involved in the establishment and consolidation of Soviet power in opposition to the national-conscious social segment.

In order to form a socio-political base for the establishment of their power in Ukraine, Bolshevik agitators created the detachments of the Labor Guard and «Red Cossacks» in the vast majority of the Russian proletariat. By their help, the Soviet authorities tried to hide the occupational nature of their presence on the territory of the Ukrainian SSR and the objective conditionality to demonstrate the signs of the victory of Soviet power. In practice, this process was often accompanied by excesses, which resulted in reverse, unexpected results for the Bolsheviks, in particular, the failure of voluntary and forced mobilization of the Ukrainian population to the Red Army.

As a result of unsuccessful mobilization campaigns for the strengthening of desertion, the Bolsheviks switched to a more active policy of creating «new people» with communist consciousness. Her incarnation in the Red Army relied on the ideological apparatus of the Task Force. The main function of the latter was the total communist influence through the extensive system of institutional control, the means of

creating new value orientations that came into conflict with the traditional views of Ukrainians who were in the conflict zone of acute political struggle. However, the construction of Soviet society by military-communist methods, populist promises and ideological «treatment» of the military struck a boom in the Bolsheviks themselves.

Against the backdrop of general discontent, a rebel movement arose, to which massively Ukrainian Red Army soldiers who deserted from the army units. The Communist Party called it «counterrevolutionary» and regarded it as a criminal form of opposition to its authorities. The Bolsheviks have developed a system of punitive organs and measures to combat desertion, which is the evidence of the large scale of this phenomenon.

For the first time, the dissertation defined the decisive role of the complex ideological synergetic nature of the state mechanism on the Red Army in order to transform the outlook of the Ukrainian population as a whole. After all, servicemen who passed the ideological re-education school during the service in the Red Army formally learned the communist ideas, largely pragmatically perceiving them as steps of social lifts. The attention of the state to the Red Army and their families should have become a compelling factor in the growth of confidence in Soviet power from the side of all Soviet society. Another important tool for transforming ideological beliefs was education, the way to mastering which for the rural youth was opened by the army.

Based on archival materials, for the first time, attention was paid to the peculiarities of the methods of cultural and propagandistic influence on the outlook of the Red Army. Bolsheviks expanded the cultural and educational horizons of recruits, organized leisure activities through club library work, propagated communist dogmas through circles and reading rooms. Due to oral campaigning at rallies and meetings, celebrating Bolshevik holidays, reading Bolshevik literature and press, watching Soviet films, there were gradual changes in attitude toward the Bolshevik authorities, and therefore the ideological values of Red Army soldiers-Ukrainians.

A significant obstacle to the rapid establishment of communist dogmas was the religiousness of the Ukrainian people. The Red Army was one of the priority areas for the introduction of materialist outlook. Atheistic propaganda in the army was carried out

in the context of the state's anti-government policy and torpedoed the most conservative segment of the traditional worldview, especially persistent in the peasant environment. However, in overcoming the religious and cultural traditions Soviet propaganda has not fully met the task: the majority of Red Army did not get rid of religious beliefs or their rudiments.

For the first time, a series of practically not studied archival documents of national archives on the topic of dissertation research was used to analyze the final stage of the process of the complex transformational influence of the Bolshevik state on the world outlook of the Red Army - demobilization. We note that the Bolsheviks regarded demobilized Red Army as a political resistance in the countryside, a reserve of the party-Soviet activism and governing personnel. The range of their use extends to the key components of local government (chairmen and members of village councils), agitators' positions, organizers of mutual assistance committees, and also as attitivists. Persons who served in the Red Army often became military personnel.

Significantly in-depth historiographic analysis of the coverage of the Bolshevik strategy, the most important methods for establishing the priority of communist ideology in the minds of Ukrainian Red Army soldiers, has enabled to determine the political, economic and social aspects of the transformation of the outlook of Red Army soldiers on the territory of Ukraine. A considerable factual material was put into circulation, which allowed to expand and deepen the possibilities for reconstruction of the process of changing the social paradigm in Ukraine at the initial stage of the formation of Soviet power, one of the engines of which was the Red Army.

The practical significance of the main provisions and the results obtained is that they have a scientific, theoretical and applied application in writing generalized works on the history of Ukraine, world history, in research work in the field of military history and military construction, further development of the chosen theme. The documents and materials, the factual material and the conclusions of the research can be used in the educational process for students of military and humanitarian specialties of higher educational institutions of Ukraine.

Key words: Red Army, Red Army, world outlook, Bolsheviks, Soviet government, Red Guard, Red Cossacks, mobilization, desertion, rebel movement, anti-religious policy, propaganda, agitation, demobilization.

List of publisher publications

Articles in scientific professional editions of Ukraine

1. Vilhovich, O. V. The rebellion movement in Ukraine as a consequence of the Bolshevik transformations in the countryside and its influence on the peasant society [Text] / O. V. Vilhovich // Gurzhiev historical readings: a collection of scientific works / ed. count : VA Smolij, AI Kuzminsky, S. Yu. Naumov et al. – Cherkasy: Cherkasy National University. B. Khmelnytsky, 2009. – P. 286–290.
2. Vilhovich, O. V. The phenomenon of desertion in the Red Army on the territory of Ukraine (end of 1918 – early 1920's) [Text] / O. Vilhovich // Scientific Bulletin of the Chernivtsi University: Sb. sciences Ave.: History, Political Science. International relations. – Chernivtsi: Chernivtsi National Un-t, 2011. – Vip. 583–584. – P. 161–166.
3. Vilhovich, O. V. Red Cossacks in the establishment of Soviet power in Ukraine [Text] / O. V. Vilhovich // Gurzhiev Historical Readings: Collection of Scientific Works / Ed. count : VA Smolij, O. I. Gurzhii, A. G. Morozov and others. – Cherkasy: Cherkasy National University. B. Khmelnytsky, 2012. – Vip. 5. – P. 233–235.
4. Vilhovich, O. V. Features of Mobilization to the Red Army on the territory of Ukraine (end of 1918 – early 1920s) [Text] / O. V. Vilhovich // Historical memory. – Whip No. 33. – 2015. – P. 68–76.
5. Vilhovich, O. V. The role of demobilized Red Army soldiers in the formation of the Soviet consciousness of the Ukrainian population [Text] / O. V. Vilhovich // Grani. – 2013. – No. 11 (103) November. – P. 36–41.
6. Vilhovich, O. V. Cultural and propaganda work in the Red Army as the main method of influence on the Red Army [Text] / O. V. Vilhovich// Grani. – 2013. – № 12 (104) December. – P. 118–123.

7. Vilhovich, O. V. Reasons and consequences of the discontent of the Red Army with the policy of Bolshevik populism in the early 1920's. [Text] / O. V. Vilhovich // Modern Science – Modern Veda. – Prague – Ceska republic, Nemoras. – 2015. – No. 2. – P. 113–119.

Published work of approbatory character

8. Vilhovich, O. V. Forms of propaganda influence on the consciousness of Ukrainians in the ranks of the Red Army [Text] / O. V. Vilkhovich // «The First International conference on scientific development in Europe». Proceedings of the Congress (December 23, 2014). East West Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. – Vienna – 2014 – P. 47–52.
9. Vilhovich, O. V. Bolshevik means of ideological influence on the Ukrainian peasantry in the 1920s: to the question of assessing their activity [Text] / O. V. Vilhovich // Bukovinian International Historical and Local History Conference dedicated to the 140th anniversary of the founding of the first Ukrainian Cultural and Educational Society in Bukovina «Russian Dialogue» (Chernivtsi, November 27–28, 2009): abstracts / sciences. Ed. O. V. Dobrzhansky. – Chernivtsi: Chernivtsi National Unt., 2009. – P. 80–81.
10. Vilhovich, O. V. The main factors of formation of the outlook of Red Army soldiers in the 1920s [Text] / O. V. Vilhovich // Materials of the Second International Scientific Conference «Actual questions of national, world history and history of science: searches, reflections, findings» Lugansk, April 29, 2009 – Lugansk, 2008. – P. 25–27.
11. Vilhovich, O. V. Prerequisites for the transformation of social behavior of the Ukrainian peasantry in the early 1920s [Text] / O. V. Vilhovich // Collection of materials of the XI student's scientific conference of the historical faculty. April 2008 – Poltava: ASMI, 2008. – P. 75–78.
12. Vilhovich, O. V. Bolshevik anti-religious propaganda among Red Army soldiers in the 1920s [Text] / O. V. Vilhovich // State and Church in the Newest History of Ukraine / Collected Articles on the Materials of the IV All-Ukrainian Scientific

- Conference «State and Church in the Newest History of Ukraine» (November 21–22, 2012). – Poltava: VG Korolenko PNP, 2013. – P. 123–128.
13. Vilhovich, O. V. The influence of the Bolshevik cultural and propaganda activity on the formation of the consciousness of Red Army in the 20's of the 20th century [Text] / O. Vilhovich // The seventh Bogdanovsky reading: materials of the All-Ukrainian scientific conference: sciences etc. / rare. : O. Drach, K. Ivangorodsky, A. Kasyan and others. – Cherkassy: View. Chabanenko Yu. A., 2013. – P. 254–259.
 14. Vilhovich, O. V. Material provision of the Red Army units in the territory of Ukraine (beginning of the 1920's) [Text] / O. V. Vilhovich // Arkasiv readings. Ukraine in the context of the historical development of Eastern Europe: materials of the V International Scientific and Practical Conference (April 17–18, 2015). – Nikolaev: V.U. Sukhomlynsky National University of Sciences, 2015. – P. 109–112.
 15. Vilhovich, O. V. Mobilization to the Red Army on the territory of Ukraine: propaganda and propaganda aspect [Text] / O. V. Vilhovich // Pridneprovskii social and humanitarian readings, mother. III allukr. sciences confer from international participation. (Dnipropetrovsk, November 29, 2014): in 4 hours – Dnipropetrovsk: LLC «Innovation», 2014. – Ch.4 – P. 39–42.
 16. Vilhovich, O. V. Communist education as one of the tools of leveling the Red Army world outlook in 1918–1920. [Text] / O. V. Vilhovich // Third Cherevaniv Readings: Sb. sciences Art. on materials of III Allukr. sciences Conf., 17–18 March. 2016 – Poltava: VG Korolenko PNP, 2016. – P. 108–115.
 17. Vylhovich, O. Bolshevik press as a source of study of military construction on the territory of Soviet Ukraine in the first half of the 1920s [Text] / O. V. Vilhovich // Materials of the 2nd All-Ukrainian Scientific and Practical Internet Conference «Document and Information Communications in conditions of globalization: state, problems and prospects», Poltava, November 23, 2016 / red. : I. G. Perederii, A. Solyanik and others. – Poltava: PoltNTU, 2016. – P. 239–243.

18. Vilhovich, O. V. Anti-religious activity of Soviet power in the Red Army (1917–1920th years) [Text] / O. V. Vilhovich // State and Church in the Newest History of Ukraine / Collection of scientific articles on the materials of VI All-Ukrainian scientific conference «State and Church in the Newest History of Ukraine» (October 25–26, 2017). – Poltava: PE «Astraya» – 2017. – p. 256–262.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	17
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1 Стан наукової розробки проблеми.....	26
1.2 Джерельна база дослідження: аналіз та класифікація.....	42
1.3 Теоретично-методологічні засади теми.....	51
РОЗДІЛ 2. ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1917–1922 рр.	
2.1 Воєнно-політична ситуація на території УСРР та створення більшовицьких військових формувань.....	68
2.2 «Червоне козацтво» як більшовицька альтернатива національно-визвольному рухові.....	85
2.3 Форми і методи залучення українців до військової служби в РСЧА.....	97
РОЗДІЛ 3. ПОЛІТИКА КОМПЛЕКТУВАННЯ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ЯК ОДИН З ЕЛЕМЕНТІВ ВПЛИВУ НА СВІТОГЛЯД УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В ПЕРІОД КІНЦЯ 1918–1920-х рр.	
3.1 Особливості мобілізації до Червоної армії на території України.....	131
3.2 Форми впливу більшовиків на поведінку українців у лавах Червоної армії..	142
3.3 Дезертирство як вияв кризи більшовицької системи мобілізації.....	157
РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ АГІТАЦІЙНО-МАСОВОЇ РОБОТИ БІЛЬШОВИКІВ У ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ	
4.1 Культурно-пропагандистські засоби впливу на свідомість червоноармійців.	186
4.2 Антирелігійна робота в Червоній армії.....	212
РОЗДІЛ 5. АДАПТАЦІЯ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ЖИТТІ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ РАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ.....	235
ВИСНОВКИ.....	263
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	271

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВВІ – Вища військова інспекція

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет

ГВІД – Гарнізонно-військовий інженер дивізії

Головветупр – Головне ветеринарне управління

ГПУ – Головне політичне управління

Головсанупр – Головне військове санітарне управління

ГУД – Головне управління у справах друку

Губвійськкомат – Губернський військовий комісаріат

Губвиконком – Губернський виконавчий комітет

Губпартком, губком партії – Губернський партійний комітет КП(б)У

Губполітпросвіта – Губернське управління політичної просвіти

Губревком – Губернський революційний комітет

ДАПО – Державний архів Полтавської області

ДАХО – Державний архів Харківської області

ДПУ – Державне політичне управління

Зафронтбюро – Зафронтове бюро (ЦК КП(б)У)

Комінтерн – Комуністичний Інтернаціонал

КП(б)У – Комуністична партія більшовиків України

КПУ – Комуністична партія України

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

Наркомвоєн – Народний комісар військових справ

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

Наркомзаксправ – Народний комісаріат закордонних справ

НКСО – Народний комісаріат соціального забезпечення

Наркомпоштель – Народний комісаріат пошти та телеграфу

Наркомпраці – Народний комісаріат праці

Наркомпрод – Народний комісаріат продовольства

Наркомшлях – Народний комісаріат шляхів сполучення

Наркомюст – Народний комісаріат юстиції

Опродкомарм – Особлива комісія по забезпеченню продовольством армії

Політуправління – Політичне управління

ПУАРМ – Політичне управління армії

ПУОКР – Політичне управління військового округу

ПОСЕК – політичний секретаріат

РВРР – Револьюційна військова рада республіки

Реввійськтрибунал – Револьюційний військовий трибунал

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)

РНК – Рада народних комісарів

РО – Рада оборони

РПО – Рада праці та оборони

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РСДРП(б) – Російська соціал-демократична робітничка партія більшовиків

РСЧА – Робітничо-селянська Червона армія

РОСТА – Російське телеграфне агентство

УВО – Український військовий округ

УНР – Українська Народна Республіка

Укррадтрударм – Українська рада трудової армії

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УЦР – Українська Центральна Рада

ЦДАВОВУ України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦК КП(б)У – Центральний комітет комуністичної партії більшовиків України

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Історичний досвід боротьби українського народу за національну державність має багато драматичних сторінок та історичних уроків. «Неможливо зрозуміти сучасність, не заглянувши у людське минуле», – так висловився відомий учений Роберт Конквест, аналізуючи радянський тоталітаризм та ідеї, які привели до його утвердження у XX столітті [1, с. 14]. Саме на його початку в ході національно-визвольних змагань українці зіткнулися з більшовицькою політичною альтернативою. Ідеологи російської партії більшовиків, одержимі ідеєю світової комуністичної революції, намагалися зробити ареною її реалізації так звані окраїни Російської імперії, чільне місце серед яких відводилося Україні.

Одним з інструментів насадження нової політичної влади була армія, присутність якої мала гарантувати легітимацію радянської влади. Для забезпечення останнього влада застосовувала залучення українського населення на службу в Червоній армії. Здійснюючи примусові мобілізації та культивуючи добровільний вступ у її ряди завдяки економічним стимулам більшовицька держава послідовно виробляла систему ідеологічних догм, покликаних стати основою світоглядних координат, моральними орієнтирами для червоноармійців. У соціально-політичній сфері більшовики своїм першочерговим завданням вважали формування нової радянської ідентичності, яка б створила конфліктогенну зону всередині українського суспільства з динамічним зростанням прорадянських симпатій. На цій основі формувалася контрверсійність у ставленні до радянської влади, в умовах якої червоноармійці-українці воювали проти власного народу. Молодь, що пройшла «школу виховання» в Червоній армії, розглядалася як головна соціальна база радянської влади, в першу чергу на селі. Масова більшовицька агітація і пропаганда ставила за мету, за влучною характеристикою німецького дослідника Йорга Баберовскі, створити «нових людей, звільнених від відсталого духовного й культурного спадку, котрі б святкували більшовицькі свята, носили більшовицький одяг і

говорили більшовицькою мовою» [2, с. 11]. Служба у Червоній армії була одночасно й потужним інструментом русифікації, нав'язування міфів і стереотипів, які поглиблювали кризу ментальності й традиційної ідентичності. Протестні настрої серед селянства – основного призивного контингенту для регулярної Червоної армії, викликали повномасштабний конфлікт з радянською владою у формі повстанського руху.

Актуальність досліджуваної у дисертаційній роботі проблеми обумовлена соціально-політичними чинниками й викликами сьогодення: 1) необхідністю зміцнення основ демократичного громадянського суспільства, в якому б унеможливилися рецидиви тоталітарного минулого; 2) потребою осмислення в українському соціумі ціннісних складників тоталітарної і демократичної системи; 3) гарантування з боку української держави деполітизації збройних сил, унеможливлення їх використання для встановлення чи зміцнення політичного режиму певної політичної сили; 4) формування політичної відповідальності чинної влади за нецільове використання збройних сил держави; 5) актуальністю завдань патріотичного виховання молоді України та свідомого ставлення до військової служби на благо суспільства і української держави; 6) недопущення будь-якого ідеологічного втручання іноземних держав у питання військового будівництва України.

Актуальність теми дослідження зумовлена не лише сучасними викликами українського суспільства, а й теоретико-методологічними потребами вітчизняної історичної науки. Практика використання збройних сил як засобу ідеологічного виховання й інституту насадження політичної системи російською більшовицькою партією в 1920-их рр. в Україні потребує як узагальнюючого наукового дослідження, так і вивчення окремих аспектів цієї теми. Особливої уваги набуває проблема комплексного вивчення з використанням аналізу архівних даних, з урахуванням регіональних і часових особливостей ідеологічного впливу на соціально-політичні трансформації світогляду тієї частини українського суспільства, яка пройшла службу в більшовицькій Червоній армії. Необхідно також виявити й систематизувати технології впливу військових і

політичних органів на формування нової радянської системи цінностей військовослужбовців-українців. Отже, наукове осмислення теми соціально-політичних трансформацій останніх упродовж 1917–1920-их рр. є актуальним в сучасній історичній науці.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження є складником наукової проблематики, яка розробляється на кафедрі історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: «Трансформаційні процеси в Лівобережній Україні (XVIII–XX ст.): політика, суспільство, релігія» (номер державної реєстрації 0109 U001577).

Об'єктом дослідження є формування радянської ідентичності українського суспільства в контексті військового будівництва 1917–1920-х рр.

Предметом дослідження є соціально-політичні чинники формування радянського світогляду червоноармійців для їх інтегрування в радянську систему.

Метою роботи є на основі всебічного вивчення наукової літератури, архівних документів, опублікованих джерел розкрити й узагальнити головні чинники формування радянського світогляду червоноармійців як невід'ємного складника суспільного та історичного розвитку України в період становлення більшовицької влади.

Для досягнення даної мети розв'язуються наступні **завдання**:

- визначити рівень наукової розробки проблеми та перспективи для наступних досліджень форм і методів впливу на світогляд червоноармійців у радянську добу;
- схарактеризувати основні групи джерел;
- на основі різних груп джерел і введення в науковий обіг нових або маловідомих документів дослідити інструментарій і технології створення більшовицьких збройних формувань на території України;
- проаналізувати реалізацію ідеологічних засад більшовизму в кадровій політиці Червоної армії, на базі яких сформувався механізм трансформації світогляду українського населення;

- показати умови життя і засоби ідеологічного впливу на червоноармійців у лавах Червоної армії;
- дослідити соціальну природу і причини посилення антибільшовицьких настроїв і повстанського руху серед молоді і військовослужбовців;
- схарактеризувати культурно-пропагандистські засоби впливу більшовиків на свідомість червоноармійців;
- дослідити процес соціальної адаптації демобілізованих військовослужбовців в умовах радянської дійсності.

Ми застосовуємо поняття світогляд, розуміючи його як систему переконань, принципів та ідеалів, що впроваджувалися радянською владою у повсякденне життя українського населення, зокрема червоноармійців.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1917–1920-их рр.
дослідження охоплюють період 1917–1920-х рр.

Нижньою хронологічною межею визначено грудень 1917 р. – перша більшовицька інтервенція, що потягнула за собою залучення українців у більшовицькі військові формування.

Верхня хронологічна межа – кінець 1920-х рр. збігається з скороченням та реорганізацією Робітничо-селянської Червоної армії внаслідок військової реформи, що зумовили демобілізації червоноармійців та залучення їх у ключові ланки більшовицьких органів влади як носіїв радянської ідеології. Окремі сюжети епізодично виходять за хронологічні рамки дослідження. Це зумовлено об'єктивною необхідністю показати деякі форми перспективи адаптації демобілізованих червоноармійців як соціального продукту військової служби в Червоній армії.

Територіальні межі дослідження дослідження охоплюють територію Української СРР, яка знаходилася під контролем органів більшовицької влади і Червоної армії РСФРР у 1920-х рр.

Наукова новизна одержаних результатів.

Уперше:

- чинники зміни світогляду червоноармійців вперше стали об'єктом окремого наукового дослідження;
- визначено форми і методи залучення українців до військової служби в РСЧА у 1918 р.;
- встановлено основні напрямки агітаційно-масової роботи більшовиків у Червоній армії;
- здійснено наукову реконструкцію адаптації червоноармійців у цивільному житті та їхня роль у формуванні радянської ідентичності українського населення;

Поглиблено:

- розуміння особливостей мобілізації українського населення до Червоної армії;
- підходи до аналізу чинників соціальних протиріч, які свідомо закладалися радянським тоталітарним режимом для розколу суспільства;
- історіографічний аналіз висвітлення стратегії більшовиків, найважливіших методів утвердження пріоритетності комуністичної ідеології у свідомості червоноармійців-українців;
- розуміння сприйняття більшовиків українським суспільством.

Подальшого розвитку набуло:

- дослідження методів будівництва радянською владою власних збройних формувань у 1917– 1920-х рр.;
- співвідношення тоталітарних та демократичних методів у політиці формування радянської ідентичності;
- аналіз використання та фальсифікації більшовиками елементів демократичного суспільства для легітимізації власного існування в Україні;
- дослідження політичних, економічних та соціальних методів впливу радянської влади на українське населення .

Удосконалено

- зміст понять і термінів, пов'язаних із будівництвом радянською владою Червоної армії.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони мають науково-теоретичне і прикладне застосування при написанні узагальнюючих праць з історії України, всесвітньої історії, у науково-дослідній роботі в галузі військового будівництва, подальшій розробці обраної теми. Уведені в науковий обіг документи та матеріали, фактологічний матеріал і висновки дослідження можуть бути використані в навчальному процесі для студентів військових і гуманітарних спеціальностей вищих навчальних закладів України.

Апробація результатів дисертації. Отримані результати дослідження апробовані на 12 конференціях: Друга Міжнародна наукова конференція «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки» (Луганськ, 29 квітня 2008 р.); XI студентська наукова конференція історичного факультету Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка (Полтава, 27 квітень 2008 р.); VII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда» (Чернівці, 27–28 листопада 2009 р.); IV Всеукраїнська наукова конференція «Держава і церква в новітній історії України» (Полтава, 21–22 листопада 2012 р.); «VIII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 20-річчю незалежності України (Чернівці, 21–22 жовтня 2011 р.); Всеукраїнська наукова конференція «Сьомі Богданівські читання» (Черкаси, 6 грудня 2012); The International conference on scientific development in Europe (Austria, 23 December 2014); V Міжнародна науково-практична конференція «Аркасівські читання. Україна в контексті історичного розвитку Східної Європи» (Миколаїв, 17–18 квітня 2015 р.); III Всеукраїнська наукова конференція з міжнародною участю «Придніпрорівські соціально-гуманітарні читання» (Дніпропетровськ, 29 листопада 2014 р.); III Всеукраїнська наукова конференція «Треті Череванівські читання» (Полтава, 17–18 березня 2016 р.);

Друга Всеукраїнська науково-практична Інтернет-конференція «Документно-інформаційні комунікації в умовах глобалізації: стан, проблеми і перспективи» (Полтава, 23 листопада 2016 р.); VI Всеукраїнська наукова конференція «Держава і Церква в новітній історії України» (Полтава, 25–26 жовтня 2017 р.).

Публікації. За матеріалами дисертації опубліковано 18 статей, у т. ч. 1 у зарубіжних виданнях, 6 – у виданнях України, що включені до міжнародних науково метричних баз, 11 – у виданнях, що додатково відображають результати дослідження.

Структура та обсяг дисертації обумовлені метою та завданнями дослідження. Робота складається із списку скорочень, вступу, п'яти розділів (одинадцяти підрозділів), висновків, списку джерел і літератури (367 позицій). Загальний обсяг дисертаційного дослідження становить 294 сторінки, з них 204 сторінки основного тексту.

Особистий внесок здобувачки полягає в постановці наукової проблеми й самостійному її вирішенні. Представлена дисертація є викладом власних положень та обґрунтованих висновків авторки щодо ролі й значення ідеологічної політики більшовиків у процесі трансформації світогляду червоноармійців упродовж 1917–1920-х рр. Наукові результати, викладені в дисертаційній роботі, здобуті авторкою самостійно. Усі публікації в наукових фахових збірниках і доповідях на конференціях є одноосібними.

Список використаних джерел та літератури

1. Конквест, Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям [Текст] / Р. Конквест / з англ. пер. О. Мокровольський. – Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 371 с.
2. Баберовскі, Й. Червоний терор. Історія сталінізму [Текст] / пер. з нім. / Й. Баберовскі. – Київ : К.І.С., 2007. – 248 с.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Концептуальне переосмислення історії радянського суспільства, вітчизняної історії у цілому активно розпочалося в Україні лише з початку 1990-х рр. З того часу проблема переосмислення процесу створення і діяльності радянських військових формувань та методів ідеологічного впливу на їхній склад більшовицької партії упродовж 1917–1920-х рр. набула певної динаміки в українській історіографії, однак, на наш погляд, не стала пріоритетною. Це пов'язано, зокрема, з тим, що ця проблема розглядалася переважно у контексті подій Української національної революції 1917–1921 рр. У радянській історіографії український погляд «розчинявся» в ідеологічному диктаті радянської моделі трактування будівництва збройних формувань. Закономірним наслідком стало й те, що залишилося поза увагою або досліджувалося фрагментарно питання форм, методів, спрямованості, специфіки формування радянського світогляду червоноармійців, які становили український сегмент Червоної армії. Певні сюжети та окремі моменти досліджуваної теми розпорошені в науковій літературі, присвяченій історії радянського будівництва, створення та розбудові військового апарату Червоної армії тощо.

Аналізуючи історіографію досліджуваної теми, дисертантка виділила два періоди: 1) 1920-ті рр. – 1991 р.; 2) 1991 р. – до наших днів. Якщо перший період розвивався у контексті радянської політичної системи з її визначенням доцільності і виправданості абсолютного ідеологічного більшовицького впливу на світогляд червоноармійців, то другий акумулював наукові напрацювання українських та зарубіжних дослідників, які більшою мірою позбавлені пропагандистських нашарувань.

У радянській історіографії тема військового будівництва має потужний масив опублікованих праць різножанрового характеру, пріоритет у якому належить російським дослідникам. Авторка дисертаційної роботи проаналізувала та систематизувала виявлені публікації.

Радянський період історіографії можна поділити на декілька етапів: 1) 1920–1930 рр., 2) 1940–1950 рр., 3) 1960–1980 рр. Цей поділ обумовлений не лише особливостями політики панівної комуністичної партії і впливом політичних чинників на історичну науку. Він відображає також конкретні зміни, які відбувалися у становищі збройних сил, покращенням військової дисципліни, матеріального й продовольчого забезпечення червоноармійців та їхніх сімей, модифікації агітаційно-пропагандистської роботи у Червоній армії.

В основі першого етапу історіографії 1920–1930-х рр. лежить ленінська концепція ідеологічної роботи. Вказуючи на причини перемоги більшовиків у радянській війні з Україною, В. І. Ленін виокремлював агітаційно-пропагандистську роботу «з роз'яснення» політики комуністичної партії [1]. Саме завдяки агітації і пропаганді, за його словами, стала можливою мобілізація до Червоної армії і, як наслідок, потрапляння мобілізованих у сферу нових світоглядних орієнтирів. Цієї думки дотримувалися і радянські партійні та військові діячі, котрі стояли біля витоків організаційної розбудови Червоної армії. Їхні роботи публікувало Військово-наукове товариство, створене при Академії Генштабу РСЧА в 1920-их рр. Так, у працях В. Антонова-Овсієнка [2], Г. Лапчинського [3], М. Подвойського [4], М. Скрипника [5] наголошувалося, що агітаційна та пропагандистська політика більшовиків серед червоноармійців мала велике значення у впровадженні комуністичних цінностей на території України та серед українців за її межами, за що воювали більшовики. «Ударний характер» у лавах Червоної армії мала агітація з «політичною спрямованістю», – наголошував у статті «Несколько слов о методах просвещения» [6] діяч комуністичної партії А. С. Бубнов, що завідував у 1920-ті рр. агітпропом ЦК РКП(б). Публікації подібної спрямованості були невеликими за обсягом брошурами, написаними

популярним мовленнєвим стилем, розрахованим на армійську аудиторію з низьким освітнім рівнем.

Одним із координаторів і організаторів комуністичної пропаганди стала військово-історична комісія при Штабі РСЧА. Під її егідою вийшли перші радянські праці досліджуваного періоду. До числа узагальнюючих робіт військово-історичного характеру цієї доби належать опубліковане за ініціативою і під керівництвом Штабу РСЧА двотомне видання М. Какуріна «Как сражалась революция» [7], у якому особлива увага приділялася саме Червоній армії, її становленню і бойовій діяльності. Автор стисло описав характер бойових дій 1917–1920-х рр., збройні сили воюючих сторін, зокрема комплектування та чисельність Червоної армії, наголошуючи, що спеціалісти, які вступали до радянських збройних формувань, були неоднорідними в ідеологічному і політичному сенсі. М. Какурін зробив висновок, що створений інститут комісарів в армії з функціями політичного контролю, був тим інструментом радянської влади, котрий здійснював «обробку широких селянських мас і їх класове оформлення у рядах Червоної армії» [8, с. 138]. Водночас автор не торкався оцінки питання свідомого нівелювання національної ідентичності українців у рядах останньої, услід за більшовицькими ідеологами абсолютизуючи ідею інтернаціональної єдності народів задля перемоги соціалізму [9].

А. Кадишев у праці «Что должен знать молодой красноармеец», описуючи внутрішню структуру Червоної армії, наголошував: чим більш «свідомими» були червоноармійці, «то міцніше стояли за робітничо-селянську владу» [10, с. 28]. Він доводив, що просякнуті комуністичними ідеями військовослужбовці стали опорою більшовиків у будівництві радянських органів влади на селі.

На політичній сутності Червоної армії наголошував і В. Соколов. У своїй праці він зазначав, що Червона армія була «політичною школою» для мобілізованого селянства, а очолювали її кращі представники комуністичної партії. Зокрема, автор виділяє той факт, що Реввійськраду Південного фронту очолював генеральний секретар ЦК РКП(б) Й. Сталін [11, с. 28].

Загалом радянські історики 1920-х рр. у своїх працях накопичили важливий фактологічний конкретно-історичний матеріал щодо процесу будівництва Червоної армії. Разом з тим ці праці мають скоріше пропагандистський характер, ніж науково-аналітичний. Вони написані на обмеженій джерельній базі та не передбачали будь-яких альтернативних тлумачень. Головною ідеєю публікацій є твердження про вирішальну роль комуністичної ідеології в будівництві радянських збройних формувань, однак, за питомою вагою в них домінує висвітлення бойової діяльності Червоної армії. Несистемно показані методи впливу на свідомість особового складу, організація навчання і виховання червоноармійців, а також ігнорується національний чинник при очевидній абсолютизації класового підходу. Згадані публікації розглядаються нами головним чином як джерело фактологічного матеріалу для з'ясування загальної картини подій, ходу збройної та політичної боротьби на території України досліджуваного періоду.

Істотні зміни, що відбулися на рубежі 1920–1930-х рр. і привели до утвердження сталінського тоталітаризму, мали значний вплив на формування змісту і методології історіографії, присвяченої питанням ролі РСЧА у перемозі радянської влади. Панівною стає сталінська міфологія та ідеалізація Червоної армії. Водночас вкрай негативний вплив на відображення процесів світоглядних, кадрових, ментальних трансформацій в армії мали масові репресії проти її командного і політичного складу, у тому числі щодо людей, які стояли біля витоків формування радянських збройних сил. У результаті їх імена були на десятиліття викреслені з історії будівництва й бойової діяльності Червоної армії, що багато в чому визначало і характер наукової літератури [12]. Зокрема оцінку історіографії цього періоду дає В. Галдін. Він наголошує, що вивчення проблеми проводилося в напрямку з'ясування значення досвіду будівництва Червоної армії на території Української РСР під кутом зору утвердження тоталітарного режиму [13].

В історіографії наступного етапу 1940–1950-х рр. знайшло відображення впровадження територіального принципу комплектування військ, у зв'язку з чим

порушувалося й українське питання у контексті воєнно-політичної боротьби за встановлення радянської влади. Особливо це стосувалося Червоної гвардії та її створення на території України. Радянські автори традиційно з ідеологічним присмаком описували створені в радянській Україні більшовицькі збройні формування, наводили безліч прикладів роботи органів радянської влади зі створення і навчання червоногвардійських загонів, забезпечення їх зброєю, спорядженням та продовольством. Така інтерпрет авторами історії Червоної гвардії була націлена переконати читача у «братній» допомозі російських більшовиків українцям-червоногвардійцям, які силою відстоювали радянську владу в Україні. Будь-які прояви непокори українського населення, як наголошував М. Капустянський, придушувалися інтернаціональними загонами [14].

Кількісний склад радянських збройних формувань на території України у локальному вимірі досліджував П. Павлюк [15]. За його підрахунками, у 1917 р. червоногвардійські загони Харкова завдяки пропаганді та агітації зросли до 3 000 бійців. Проте автор замовчує про механізми їхнього включення в березні 1918 р. до складу Червоної армії.

У період хрущовської відлиги радянські історики продовжували дотримуватися визначених заздалегідь орієнтирів стосовно виправдання будь-яких дій більшовиків щодо загітованих або мобілізованих українців, що стали на бік радянської влади, засуджуючи при цьому їхніх супротивників.

Окрему групу досліджень становлять праці, присвячені громадянській війні в Росії [16], у яких автори надавали великого значення ролі агітації й пропаганди в перемозі більшовиків в Україні. Так, наприклад, радянський історик П. Голуб наголошував, що значний вплив на світогляд червоноармійців мала преса: «День у день «Солдатская правда» невтомно несла у казарми і окопи фронтів світло більшовицьких ідей, навчила солдатів розпізнавати своїх класових друзів і ворогів. [17, с. 48]. Наведена теза мала універсальний характер щодо всіх національних елементів, які залучалися до РСЧА, та підтверджує істотну роль преси як пропагандистського каналу.

У зазначений період з'являється ряд досліджень, присвячених організації партійно-політичної роботи в Збройних Силах СРСР із моменту створення Червоної армії [18]. Їх автори сходяться на думці про те, що Червона армія в результаті організації в її рядах культурно-пропагандистської діяльності в 1918–1920-х рр. перетворюється на важливий інструмент у справі формування комуністичного світогляду українського населення, розглядаючи його як єдино правильний в тих умовах.

У 1955 р. М. Я. Онуфрієнко захистив дисертацію на тему «Красная Гвардия в борьбе за установление Советской власти на Украине» [19]. Він наголошував на тому, що українці свідомо підтримували більшовицьку владу і її встановлення в Україні, не вдаючись до аналізу причин громадянсько-політичного конфлікту та його масштабів.

Традицію звеличення особливої ролі Червоної армії як школи інтернаціонального виховання продовжив у 1958 р. дослідник С. Гусев. На думку автора, виховні зусилля більшовиків щодо червоноармійців мали на меті підготувати їх до роботи у промисловості і сільському господарстві як взірці у ставленні до соціалістичного виробництва [20].

Цікавою є думка радянського історика В. Морозова, який стверджував, що без комуністів Червона армія не змогла б виконувати своїх функцій. Лише завдяки агітації та іншим формам впливу на червоноармійців більшовики зуміли організувати потужну військову силу [21].

Деякі аспекти предмету дисертаційного дослідження фрагментарно розглядаються в узагальнюючих багатотомних працях і дослідженнях, виданих за радянської доби в Україні та Росії. Їх зміст, зорієнтований передовсім на інтелектуальні спільноти, був покликаний сформувати думку про єдиний інтернаціональний фронт російського і українського народів у боротьбі за встановлення радянської влади на теренах колишньої Російської імперії [22]. Зміст і висновки фундаментальних видань мали концептуальний характер, на які орієнтувалися дослідники під тиском цензури.

Отже, з утвердженням в Україні більшовицького режиму історіографія набула однополярного характеру. Питання боротьби за українську державність розглядалося як деструктивний чинник, а тема залучення українців до радянського військового будівництва та його специфіка не досліджувалися як окрема проблема. Хоча праці ґрунтуються на архівних матеріалах у поєднанні зі спогадами та фактами, вони були позбавлені аналітичності і зберігають джерельну вартість за умови їх критичного аналізу. Концептуальні засади базувалися на класовій основі, а автори праць наголошували на добровільному характері підтримки більшовиків українцями і їх вступі до лав Червоної армії.

Останній етап радянської історіографії 1960–1980 рр. характеризується частковою реабілітацією жертв сталінського терору [23]. Головною відмінністю від попереднього етапу в історичних дослідженнях стало розширення кола досліджуваних тем та залучення нових джерел. Зокрема, В. В. Афанасьєв, досліджуючи політико-освітню роботу в Червоній армії, наголошував, що в лавах Червоної армії під керівництвом військових комісарів виховувалися тисячі досвідчених пропагандистів, агітаторів, клубних і бібліотечних працівників, які, повернувшись після громадянської війни в рідні місця, стали організаторами нових культурно-освітніх закладів [24].

Ґрунтовною роботою третього етапу, присвяченою особливому військовому формуванню – Червоному козацтву, була спільна праця колишнього командира бригади в корпусі Червоного козацтва письменника І. Дубинського та історика Г. Шевчука [25]. Автори на основі спогадів очевидців відтворили історію військової організації упродовж 1917–1926 рр. Зі змісту праці випливає, що загін Червоного козацтва був створений не з ініціативи українського населення, а завдяки агітаційному натиску більшовицьких активістів. Оцінки авторів суб'єктивні, політично заангажовані, а сама книга написана скоріше як мемуари.

Досліджуваної теми торкався І. К. Рибалка, наголошуючи на тому, що «цементуючою силою» Червоної армії були мобілізовані комуністи. Завдяки їхній роботі за декілька місяців (влітку 1919 р.) в Україні було мобілізовано 155 085 чол., здебільшого робітників російського походження [26].

У 1980-ті р. з'явилася монографія П. І. Грачова, у якій автор знову повернувся до історії створення Червоної гвардії та її збройної боротьби проти Центральної Ради. Він наголошував, що соціальна база Червоного козацтва та Червоної гвардії мала національний характер, а вступ до них був добровільним. Роль радянської Росії в цьому процесі він кваліфікує як активну збройну підтримку. Порушувалося й питання оцінки армії як школи радянського перевиховання. Автор оцінював як дієві та ефективні форми більшовицької пропаганди, щодо військових полку імені Т. Г. Шевченка [27].

Загальною рисою радянської історіографії 1960–1980-х рр. було здебільшого акцентування на перемогах Червоної армії як провідника комуністичних ідей, національна політика розглядалася з позиції іконізації ленінізму та прогресивних наслідків діяльності РКП (б) та КП(б) У в Україні [28]. Проте це був найбільш плідний етап за кількістю опублікованих робіт, тією чи іншою мірою пов'язаних із досліджуваною темою. Відбулося розширення проблематики, накопичення значного обсягу фактичного матеріалу. Разом з тим офіційна заборона виходити за рамки марксистсько-ленінської методології, відсутність доступу до значної частини закритих архівних джерел сприяли утвердженню лише позитивних оцінок більшовицької практики трансформації світогляду червоноармійців. У той же час негативні наслідки такої політики, як правило, не досліджувалися.

Спроби виокремити національний сегмент у складних питаннях політичного вибору українців оголошувалися органами радянської влади буржуазно-націоналістичними перекрученнями. У цьому контексті окрему групу праць із досліджуваної теми складає історіографічний доробок української еміграції. Їхні дослідження та мемуари ознаменувалися відходом від політики заангажованості у висвітленні радянської дійсності, зокрема, вони критично оцінювали ідеологічну практику більшовиків, націлену на трансформацію світогляду червоноармійців – учорашніх селян [29]. Так, міністр УЦР М. Шаповал у 1920-х рр., визначаючи причини поразки Центральної ради у війні з більшовиками, зазначав, що основною підставою була нестійка свідомість

українського народу: «За Москвою всі переваги: населення удвоє більше, ніж на Україні. Але на Україні ще багато жидів та москалів, які своїй Москві допомагають. Окрім того – хіба всі українці за Україну стояли? Ні, ще були мільйони несвідомого люду по містах і селах, який ревів за Москву, за Росію, вважаючи себе за руських, а українство слідом за московською пропагандою вважав за «німецьку вигадку» [30].

У кінці 1930-х рр. емігрант Зенон Стефанів підготував перший військово-історичний нарис про українські збройні сили та боротьбу Центральної Ради з більшовиками. Суголосно з поперенім автором він пише: «Українці були так просякнуті ідеями своєрідного інтернаціоналізму – «спільного фронту працюючих», «соціальної революції», або врешті ідеєю федерації з «братнім народом», що для ідеї боротьби за власну державність не було місця в їх міркуваннях і стремліннях» [31, с. 81].

Важливим досягненням еміграційної історіографії в 1950–1980-х рр. стала поява робіт із військової тематики, у яких на основі багатого фактологічного матеріалу висвітлювалися методи формування українських та радянських збройних сил. Зокрема, у 1956 р. в США вийшла праця М. Стахіва «Перша советська республіка в Україні» [32], в якій автор розкрив суть політичних та суспільно-економічних аспектів розвитку української держави в 1917–1918. Він виокремив два аспекти переваги більшовиків у створенні військових формувань на території України. Перший – це загони Червоної гвардії, які стали опорою радянської влади в «підтримці» гарматами бойового духу царської армії, другий – це російські робітники, які жили в Україні. Вони й стали пропагандистами комуністичної ідеології в Червоній армії. Разом із тим автор мало уваги приділив питанню різноманіттю методів, що впливали на еволюцію світогляду червоноармійців.

Слід відзначити також фундаментальну працю, створену за межами радянської України в 1930-х рр., та перевидану на початку 1990-х рр., – «Історія українського війська» [33]. В ній розкриваються етапи створення військових формувань на українських землях, в тому числі драматичний характер

військового протистояння періоду поразки національно-визвольних змагань. Червона армія показана як силовий інструмент встановлення радянської влади і каталізатор розколу в українському суспільстві. Проте, за висновками істориків, у праці є фактологічні неточності.

Не будучи пов'язаними ідеологічними, цензурними обмеженнями, зарубіжні дослідники українського походження мали змогу неупереджено оцінювати радянську пропагандистську політику та її вплив на формування нової ідентичності червоноармійців – вихідців з України. Разом з тим вони недооцінювали роль пропаганди й агітації у світоглядному підкоренні більшовиками червоноармійців і українського населення загалом та поразці національно-визвольних змагань [34].

Другий період історіографії досліджуваної теми бере свій початок з проголошення Україною незалежності. Головною передумовою утвердження нових підходів в українській історичній науці стало її звільнення від партійних та класових догм і жорстокої цензури. З'явилися сприятливі умови для вивчення малодосліджених тем, серед яких помітне місце займали національно-визвольний рух в Україні, події громадянської війни, повсякденного життя українського суспільства, дезертирства в Червоній армії, антирелігійної пропаганди серед червоноармійців, репресії серед командного і рядового складу, які до цього вважалися закритими. Цей період характеризується введенням в обіг великої кількості архівних матеріалів з урахуванням періодичних видань, зарубіжних наукових досліджень та мемуарної літератури.

У контексті дослідження національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. вирізняється праця українського історика Я. Тинченка «Перша українсько-більшовицька війна». У ній ретельно відтворюються події громадянської війни, зокрема створення українських військових частин, боротьба з більшовиками. Автор наголошує, що частка українців у більшовицьких військах була мізерною, що цілком дисонує з твердженням радянської історіографії. Також стверджується, що ідейно-виховна політика більшовиків в армії мала тотальний наступальний характер. Українці, що пройшли крізь її горнило розглядалися як провідники

подальшого завоювання України [35]. Книга побудована на великому масиві архівних матеріалів, досліджень, спогадів сучасників та очевидців подій.

Належну оцінку збройним силам періоду громадянської війни дає А. Здоров. Він робить аналіз широкого спектру історичних джерел періоду національно-визвольних змагань 1917–1918 рр., серед яких спогади, опубліковані та неопубліковані архівні документи, статистичні дані. На їхній основі А. Здоров уточнює час виникнення Червоного козацтва, причини перемоги більшовизму на початку 1918 р., а також виокремлює головну особливість існування Червоного козацтва в Україні. На його думку, Робітниче-селянська армія України називалася Червоне козацтво, а не Червона армія тому, що ця назва була взята на противагу петлюрівському Вільному козацтву [36].

Відомий історик В. Ф. Солдатенко на базі широкого кола історичних джерел проаналізував політичні, внутрішні, міжнародні, ідеологічні, військові, дипломатичні, кадрові та інші аспекти української революції, простежив взаємозв'язки революційних національних рухів на сході й заході України [37]. Він зазначав, що загони Червоних козаків та Червоної гвардії були збройними силами Росії. Дослідник наголошував на внутрішніх соціальних причинах падіння Центральної Ради та притримується думки про необґрунтованість тверджень про численні регулярні війська (у тому числі й Червоного козацтва), якими нібито Рада Народних Комісарів на початку 1918 р. завоювала Україну.

Системним підходом до аналізу проблеми характеризується зміст праці О. К. Романчука [38], присвячена національно-визвольним змаганням в Україні. Він виокремив причини виникнення війни між радянською Росією та УНР, згадав про «червоний терор» у Києві, учинений військом М. Муравйова, а також зробив висновки, що навіть ті українці-червоноармійці, котрі були у складі Червоної гвардії, незважаючи на великий вплив пропаганди, із часом відмовилися підтримувати більшовиків.

У контексті дослідження обраної нами теми важливим джерелом є двохтомна колективна монографія «Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)». Книга є першою спробою узагальнення

історії повсякдення радянської України в роки нової економічної політики. Автори досліджують соціальну структуру суспільства, набуття рис нової ідентичності соціумом, життя етнічних спільнот українського суспільства тощо. Фрагментарно висвітлюється і деякі напрями світоглядної трансформації українців у Червоній армії [39].

Проявом кризи більшовицької агітаційно-масової роботи стало масове дезертирство з Червоної армії. Більшість мобілізованих червоноармійців виявилися нездатними витримати складну економічну ситуацію вдома, популістські обіцянки, жорстокість та насилля. Ця тема знайшла своє відображення й у працях українських істориків [40], які відзначали масштабність та ідейну зумовленість явища, а також його взаємозв'язок із повстанським рухом в Україні.

Для розуміння змін у системі світоглядних переконань червоноармійців важливо було з'ясувати найхарактерніші ознаки їхнього духовного світу напередодні мобілізації. Провідним чинником, що визначав зміст світогляду червоноармійців, був конфлікт з ідеологією та практикою радянської влади, що виявився у формі антикомуністичного повстанського руху. На цьому наголошує М. С. Держалюк. Автор зазначає, що радянська пропаганда з метою впливу на свідомість українського населення переконувала, що саме українські червоні війська вели боротьбу проти німецьких «запроданців, буржуїв і поміщиків». Для правдоподібності радянські пропагандисти твердили, що командували червоними військами українці М. Подвойський, М. Щорс, В. Примаков, В. Боженко [41]. Проте, як зазначає автор, уже в травні 1918 р. збройні сили України було підпорядковано Реввійськраді Росії.

Тему повстанського руху, його причин і наслідків досліджували В. Попік, Г. Кримчук, І. Білас, В. Сідак, В. Верига, Р. Коваль, О. Ганжа, Ю. Кульчицький та ін [42]. Регіональний аспект теми повстанського руху було розкрито полтавським істориком В. Ревегуком [43]. Останній зазначав, що окупаційна політика більшовиків та злочинні дії частин Червоної армії в Україні спричинили спалах повстанського руху. Його учасники не лише прагнули до самоорганізації, а й

здійснили кілька спроб утворення політичних керівних центрів, зокрема «Комітету Визволення України» в Полтаві. Отже В.Я. Ревегук покладає відповідальність за розпалювання громадянського конфлікту на території України й на українців, які воювали у складі Червоної армії.

Актуальною проблемою, яка зумовила дослідницьку активність на пострадянському просторі, стала більшовицька антирелігійна політика [44]. Завдяки залученню в минулому недоступних архівних матеріалів дослідники зробили концептуальний перегляд державно-церковних відносин в Україні. У контексті нової парадигми простежується й цілеспрямована атеїзація армійського поповнення з традиційно релігійного сільського середовища.

Заслуговує на увагу праця Л. Л. Бабенко про роль органів державної безпеки в реалізації антирелігійної політики більшовиків [45]. Авторка зазначає, що релігія розглядалася радянською владою як альтернативний світогляд, несумісний з комуністичним майбутнім. Тому партійне керівництво застосовувало пропагандистські й агітаційні методи впливу на різні категорії українського населення, але з часом стало зрозуміло, що цих методів недостатньо, щоб запровадити альтернативні цінності, тому більшовики нав'язували їх брутально, із допомогою органів державної безпеки. Армійське середовище розглядалося більшовиками як суцільно атеїстичне.

Окремим напрямком сучасних досліджень є проблема культурно-пропагандистських форм впливу на червоноармійців. Серед них створення клубів [46], бібліотек [47], кіноустанов [48] у лавах Червоної армії та роль періодичної преси у пропагандистській роботі. Зокрема, дослідник Ю. І. Сурай наголошував на важливості дослідження ролі радянських періодичних видань, адже більшовики вийшли переможцями в політичній боротьбі 1917 – початку 1918 рр., а сторінки періодики віддзеркалювали цей шлях. Автор визначає як провідне видання більшовицьку газету «Правда» [49].

Окремі аспекти трансформацій у поглядах червоноармійців у лавах Червоної армії висвітлюються у статтях О. Данильченка [50], О. Божка [51], Я. Малика [52].

За роки незалежності було захищено ряд дисертацій, присвячених національному військовому будівництву та культурній роботі в Червоній армії [53]. Зокрема, дослідниця Л. В. Гриневич [54] вивчала питання військової реформи 1920-их рр. у контексті політики коренізації. Авторка наголошує, що радянська влада під натиском національної стихії в колишніх «окраїнах» із тактичних міркувань була змушена погодитись на проведення певних змін у союзній Червоній армії. Проте ці заходи мали ідеологічне забарвлення, зберігаючи при цьому стратегічний курс на поступову ліквідацію будь-яких прав національних республік у військовій сфері.

Варто зазначити, що при дослідженні чинників і механізмів трансформації світогляду українців-червоноармійців у Червоній армії вельми важливими є узагальнюючі праці, присвячені історії будівництва радянських та українських збройних сил у 1917–1920-х рр., національно-визвольному рухові українського народу, культурному будівництві в Червоній армії, функціонуванню тоталітарного режиму в Україні. Їх автори приділяють увагу висвітленню збройної боротьби між українською владою та більшовицькими інтервентами, характеризуючи при цьому військові сили супротивників, масштаби розстрілів українців при захопленні Києва, методи завоювання України, зокрема й ідеологічні [55].

Одночасно в наукових колах України набули популярності праці російських учених. Зокрема, порушеній темі присвячене дослідження російського історика Л. Н. Антипіна [56]. Проте воно має ряд недоліків, наприклад, автор повторив факти та висновки дослідників 1950–1980 рр. Він наголосив на великій ролі червоноармійців у поширенні освіти та внеску в розвиток і відбудову економіки.

Російський історик О. А. Рожков у своїх публікаціях простежив зміну ідентичності червоноармійців упродовж періоду їх військової служби. Він виокремив причини вступу селян до Червоної армії та оцінив незміцнілу свідомість червоноармійців як сприятливий ґрунт для проникнення більшовицьких цінностей [57].

Важливою темою в контексті предмета дослідження є соціальна модель поведінки демобілізованих червоноармійців. Вони становили собою, з одного боку, своєрідний продукт тривалого застосування ідеологічних та психологічних технологій, з іншого – розглядалися владою як надійні провідники радянських ідей. Ця тема знайшла відображення в статтях Є. Жирнова [58].

Сучасна російська історіографія зробила певні кроки щодо відмови від історіографічних стереотипів та міфів радянської доби, однак це відбувається здебільшого в контексті критичного осмислення російської історії, без урахування нових досліджень і висновків українських учених.

Загалом аналіз наукових праць, у яких з'ясовувалися окремі аспекти будівництва на території України радянських збройних формувань, форм і методів культурно-пропагандистського впливу на червоноармійців, дезертирства і повстанського руху, доводить, що питання трансформації світогляду українців-червоноармійців у лавах Червоної армії досі розглядали фрагментарно. Попри значний напрацьований потенціал вітчизняної історіографії, комплексного дослідження теми поки що не існує.

У радянський період головні напрямки досліджень зосереджувалися, по-перше, на питанні мобілізації, створення та функціонування Червоної армії; по-друге, на ролі комуністичної партії та військових органів у більшовицьких збройних формуваннях; по-третє, на значенні агітаційно-пропагандистської роботи серед червоноармійців задля остаточної перемоги над небільшовицькими політичними силами. Сучасні історики у своїх дослідженнях звертають увагу на вивчення причин поразки української влади в національно-визвольній боротьбі з більшовицькою Росією, характеристику українських і радянських військових сил та їхньої бойової діяльності на українській території, соціально-економічну політику більшовиків в Україні у 1920-х рр. Спеціальних узагальнюючих досліджень, присвячених діяльності радянської влади щодо впливу на світогляд і соціальну поведінку мобілізованих українців початку 1920-х рр., опубліковано не було, що спричинило дещо міфологізований підхід до ролі Червоної армії у формуванні радянського соціуму в УРСР. Вважаємо, що зі зростанням значення

національного військового будівництва в Україні в сучасних умовах існує нагальна потреба всебічно дослідити історичний досвід і результати застосування форм і методів агітації та пропаганди радянської влади щодо трансформації світогляду червоноармійців на початку 1920-х рр., їх деструктивний вплив на формування національної ідентичності та соціально-політичну єдність українського суспільства.

1.2. Джерельна база дослідження: аналіз та класифікація

Джерельну базу дослідження становить комплекс різноманітних за походженням, змістом, інформаційним наповненням документів і матеріалів. Під час написання цього дослідження ми опрацювали такі види джерел, як опубліковані та архівні документи, спогади учасників та очевидців досліджуваних подій, довідкові видання та статистичні збірники.

Комплекс опублікованих джерел становлять документи вищих партійних і радянських органів СРСР та УСРР. Вони частково відображають політику більшовицької партії і держави у пропагандистській роботі серед червоноармійців. Наміри більшовицького керівництва щодо формування або трансформації світогляду червоноармійців розкривають численні виступи військових діячів, партійні та урядові постанови, накази, циркуляри. Вони містять чітку картину заходів та кінцевий результат, який потрібно було досягти в результаті їх виконання [59].

Окремо слід виділити збірники документів і матеріалів, присвячених діяльності Червоної армії, які прямо чи опосередковано пов'язані зі змінами світоглядних орієнтирів червоноармійців. Це упорядковані зібрання законодавчих актів СРСР і УСРР, протоколи конференцій і з'їздів КП(б)У, стенографічні звіти з'їздів РКП(б) – ВКП(б), наради політпрацівників армії та флоту, тематичні збірки документів військового характеру [60].

Найбільшу цінність серед джерел за рівнем достовірності становлять архівні джерела, тобто документи, створені безпосередньо в досліджуваний період: постанови політбюро ЦК ВКП(б) – ЦК КП(б)У, доповідні записки, інформаційно-аналітичні довідки, періодичні звіти місцевих та центральних виконавчих органів, офіційні та особисті листи. У роботі ми використали архівні матеріали, більшість із яких уперше вводиться автором до наукового обігу. У процесі дослідження проблеми дисертанткою були вивчені документи 26 фондів 4 державних архівів України.

Значний науковий інтерес становлять фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Зокрема, фонд 2 – Рада Народних Комісарів (РНК УСРР) – включає документи про формування частин Червоної армії на території України, її бойові дії, боротьбу з «контрреволюцією і бандитизмом», військову підготовку, діяльність військових навчальних закладів, постачання Червоної армії обмундирування, продовольства та боєприпасів, організацію медичної допомоги тощо.

У фонді 8 – Народний Комісар юстиції УРСР (Наркомюст) – зберігаються матеріали, які охоплюють період 1919–1995 рр. і містять документи про організацію роботи, контроль за діяльністю та комплектуванням кадрів Наркомюсту та місцевих органів юстиції (постанови, циркуляри, протоколи, довідки, списки, листування). Особливо цінними є документи про особовий склад та особові справи кадрів Народного Комісаріату юстиції УРСР, які в минулому були червоноармійцями.

Велика кількість матеріалів політбюро ЦК РКП(б) – ВКП(б) та політбюро ЦК КП(б)У зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. Фонд 1 – Центральний комітет Компартії України – містить документи Політбюро, Оргбюро Секретаріату ЦК, пленумів і конференцій, які в цілому дають уявлення про хід мобілізації української молоді до Червоної армії, діяльність радянських органів влади на території нейтральної зони, боротьбу з повстанським рухом та дезертирами, культурно-просвітницьку роботу серед червоноармійців в УСРР у 1920-ті – 1930-ті рр. Важливе місце серед цієї групи документів посідають звіти, донесення, інформаційні довідки партійних органів України про політичну ситуацію у військах, розташованих на теренах республіки, ставлення різних категорій військовослужбовців до ідеологічних заходів в армії.

У фонді 5 – Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У – сконцентровані справи, які охоплюють період 1917–1938 рр. і містять матеріали про мобілізацію в Червону армію, зміцнення органів радянської влади на території України, реорганізацію Українського фронту, історію окремих частин Червоної армії.

Фонд 59 – Колекція спогадів учасників революційних подій, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, соціалістичного будівництва – має особливу інформаційну цінність, оскільки включає колекцію мемуарів і спогадів про більшовицький революційний рух в Україні. У матеріалах фонду вміщено автобіографічні дані українських червоноармійців, які дають можливість простежити особистісні кореляції останніх із політичною концепцією більшовиків у лавах Червоної армії. При вивченні документів фонду ми враховували суб'єктивізм авторів, заангажованість певних висновків, зумовлених тиском соціально-політичних обставин.

Для створення об'ємної картини предмета дисертаційного дослідження нами опрацьовано матеріали регіональних архівів. Особливо виділимо значення фондів Державного архіву Харківської області. Ми врахували, що Харків був столицею УСРР–УРСР у досліджуваній нами період, а сам регіон – ареалом складних воєнно-політичних процесів, які привели до утвердження радянської влади. У фонді Р-2550 – Харківський губвійськомат – містяться документи про політичний, військовий, економічний і культурний стан частин Червоної армії, про статистику наявності комуністів, комсомольців і політпрацівників, кількість військовослужбовців, яких прийняли в партію, ставлення населення до радянської влади. У фонді Р-1294 – Балакліївська районна партизанська комісія – зберігаються матеріали про хід мобілізації, політичний стан та роботу Балакліївської районної партизанської комісії. У фонді Р-200 – Постійна нарада при керівникові тилу Харківського губвійськомату – містяться постанови, звіти, листування, довідки про роботу Постійної наради при керівникові тилу Харківського губвійськомату.

Із 1929 р. по вересень 1935 р. по всій Україні працювали партизанські комісії, які займалися справами колишніх червоних партизанів і червоногвардійців – учасників боротьби за радянську владу. Відповідно окрему категорію документів складають фонд Р-1766 – Комісія у справах колишніх червоногвардійців і червоних партизанів при Харківському обласному виконавчому комітеті Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів,

фонд Р-1310 – Комісія у справах колишніх червоногвардійців і червоних партизанів при Андріївському районному виконавчому комітеті Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів та фонд Р-1767 – Комісія у справах колишніх червоногвардійців і червоних партизанів при Ізюмському районному виконавчому комітеті Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Серед них постанови, положення, розпорядження та інструкції Центральної партизанської комісії при ВУЦВК про організацію і роботу комісій, порядок визнання і затвердження червоногвардійців і червоних партизанів учасниками громадянської війни, пільги й допомогу партизанам та червоногвардійцям, сім'ям загиблих. Більшість документальних матеріалів комісії – це особові справи колишніх червоних партизанів та червоногвардійців, мобілізованих на території України, які відстоювали інтереси радянської влади. Справи комісій містять багато відомостей про червоногвардійців, які з виданням наказу про організацію Червоної армії вступили до її лав або вибули з неї через незалежні від них обставини. Також збереглися автобіографії, які, крім відомостей про участь українців у частинах Червоної гвардії, а потім і Червоної армії, подають інформацію про життя червоноармійців після демобілізації, їхню адаптацію в цивільному житті.

У фондах Державного архіву Полтавської області також перебувають на зберіганні цінні документи, зокрема накази, циркуляри Революційної військової ради, командуючих Південно-Західним фронтом, протоколи засідань комісії з надання допомоги голодуючим сім'ям червоноармійців. Зокрема, фонд Р-3985 – Васильцівський волосний військовий комісаріат (волвійськкомат) – містить накази й розпорядження Полтавського повітового військового комісаріату про мобілізацію військовозобов'язаних, боротьбу з дезертирством. Фонди Р-1855 – Кременчуцький губернський військовий комісаріат та Р-1864 – Полтавський губернський військовий комісаріат – зберігають протоколи засідань комісії з надання допомоги голодуючим сім'ям червоноармійців, призовних комісій, комісій із відтермінування від призову, звіти і доповіді про роботу губернського комісаріату, окружних і повітових комісаріатів. Окрему категорію документів

складають фонди повітових військових комісаріатів: Р-1854 – Зіньківський повітовий військовий комісаріат, Р-1856 – Хорольський повітовий військовий комісаріат, Р-1874 – Полтавський повітовий військовий комісаріат та Р-1885 – Лохвицький повітовий військовий комісаріат. Серед них накази повітових військових комісаріатів, оперативні зведення про боротьбу з бандитизмом, доповіді про діяльність мобілізаційного та агітаційно-просвітницького відділів, листування з губернськими та волосними військовими комісаріатами про розшук дезертирів, проведення занять із допризовниками, ліквідацію неписьменності серед червоноармійців тощо. Листування з військовим трибуналом, губпрокуратурою, губвійськкоматом, райвиконкомом з питань організації призову містяться у фонді Р-2049 – Кременчуцький окружний військовий комісаріат.

У фонді 13 – Полтавський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів – серед документів є протоколи, звіти та листування про проведення культурно-просвітницьких заходів на селі, зокрема і в сім'ях червоноармійців. Фонд 394 – Зіньківський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів – зберігає документи про політичну ситуацію на території Полтавського району. Створення шкіл та боротьба радянської влади з неписьменністю українського селянства відображені в інформаційних документах фонду Р-363 – Полтавський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Листування з районними інспекторами освіти про роботу шкіл, організацію навчального процесу, забезпечення шкіл необхідним приладдям, зберігаються у фонді Р-369 – Інспектура народної освіти Полтавського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

Окрему категорію складають документи сільських рад Полтавської губернії. Зокрема, фонд Р-163 – Іскрівська сільська рада робітничих, селянських та червоноармійських депутатів – містить інформацію про релігійні громади, які діяли в селах, а фонд Р-184 – Супрунівська сільська рада робітничих, селянських та червоноармійських депутатів – документи про заготівлю продовольства для Червоної армії та скарги щодо цього.

Отже, ретельне вивчення матеріалів багатогалузевої структурної системи державного військового апарату та всіх його структурних ланок засвідчує, що вони є цінним джерелом для вивчення комплексу проблем, пов'язаних із цілеспрямованою політикою, комплексними заходами, спрямованими на перетворення Червоної армії на політичну школу для призовників і добровольців з числа представників українського соціуму, трансформацію або створення їхніх нових ціннісних орієнтацій. Проте, аналізуючи архівні документи, слід враховувати їхній заідеологізований та значною мірою суб'єктивний характер трактування подій, яскраво виражену соціально-класову спрямованість, що зумовлено загальним контекстом суспільно-політичної ситуації в країні 1917 – 1920-их рр. Тому вони потребують серйозного критичного аналізу й зіставлення з іншими групами документів й історіографічним доробком.

Непересічну цінність для повноти висвітлення теми дисертаційної роботи становлять публікації радянської української та російської періодики. Це статті політичного характеру, окремі державні й партійні документи, інформаційні повідомлення, хроніки. Періодика є різноплановим інформаційним історичним джерелом, що доповнює архівні та інші документальні матеріали предметною конкретикою, але яка потребує уважного прочитання та критичного осмислення. На початку 1919 р. у всіх діючих арміях видавалися спеціальні армійські газети. Наприклад, до кінця цього року їх було близько 90 [61]. Прикметно, що радянська преса містила інформацію не про технології збройної боротьби або дії політиків та полководців, а пропагандистські статті про пільги червоноармійців, покращення умов життя і дисципліни в Червоній армії на відміну від царської, роль комуністичної партії в житті військовослужбовців та їхній перспективі. Зокрема, у статті С. Гаріна «Социальное обеспечение красноармейцев и их семейств» серед переліку пільг, що отримували мобілізовані червоноармійці та їхні сім'ї, першочергово лунали агітаційні заклики: «пусть хоть те, кто своим телом отстаивают для всего народа лучшей доли, знают, что их дети и жены в это время сыты, одеты и обуты» [62, с. 88]. Окремі цитати та словосполучення ми подаємо мовою оригіналу, аби зберегти його первісне смислове навантаження.

Загалом у газетній періодиці друкувалися різноманітні за видами і походженням матеріали, з-поміж яких доповіді про будівництво Червоної армії, боротьбу з бандитизмом та дезертирством, клубну, бібліотечну, політичну роботу в армії, життя червоноармійців у казармах, їхню освіту, культурно-масову роботу серед мобілізованих [63].

Дисертанткою були проаналізовані публікації 16 військових періодичних видань України, які є досить цінними, проте до теперішнього часу майже не вивченими джерелами. З огляду на предмет дослідження, найбільш інформативними серед них виявилися газети: «Красная Армия», яка виходила з 1921 по 1934 рр., «Червоноармієць», що видавалася з 1925 по 1928 рр., та «Правда», перший номер якої вийшов у 1921 р. Остання була щоденним центральним органом партії більшовиків. Особливу роль відігравав журнал Червоної армії «Красноармеец» [64], який почав виходити у квітні 1919 р. На його сторінках вміщувався значний масив статей власне червоноармійців, політкомісарів, партійних діячів, а також безліч матеріалів переважно мемуарного характеру, у яких відображалися питання, пов'язані з організацією партійної, шкільної, клубної, бібліотечної та політичної роботи в Червоній армії. Особливо це простежується в ювілейних випусках [65]. Інформація, що подавалася у вказаних виданнях, використовуючи статистичні матеріали, відображала лише позитивні досягнення і замовчувала реальну ситуацію в Червоній армії, створюючи ілюзію радянської ідилії.

Поряд із періодичними виданнями слід виділити численні брошури [66]. Їх варто розцінювати як утилітарну агітаційну друковану продукцію більшовиків. Ці видання присвячувалися соціальному забезпеченню та пільгам для червоноармійців, що було відкритою агітацією для молодих юнаків до вступу в лави новоствореної армії. Кожному новобранцю командир дарував інструкції у вигляді брошур. Вона містила інформацію про історію створення Червоної гвардії і Червоної армії, структуру військової організації, права і обов'язки червоноармійців. Крім того, у ній були поля для написання прізвища та імені червоноармійця, якому вона даруватиметься, календар на наступний рік, де були

відмічені всі більшовицькі свята, а також розписана кількість продовольчих продуктів на кожного червоноармійця і розмір грошових виплат для кожної категорії солдатів [67]. Такі джерела надають важливий фактичний матеріал про власне практику ідеологічних механізмів впливу на червоноармійців. При використанні цієї групи джерел дисертантка усвідомлювала специфіку радянських періодичних видань 1920-х – 1930-х рр., намагалася знайти реальне співвідношення теорії політики більшовиків щодо трансформації світогляду червоноармійців під час військової служби і практики її відтворення правлячою партією.

У дисертації також були використані джерела мемуарного характеру. Незважаючи на те, що спогади є специфічним джерелом, у зіставленні з архівними документами, газетними публікаціями, науковими дослідженнями вони дозволили відтворити зв'язки між подіями, встановити деталі, які не зберегли документи. Найбільшу цінність для дисертантки становили спогади, написані безпосередніми учасниками Червоної гвардії чи Червоної армії в перші роки її існування [68].

Серед спогадів радянських діячів [69] найбільший інтерес становить книга народного комісара з боротьби з контрреволюцією на Півдні Росії В. Антонова-Овсієнка «Записки о гражданской войне» [70] та праці видатних українських діячів М. Грушевського, П. Скоропадського, В. Винниченка [71].

Радянська військова мемуаристика відзначається упередженими оцінками, тому фактологічний матеріал, який міститься в ній, дисертантка використовує як довідковий матеріал, критично аналізуючи та зіставляючи зі свідченнями інших джерел.

Отже, аналіз джерельної бази дисертаційного дослідження показав, що питання цілеспрямованого різновекторного впливу на світогляд червоноармійців у 1917–1920-х рр. відображено в документах фондів центральних та регіональних архівів. Це різноманітні за походженням, змістом, інформаційною насиченістю документи і матеріали. Однак вони не дають цілісної характеристики досліджуваної теми, а висвітлюють її в окремих, іноді вузьких аспектах. Тому

джерельна база дослідження потребує серйозного критичного аналізу й зіставлення з історіографічним доробком, оцінки їхнього дослідницького потенціалу для вивчення нових напрямків дослідження політичних, соціально-економічних чинників формування радянської ідентичності українського населення в Червоній армії.

1.3. Теоретично-методологічні засади теми

В умовах незалежної України для вітчизняних істориків розширилось коло досліджень нового порядку. Їхнім пріоритетним завданням є відокремлення історичного минулого від російського історичного процесу і творення національної версії історії України. Цьому сприяють різноманітні принципи, методи та підходи, наявні в арсеналі сучасної історіографії.

У виборі методології роботи при дослідженні даного питання дисертантка використала нові, нетрадиційні шляхи. У вітчизняній історіографії довгий час панувала радянська методологія на основі марксистсько-ленінських принципів у розумінні історичного процесу, а саме: класовий підхід, принцип партійності і формаційної теорії. Обмеженість можливостей цього інструментарію стояла на заваді об'єктивному і всебічному пізнанню проблеми.

В основі теоретико-методологічних засад дисертаційного дослідження знаходиться цивілізаційний підхід, який у вітчизняній історії знайшов своє місце зовсім недавно. Він орієнтується на визначенні суб'єкта історичного процесу, розглядаючи всесвітньо-історичний процес як цілісний об'єктивно зумовлений, поступовий розвиток різних унікальних цивілізацій, які мають власні основи і проходять у своєму існуванні декілька стадій, створюючи унікальні за змістом та формою моделі організації [72]. Методологічною основою пошуку змісту нашої наукової праці є принципи наукової об'єктивності, історизму, системності й комплексного вивчення проблеми [73]. Від розуміння цих принципів залежить обґрунтування методологічного підходу в нашому дослідженні.

Робота над дослідженням розпочалася зі з'ясування понятійного апарату, необхідного для виконання поставлених завдань. Використовуючи різноманітну спеціальну літературу, з'ясовувались такі терміни як «світогляд», «комуністична ідеологія», «пропаганда», «агітація» та інші. Зокрема, науково-довідкове видання «Історична наука: термінологічний і понятійний довідник» розкриває найважливіші питання, що пов'язані з методологією дослідження [74].

Поєднання принципів об'єктивності та історизму зумовлено необхідністю, з одного боку, детального вивчення окремих явищ, з іншого – їх узагальненого та цілісного висвітлення. Принцип історизму дав можливість розглянути формування радянської ідентичності червоноармійців у конкретних історичних умовах, які склалися під час встановлення радянської влади в Україні. Принцип наукової об'єктивності допоміг висвітлити вплив більшовиків на світогляд червоноармійців не тільки під кутом політичної історії, а й у тісному зв'язку з соціально-економічними, національно-політичними й ідеологічними процесами.

Важливе значення серед методологічних засад займає системний підхід, який дозволив уявити Червону армію як окрему систему й зробити аналіз: по-перше, зв'язків між її структурними елементами, по-друге, простежити з'єднуючі елементи між такою системою і її впливом на українське суспільство. Зокрема, створення та функціонування Червоної армії, яка відрізнялася від попередньої царської армії впровадженням у життя червоноармійців принципів комуністичної ідеології, створенням нової системи цінностей, що сприяло формуванню «радянських людей». Проте системний підхід у вивченні трансформації світогляду червоноармійців у 1917 – 1922-ті рр. дає важливі, але неповні знання про об'єкт дослідження. Адже він спрямований на вивчення лише системного боку історичної реальності.

Дослідження поставленої теми як цілісності можливе на основі комплексного підходу, що передбачає багатофакторність об'єкта дослідження. У межах цього підходу радянські збройні формування, що діяли на території України, можна водночас розглядати як складову частину російських військ, і як важливий чинник «радянзації» українського суспільства, і як структурний компонент у процесі руйнації української державності.

Провідне місце при написанні дисертації посіли мактоісторичний та мікроісторичний підходи. Перший забезпечив з'ясування місця світоглядних змін українського населення в політичній системі радянської влади, другий дав можливість дослідити форми, методи, технології трансформації світогляду червоноармійців.

Принципи дослідження історії, безперечно, мають важливе значення у вивченні минулого. Проте не меншу роль відіграють і методи історичного пізнання. Особливо важливими в з'ясуванні предмета дослідження стали власне загальнонаукові та спеціально-історичні методи пізнання.

Провідне місце при написанні дисертації посів проблемно-хронологічний метод, який обумовив структурну побудову дослідження. Це дало можливість із належною повнотою показати дію агітаційних чинників на формування радянської ідентичності через призму створення більшовиками РСЧА. Застосування методів пошуку та критичного аналізу різнопланових джерел і літератури сприяло відтворенню реальних фактів досліджуваного періоду, які дозволили врахувати і оптимально використати науковий доробок радянських і вітчизняних істориків, представників української діаспори з питань будівництва радянських збройних формувань в Україні та достатньо повно і глибоко опрацювати архівні матеріали.

Дослідити дану проблему дозволяє історико-порівняльний метод. Він розкриває суть явищ, що вивчаються, за схожістю або відмінністю притаманних їм ознак. Наприклад, порівняння змісту офіційних документів, які визначали політику радянської влади в 1917–1920-х рр. або плани щодо створення та функціонування Червоної армії з їх практичною реалізацією.

На основі історико-генетичного методу ми відобразили події історичної реальності та встановили причинно-наслідковий рух явищ і подій. Цей метод є аналітично-індуктивним і описовим за формою, однак, на наш погляд, без фактографізму неможливо було відтворити складне й суперечливе ставлення української молоді до формування радянської ідентичності в лавах Червоної армії.

У дослідженні також використовувалися міждисциплінарні методи, які застосовуються фахівцями інших наук. При вивченні соціальних процесів в українському суспільстві та світоглядних настроїв у Червоній армії досліджуваного періоду в роботі широко використовувались методи соціальної та

історичної психології, що аналізують світоглядні феномени як чинники, що впливають на формування суспільства.

Характер завдань дослідження та специфіка обстежуваного об'єкта зумовили використання історико-антропологічного підходу. Сутність його полягає в розгляді історії як науки про людину, яка діє в часі, історичному просторі. У межах цього підходу розглядалося життя червоноармійців після демобілізації.

У висновках застосовано аналітичний та узагальнюючий методи, завдяки яким підсумовуються результати політики радянської влади щодо зміни світогляду червоноармійців та українського населення загалом.

Використання проаналізованого вище комплексу різноманітних наукових методів і принципи пізнання, що ґрунтуються на здобутках вітчизняної історичної науки, на неупередженій інтерпретації подій і явищ, дало можливість всебічно та об'єктивно проаналізувати політику радянської влади щодо ідеологічного підкорення українського народу в 1917 – 1920-ті рр. та визначити форми і методи трансформації світогляду червоноармійців у досліджуваний період, динаміку його зміни.

Отже, аналіз історіографічної бази, опублікованих та архівних джерел переконує в правомірності постановки проблеми зміни світогляду червоноармійців у політичному, економічному і соціальному аспектах радянської влади в Україні в 1917–1920-ті рр. Застосування комплексу новітніх методологічних підходів і принципів та загальнонаукових і спеціальних методів наукового пізнання забезпечило вирішення дослідницьких завдань.

Список використаних джерел та літератури

1. Ленин, В. И. О войне, армии и военной науке [Текст] / сборник подготовили к печати Н. П. Мамай, Л. Ф. Никольская. – Москва : Воениздат, 1965. – 836 с. ; В. І. Ленін про Україну [Текст] : у 2-х ч. Ч. II. 1917–1922. – Київ : Політвидав України, 1969. – 760 с. ; Ленин, В. И. Письмо красноармейцам,

- участвовавшим во взятии Казани [Текст] // Полное собрание сочинений : у 55 т. Т. 37. – Июль 1918 – 11 Марта 1919 гг. ; 5-е изд. / В. И. Ленин. – Москва : Политиздат, 1969. – С. 96–97 ; Ленин, В. И. Обращение к Красной армии [Текст] // Полное собрание сочинений : у 55 т. Т. 38. – Март – Июнь 1919 ; 5-е изд. / В. И. Ленин. – Москва : Политиздат, 1969. – С. 234–236 ; Ленин, В. И. К рабочим и красноармейцам Петрограда [Текст] // Полное собрание сочинений : у 55 т. Т. 39. – 12 Марта – 27 Июня 1919 гг. ; 5-е изд. / В. И. Ленин. – Москва : Политиздат, 1969. – С. 230–231 ; Ленин, В. И. Указания о работе агитационно-инструкторских поездов и пароходов [Текст] // Полное собрание сочинений : у 55 т. Т. 40. – Декабрь 1919 – Апрель 1920 гг. ; 5-е изд. / В. И. Ленин. – Москва : Политиздат, 1969. – С. 72–73 ; Ленин, В. И. Речь на широкой рабоче-красноармейской конференции в Рогожско-Симоновском районе 13 мая 1920 г. Газетный отчет [Текст] // Полное собрание сочинений : у 55 т. Т. 41. – Май – Ноябрь 1920 г. ; 5-е изд. / В. И. Ленин. – Москва : Политиздат, 1969. – С. 102–121 ; Ленин, В. И. Тезисы о производственной пропаганде (Черновой набросок) [Текст] // Полное собрание сочинений : у 55 т. Т. 42. – Ноябрь 1920 – Март 1921 гг. ; 5-е изд. / В. И. Ленин. – Москва : Политиздат, 1969. – С. 14–16 ; Ленин, В. И. Отчет о политической деятельности ЦК РКП(б) 8 марта [Текст] // Полное собрание сочинений : у 55 т. Т. 43. – Март – Июнь 1921 г. ; 5-е изд. / В. И. Ленин. – Москва : Политиздат, 1969. – С. 7–34 ; Ленин, В. И. Обращение к крестьянам Украины [Текст] // Полное собрание сочинений : у 55 т. Т. 44. – Июнь 1921 – Март 1922 гг. ; 5-е изд. / В. И. Ленин. – Москва : Политиздат, 1969. – С. 77.
2. Антонов-Овсеенко, В. Строительство Красной армии в революции [Текст] / В. Антонов-Овсеенко. – Москва : Воениздат, 1923. – 64 с.
 3. Лапчинський, Г. Перший період Радянської влади на Україні, ЦВК та Народний Секретаріат [Текст] / Г. Лапчинський // Летопись революции. – 1928. – Ч. 1. – С. 159–175.

4. Подвойский, Н. В чем сила и правда Красной армии [Текст] / Н. Подвойский // Красноармеец. Юбилейный номер. 1917–1919. – 1919. – № 10–15. – С. 63–66.
5. Скрипник, М. О. Історія пролетарської революції на Україні. Короткий нарис [Текст] / М. О. Скрипник // Червоний шлях, 1923. – С. 84.
6. Бубнов, А. С. Несколько слов о методах просвещения [Текст] / А. С. Бубнов // Политработа в полку. – 1923. – Июль № 2. – С. 33–34.
7. Какурин, Н. С. Как сражалась революция [Текст] : у 2 т. Т. I. : 1917–1918 гг. / Н. Е. Какурин. – Москва : Политиздат, 1990. – 272 с.
8. Какурин, Н. С. Как сражалась революция [Текст] : у 2 т. Т. I. : 1917–1918 гг. / Н. Е. Какурин. – Москва : Политиздат, 1990. – 272 с.
9. Голдин, В. Паутина из легенд. Красная армия Гражданской войны: историографическое размышление [Текст] / В. Голдин // Родина. – 2011. – № 2. – С. 2–8.
10. Кадишев, А. Что должен знать молодой красноармеец [Текст] / А. Кадишев. – Москва : Государственное военное издательство, 1925. – 184 с.
11. Соколов, В. Г. Рабоче-Крестьянская Красная Армия [Текст] / В. Г. Соколов. – Харьков : Юридическое издательство Н.К.Ю., 1926. – 124 с.
12. Перша Червона [Текст] / ред. І. Дубенський, М. Савка. – Харків : ДВОУ – «На варті», 1931. – 248 с. ; Горб, А. Червона Гвардія м. Катеринослава в боротьбі за владу Рад [Текст] / А. Горб. – Дніпропетровськ, 1933. – 76 с. ; Рабинович, С. На сторожі Батьківщини [Текст] / С. Рабинович. – Київ : На варті. – 1936. – 176 с.
13. Голдин, В. Паутина из легенд. Красная армия Гражданской войны: историографическое размышление [Текст] / В. Голдин // Родина. – 2011. – № 2. – С. 2–8.
14. Капустянський, М. Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році. Короткий воєнно-історичний огляд [Текст] : у II ч. Ч. I. / М. Капустянський. – Мюнхен : В-во «Хвильового», 1946. – 110 с.

15. Павлюк, П. Харківська Червона Гвардія (лютий 1917 р. – березень 1918 р.) [Текст] / П. Павлюк. – Київ : Українське видавництво політичної літератури, 1948. – 100 с.
16. Муратов, Х. И. Революционное движение в Русской армии в 1917 году [Текст] / Х. И. Муратов. – Москва : Воениздат, 1958. – 392 с. ; Рибалка, І. К. Відновлення Радянської влади на Україні (1918–1919) [Текст] / І. К. Рибалка. – Харків : Харківське обласне видавництво, 1957. – 296 с.
17. Голуб, П. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть советов (март 1917 года – февраль 1918 года) [Текст] / П. Голуб. – Киев : Госполитиздат УССР, 1958. – 254 с.
18. Молодчиков, О. В. Радянська книга на Україні в 1918–1920 рр. [Текст] / О. В. Молодчиков // З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні. – Київ : Академія наук Української РСР, 1957. – С. 253–264.
19. Морозов, В. От Красной Гвардии к Красной армии [Текст] / В. Морозов. – Москва : Московский рабочий, 1958. – 140 с.
20. Онуфриенко, М. Я. Красная гвардия в борьбе за установление Советской власти на Украине [Текст] : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. ист. наук / Онуфриенко М. Я. – Киев : АН УССР, 1955. – 16 с.
21. Гусев, С. И. Гражданская война и Красная армия [Текст] / С. И. Гусев. – Москва : Воениздат, 1958. – 220 с.
22. Історія Української РСР [Текст] : у 2-х т. Т. 2. / ред. С. М. Білоусов. – Київ : Вид-во Академія наук Української РСР. – 1958. – 780 с. ; Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине : февраль 1917 – апрель 1918 [Текст] : сб. док. и материалов : в 3 т. Т. 3 : Борьба за распространение и упрочение Советской власти на Украине : декабрь 1917 – апрель 1918. / сост. И. В. Демкин [и др.] ; ред. С. М. Короливский. – Киев : Госполитиздат, 1957. – 998 с.
23. Примаков, В. М. Автобіографія [Текст] / В. М. Примаков // Военно-исторический журнал. – 1967. – № 12. – С. 119–121 ; Примаков, В. М. Борьба за Советскую власть на Украине [Текст] / В. М. Примаков // Этапы большого

- пути. Воспоминания о гражданской войне. – Москва : Воениздат, 1962. – 528 с.;
24. Афанасьев, В. В. Політико-освітня робота Червоної армії на Україні в роки Громадянської війни [Текст] / В. В. Афанасьєв // Культурно-освітня робота : збірник статей у 2-х. – Харків : Видавничий відділ Книжкова палата УРСР, 1965. – Т. 2. – С. 65–81.
 25. Дубинский, И. Виталий Примаков [Текст] : кн. Герои Гражданской войны / И. Дубинский. – Москва : Изд-во ЦК ВЛКСМ «Молодая Гвардия», 1963. – 544 с. ; Дубинський, І. Червоне козацтво [Текст] / І. Дубинський, Г. Шевчук. – Київ : Політвидав, 1965. – 174 с.
 26. Рибалка, І. К. Мобілізація до Червоної армії на Україні весною і влітку 1919 року [Текст] / І. К. Рибалка // Питання історії народів СРСР. – 1970. – Вип. 9. – С. 3–11.
 27. Грачев, П. І. Червона Гвардія України у боротьбі за владу Рад [Текст] / П. І. Грачев. – Київ : Вища школа, 1983. – 148 с.
 28. Громаков, А. Политика Коммунистической партии в области военного строительства (1920–1923) [Текст] / А. Громов // Военно-исторический журнал. – 1970. – № 6. – С. 3–11 ; Сувениров, О. Ф. Коммунистическая партия – организатор политического воспитания Красной армии и флота 1921–1928 гг. [Текст] / О. Сувениров. – Москва : 1976. – 286 с. ; Конев, А. М. Красная гвардия на защите Октября [Текст] : 2-е изд. / А. М. Конев. – Москва : Наука, 1989. – 336 с.
 29. Дорошенко, Д. Історія України 1917–1923 рр. [Текст] : в 2 т. Т. 1. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Ужгород : Свобода, 1923. – 438 с. ; Шаповал, М. Велика революція і українська визвольна програма (Виклади в Америці) [Текст] / М. Шаповал. – Прага : Вільна спілка, 1927. – 328 с.
 30. Здоров, А. Український Жовтень. Робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917 – лютий 1918 р.) [Текст] : монографія / А. Здоров. – Одеса : Астропринт, 2007. – С. 5–6.

31. Стефанів, З. Українські Збройні Сили 1917–1921 рр. [Текст] : у 2 ч. Ч. 1. / З. Стефанів. – Львів : СУВ, 1947. – 118 с.
32. Стахів, М. Перша Советська Республіка в Україні: Нарис історії російської агресії та конституційного розвитку советської влади під час першої частинної окупації України [Текст] : у 2 ч. Ч. 2. / М. Стахів. – Нью-Йорк. – Детройт : Скрептон, 1956. – 240 с. ; Україна проти більшовиків : нариси з історії агресії Советської Росії Тернопіль : Вид-во «Тернопіль», 1992. – 172 с.
33. Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) [Текст] / упорядн. Б. Якимович. – Львів : Світ, 1992. – 702 с.
34. Винниченко, В. Відродження нації [Текст] : у III ч. Ч. 1. / В. Винниченко. – Київ–Відень, 1920. – 348 с. ; Грушевський, М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 [Текст] / М. Грушевський. – Київ : Либідь, 1992. – 46 с. ; Удовиченко, О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917-1921 рр. [Текст] : 2-ге видання / О. Удовиченко. – Київ : Україна, 1995. – 142 с.
35. Тинченко, Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) [Текст] / Я. Тинченко. – Київ-Львів : Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1996. – 372 с.
36. Здоров, А. Український Жовтень. Робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917 – лютий 1918 р.) [Текст] : монографія / А. Здоров. – Одеса : Астропринт, 2007. – 272 с.
37. Солдатенко, В. В. Україна в революційну добу: іст. есе-хроніки у 4-х т. Т. I. – Рік 1917 / В. В. Солдатенко. – Харків : Прапор. – 2008. – 560 с.
38. Романчук, О. К. Ультиматум : Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою [Текст] / О. К. Романчук. – Київ : Т-во «Знання» УРСР, 1990. – 64 с.
39. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) [Текст] : колективна монографія; в 2 ч. Ч. 2. / відп. ред. С. В. Кульчицький. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – 382 с.

40. Ковтун, Г. К. Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині [Текст] / Г. К. Ковтун, В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк // Реабілітовані історією / АН України Ін-т історії України та ін. ; редкол. : П. Т. Тронько (відп. ред.). та ін. – Київ-Полтава : Рідний край, 1992. – С. 5–49.
41. Держалюк, М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках [Текст] / М. С. Держалюк – Київ : Оріяни, 1998. – 240 с.
42. Красносілецький, Д. П. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УРСР у 1920–1924 роках [Текст] : монографія / Д. П. Красносілецький. – Хмельницький : ХНУ, 2009. – 276 с. ; Попик В. Бунт и смирение атамана Мордалевича / В. Попик, Г. Крымчук. – Киев : УкрНИИНТИ, 1991. – 116 с. ; Білас, І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз [Текст] : у 2 кн. Кн. 1. / Білас І. – Київ : Либідь; Військо України, 1994. – 432 с. ; Сідак, В. Повстансько-Партизанський Штаб Державного Центру УНР в еміграції (1921 р.) [Текст] / В. Сідак. – Київ : Ін-т СБУ; Ін-т історії України НАН України, 1995. – 66 с. ; Верига, В. Листопадовий рейд [Текст] / В. Верига – К. : Видавництво ім. О. Теліги, 1995. – 192 с. ; Коваль, Р. Отамани Гайдамацького краю : 33 біографії [Текст] / Р. Коваль; ред. Г. Гребенюк. – Київ : Правда Ярославичів, 1998. – 616 с. ; Ганжа, О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) [Текст] / О. І. Ганжа – Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 208 с. ; Кульчицький, Ю. Шаблі з плугів. Український повстанський рух у визвольних змаганнях [Текст] / Ю. Кульчицький. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 170 с.
43. Ревегук, В. Я. Повстанський рух на Полтавщині. 1920 рік : найбільший розмах повстанського руху [Електронний ресурс] / В. Я. Ревегук. – Електрон. дані. – Полтава 2009–2016. – Режим доступу : <http://poltava-repres.narod.ru/povstan/rozmah.htm>. – Назва з екрану. – Дата перегляду :

- 19.02.2011 ; Ревегук, В. Полтавщина в українській революції 1917–1920 рр. [Текст] / В. Ревегук. – Полтава, 1996. – 100 с.
44. Пащенко, В. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки [Текст] / В. Пащенко, А. Киридон. – Полтава : АСМІ, 2004. – 336 с. ; Топчій, О. С. Сільська інтелігенція Чернігівщини в антирелігійній кампанії 20-х – поч. 30-х рр. XX ст. [Текст] / О. С. Топчій // Інтелігенція і влада. – 01/2011. – Вип. 21 Сер. : Історія. – С. 172–185. ; Дудка, Л. О. Підготовка антирелігійних кадрів в системі безвірницького руху в Україні у 20–30-х роках XX ст. [Текст] / Л. О. Дудка // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : міжнародний збірник наукових праць. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 7 : Спеціальний. – С. 144–153.
45. Бабенко, Л. Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.) [Текст] : монографія / Л. Бабенко. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2014. – 550 с.
46. Попова, О. Н. Культурно-просветительная работа в Красной армии (1918–1923 гг.) [Текст] : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. ист. наук : спец 07.00.02 / Попова Ольга Николаевна. – Санкт-Петербург : Самарский государственный педагогический ин-тут, 2009. – 26 с.
47. Морозова, О. Пережить войну : Рядовой состав вооруженных формирований периода гражданской войны в России [Текст] / О. Морозова // Белые годы. – 2009. – № 4 (14). – С. 28–45.
48. Мотуз, В. Український кінематограф в умовах наступу тоталітаризму [Текст] / В. Мотуз // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 2. Серія : Історія – С. 119–122 ; Солодка, Л. М. Організація і діяльність кіноустанов у 1920-ті на поч. 1930-х років та їх агітаційно-пропагандистська роль у процесі становлення радянської ідеології в українському селі [Текст] / Л. М. Солодка // Український селянин. – 2002. – Вип. 6. – С. 43–45.

49. Сурай, Ю. І. Преса в Україні у боротьбі політичних сил за армію та флот (1917 рік) [Текст] : монографія / Ю. І. Сурай. – Одеса : Астропринт, 2005. – 144 с.
50. Данильченко, О. П. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. XX ст. [Текст] / О. П. Данильченко // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 74–88.;
51. Божко, О. Украинцы в Красной армии [Текст] / О. Божко // Родина. – 2011. – № 2. – С. 51–52.
52. Малик, Я. Й. Про створення та діяльність загонів сільської Червоної гвардії на Україні (жовтень 1917 – березень 1918 рр.) [Текст] / Я. Й. Малик // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 64–72.
53. Кривизюк, Л. П. Вишкіл та виховання в українських військах періоду визвольних змагань 1917–1920 років [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 / Кривизюк Леонід Петрович. – Львів, 2011. – 23 с. ; Кальмин, Д. Д. Взаимодействия командования частей и учреждений РККА с местными органами власти и общественными организациями в области военного строительства в Украине в 1919–1928 годах [Текст] : автореф. дисс. на соиск. науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.01 / Кальмин Дмитрий Дмитриевич. – Харьков, 1994. – 23 с. ; Карпенко, М. М. Участь китайців у революційних подіях на території України (1917–1921 рр.) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Карпенко Микола Михайлович. – Київ : НАН Укр. Ін-т сходознавства ім. А. Кримського, 2008. – 22 с.; Ісаков, П. М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Ісаков Павло Миколайович. – Київ, 2001. – 23 с. ; Олійник, З. В. Національна політика більшовиків в Україні в 1917–1920 рр. [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Олійник, З. В. – Київ : Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2002. – 19 с.; Демидович, Л. С. Політика радянської влади щодо

- православної церкви в Україні в період НЕПу (1921–1928 рр.) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Демидович Л. С. – Київ, 2005. – 19 с. ; Дудка, Л. О. Спілка войовничих безневірників в антирелігійній пропаганді в Україні [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Дудка Лариса Олексіївна. – Київ, 2005 – 23 с.
54. Гриневич, Л. В. Військове будівництво в Україні у 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст. : національний аспект [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 / Гриневич Людмила Володимирівна. – Київ, 1995. – 204 с.
55. Якимович, Б. Збройні сили України [Текст] : нарис історії / Б. Якимович. – Львів : Просвіта, 1996. – 360 с. ; Коваль, Р. М. Багрянні жнива Української революції : 100 історій і біографій учасників Визвольних змагань [Текст] / Р. М. Коваль. – Київ : Український письменник, 2005. – 400 с. ; Голубко, В. Н. Армія Української Народної республіки 1917–1918 рр. : утворення та боротьба за державу [Текст] / В. Н. Голубко. – Львів : Кальвалія, 1997. – 288 с. ; Верига, В. Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр. [Текст] : у 2 т. Т. 1. / В. Верига. – Рівне : ВАТ «Рівненська друкарня», 2000. – 472 с. ; Ганжа, О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) [Текст] / О. І. Ганжа. – Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 208 с. ; Єфіменко, Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР : довгий 1920 рік [Текст] : монографія / Г. Єфіменко – Київ : Інститут історії України, 2012. – 368 с. ; Малик, Я. Історія української державності [Текст] : у 2-х кн. Кн. 2. / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Львів : Світ, 1995. – 248 с. ; Нариси історії Української революції 1917–1921 років [Текст] : у 2 кн. Кн. I. / О. Д. Бойко, В. Ф. Верстюк (керівник), В. І. Головаченко та ін. – Київ : Наукова думка, 2012. – 462 с. ; Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси [Текст] / Д. А. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. – Київ : Наукова думка, 2002. – 952 с.

56. Антипин, Л. Н. Воспитание воинов Красной Армии в межвоенный период (1921–1941) : опыт, тенденции, уроки [Текст] : монография / Л. Н. Антипин. – Москва : МГАВМиБ им. К.И. Скрябина, 2000. – 334 с.
57. Рожков, А. Ю. «В Москве я слышал одно, здесь вижу другое...» : Красноармеец 1920-х гг. : картина мира и социальный облик [Текст] / А. Ю. Рожков // Социологические исследования. – 2000. – № 10. – С. 82
58. Жирнов, Є. В июле 1920 года дезертировало 773 тысячи красноармейцев [Электронный ресурс] / Є. Жирнов. – Электрон. данные. – 2010–2017. – Режим доступа : <http://a-pesni.org/grvojna/kr/a-773.php>. – Название с экрана. – Дата просмотра : 13.10.2014 ; Жирнов, Є. «Двічі по двісті – суд честі» [Електронний ресурс] / Є. Жирнов. – Електрон. дані. – 2009–2017. – Режим доступа : http://zib.com.ua/ua/2910-dvichi_po_dvisti__sud_chesti.html. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 16.02.2011.
59. Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927 [Текст] : збірник документів і матеріалів / упорядн. В. М. Волковинський, П. С. Гончарук, А. Д. Гришин. – Київ : Наукова думка, 1979. – 668 с. ; Про релігію і атеїстичне виховання [Текст] : збірник документів і матеріалів / упорядн. Б. О. Лобовик і Р. С. Приходько. – Київ : Політвидав України, 1979. – 264 с. ; Радянське будівництво на Україні в роки Громадянської війни (1919–1920) [Текст] : збірник документів і матеріалів. – Київ : Академія наук УРСР, 1957. – 1082 с. ; В. И. Ленин и ВЧК [Текст] : сборник документов (1917–1922 гг.) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Москва : Политиздат, 1975. – 680 с. ; В. И. Ленин, КПСС о борьбе с контрреволюцией [Текст] : сборник / сост. Г. С. Хохлюк. – Москва : Политиздат, 1978. – 414 с.
60. КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза [Текст] : сборник документов 1917–1958. – М. : Госполитиздат, 1958. – 420 с. ; Положения и инструкции по постановке политико-просветительной работы в Красной Армии [Текст] – Москва : Центральное Агитационно-просветительное управление, 1919. – 328 с. ; Программа и устав ВКП (б) [Текст] – Москва : Партиздат ЦК ВКП (б), 1937. – 68 с. ; Директивы командования фронтов

- Красной Армии (1917–1922 гг.) [Текст]. – Москва : Воениздат, 1971. – 788 с. ; Директивы Головного командования фронтов Красной Армии (1917–1920 гг.) [Текст]. – Москва : Воениздат, 1969. – 884 с.
61. Бергман, Г. Национальные моменты в строительстве Красной армии [Текст] / Г. Бергман // Партработа в полку. – 1923. – Декабрь № 5. – С. 13–14 ; Штерн, Г. Еще о Красной армии [Текст] / Г. Штерн // Армия и революция. Научный военно-политический журнал. – 1922. – № 3–4 (Март-Апрель). – С. 22–27 ; Подшивалов, И. М. Красная Армия. (К существованию Красной армии) 1918–1920 [Текст] / И. М. Подшивалов // Красная Армия. Вестник Военно-Научного Общества при Военной Академии. – 1922. – № 10–11. – С. 6–20.
 62. Гарин, С. Социальное обеспечение красноармейцев и их семейств [Текст] / С. Гарин // Красноармеец. Юбилейный номер посвященный Октябрьской революции 1917–1919. – 1923. – № 10–15. – С. 85–88.
 63. Рожицын, В. Борьба с религией в Красной армии [Текст] / В. Рожицын // Армия и революция. Научный военно-политический журнал. – 1921. – № 6 (Ноябрь). – С. 11–20 ; Сухоплюев, И. Показательный антирелигиозный суд [Текст] / И. Сухоплюев // Агит-пропаганда. – 1922. – Март № 2–3. – С. 95–105 ; Познер, В. Красная армия просвещения [Текст] / В. Познер // Красная Армия. Просвещения. – 1920. – № 1. – С. 2–3.
 64. Очередная задача Красной армии [Текст] // Красноармеец. – 1921. – № 31–32. – С. 15 ; Бергман Г. В красной казарме [Текст] / Г. Бергман // Красноармеец. – 1922. – Февраль № 45. – С. 18–20 ; Горев, М. Где золото для спасения голодующих? [Текст] / М. Горев // Красноармеец. – 1922. – № 45 (Февраль). – С. 26–29 ; Грюнталь, Ю. Просветительная работа в Красной армии [Текст] / Ю. Грюнталь // Красноармеец. – 1920. – № 18–20. – С. 13–16 ; Рукин, В. Сила политической работы [Текст] / В. Рукин // Красноармеец. – 1920. – № 18–20. – С. 10–12 ; Скрипник, М. О. Історія пролетарської революції на Україні. Короткий нарис [Текст] / М. О. Скрипник // Червоний шлях, 1923. – С. 84 ; Сухоплюев, И. Показательный антирелигиозный суд

- [Текст] / И. Сухоплюев // Агит-пропаганда. – 1922. – Март № 2–3. – С. 95–105 ; Штерн, Г. Еще о Красной армии [Текст] / Г. Штерн // Армия и революция. Научный военно-политический журнал. – 1922. – № 3–4 (Март-Апрель). – С. 22–27.
65. Баратов, Н. Что дала Красная армия деревне [Текст] / Н. Бараков // Красноармеец. Юбилейный номер 1918–1923. – 1923. – № 50. – С. 22–23 ; Подвойский, Н. В чем сила и правда Красной армии [Текст] / Н. Подвойский // Красноармеец. Юбилейный номер. 1917–1919. – 1919. – № 10–15. – С. 63–66.
66. Борисова, К. Дружинники – первые красногвардейцы [Текст] / К. Борисова. – М. : Отдел военной литературы, 1927. – 32 с. ; Фрунзе, М. Регулярная армия и милиция / М. Фрунзе. – Харьков : Издание Военно-Редакционного Совета У. В. О., 1923. – 24 с. ; Як забезпечує Червоноармійців та їх сім'ї Робітничо-Селянська Влада України. – Харків : Всеукраїнське Видавництво, 1920. – 24 с.
67. Рудой, А. Индивидуальная и групповая партийная работа в РККА [Текст] : пособия для полкового партактива / А. Рудой, Е. Борисов. – Москва : Госиздат отдел военной литературы, 1928. – 88 с.
68. Минайленко, Ф. З. З гвинтівкою в руках [Текст] / Ф. З. Минайленко // Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні: збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – Київ : Держполітвидав УРСР, 1957. – С. 162–172 ; Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921) / В. Петрів. – Львів : Червона калина, 1927. – 180 с. ; Вождю, полководцу, другу. Письма бойцов и командиров Красной Армии В. И. Ленину 1918–1924 гг. [Текст]. – Москва : Военное издательство Министерства Обороны СССР, 1970. – 336 с.
69. Примаков, В. М. Автобіографія [Текст] / В. М. Примаков // Военно-исторический журнал. – 1967. – № 12. – С. 119–121 ; Примаков, В. М. Борьба за Советскую власть на Украине [Текст] / В. М. Примаков // Этапы большого пути. Воспоминания о гражданской войне. – Москва : Воениздат, 1962. –

- 528 с. ; Примаков, В. М. Червоне козацтво у громадянській війні [Текст] : в кн. Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні / В. М. Примаков. – Київ : Політвидав, 1967. – 608 с. ; Аралов, С. И. Ленин вел нас к победе [Текст] : воспоминания ; 2-е изд. / С. Аралов. – Москва : Политиздат, 1989. – 176 с. ; Рабинович, С. На сторожі Батьківщини [Текст] / С. Рабинович. – Київ : На варті, 1936. – 176 с. ; Лизичев, А. Д. Октябрем поставлены на пост [Текст] / А. Д. Лизичев. – Москва : ДОСААФ, 1982. – 80 с.
70. Антонов-Овсеенко, В. А. Записки о Гражданской войне [Текст] : у 4 т. Т. 3. / В. А. Антонов-Овсеенко. – Москва, Ленинград : Гос. военное изд-во, 1932. – 350 с.
71. Грушевський, М. Спомини [Текст] / передм. Ф. П. Шевченка ; публ., підгот. тексту і прим. С. І. Білоконя // Київ. – 1988. – № 9. – Вересень. – С. 115–149 ; Винниченко, В. Відродження нації [Текст] : у III ч. Ч. 1. / В. Винниченко – Київ, Відень, 1920. – 348 с. ; Стефанів, З. Українські збройні сили 1917–1921 рр. [Текст] : у 2 ч. Ч. 1. – Доба Центральної Ради й Гетьманату / З. Стефанів. – Мюнхен : Укр. комбатант, 1947. – 118 с.
72. Семенов, Д. Д. Цивілізаційний підхід як метод дослідження багатополюсного світу: російсько-латиноамериканське співробітництво в умовах багатополюсного світу / Д. Д. Семенов // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 3. – С. 75.
73. Яковенко, Н. До питання про методологію вивчення історії України [Текст] / Н. Яковенко // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1996. – № 1 (4). – С. 118–123.
74. Історична наука : термінологічний і понятійний довідник [Текст] : навч. посібн. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко [та ін.]. – Київ : Вища школа, 2002. – 430 с.

РОЗДІЛ 2.

ВІЙСЬКОВЕ БУДІВНИЦТВО ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЇ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 1917–1922 рр.

2.1. Воєнно-політична ситуація на території УСРР та створення більшовицьких військових формувань

Повалення царизму та складна політична боротьба привели до влади в Росії Тимчасовий уряд. Виразником інтересів населення в Україні стала громадська організація – Українська Центральна Рада. Скликання та чисельність військових з'їздів (Перший Всеукраїнський Військовий З'їзд – 18–21 травня 1917 р., Другий Всеукраїнський Військовий З'їзд – 18–23 червня 1917 р., Третій Всеукраїнський Військовий З'їзд – 2–12 листопада 1917 р.) свідчило про те, що УЦР мала велику військову підтримку. Українські історики І. Крип'якевич, Б. Гнатевич та З. Стефанів наголошували, що «значення військових з'їздів у національному відродженні українського народу було дуже велике. Практичного переведення з'їздових постанов та домагань у військових справах майже не було. Але ж вони дали моральний підтрим Центральній Раді, і то чи не найбільший від усяких з'їздів, у її політичних домаганнях. Військові З'їди скріплювали національний дух серед українців-воjakів і були до деякої міри показником національної свідомості» [1, т. 2, с. 94].

Військова підтримка Центральної Ради сприяла створенню різного роду збройних формувань, які могли б стати основою регулярної армії України. Так, упродовж 1917 р. на її території були створені Богданівський, Полуботківський, Дорошенківський, Богунський полки, воєнізована організація Вільне козацтво, курінь ім. Шевченка, курінь смерті, кінний полк Вільної України та ін. Паралельно в царській армії відбувалася українізація військ, тобто створювалися частини з українців. Було створено I та II Українські корпуси, їхня мета була захищати кордони України. Проте з часом усі українські збройні формування зникли, підлягаючи загальному розкладові так само, як і зукраїнізовані корпуси і

дивізії. «Всі полки, – оповідає військовий діяч того часу генерал В. Петрів, – що утворилися революційно, а їм нема ні назви, ні числа, були тільки випадковим зібранням людей, яке розкладалося негайно, доторкнувшись української території, бо їх гаслом було – «додому». Так розклався український полк із Москви, який ішов «славити визволення України» та витримав лише один парад [2, т. 2, с. 102].

У результаті протиріч між керівниками Центральної Ради щодо військового питання в Україні було занедбано створення регулярної національної армії. Цьому сприяла, як зазначає дослідник С. Литвин, «пацифістська і більшовицька пропаганда, яка обіцяючи, окрім незалежності країни, ще й соціальний рай на землі, морально розкладала українізовані частини, які великими зусиллями були привернуті на бік Центральної Ради впродовж 1917 р. Тільки київський гарнізон нараховував понад 20 тисяч вояків, які в більшості своїй оголосили нейтралітет і виявили байдужість до української самостійності. Вояки українських полків імені гетьманів Хмельницького, Полуботка, Сагайдачного, Дорошенка, Богуна, Наливайка, також імені Шевченка, Грушевського також піддалися більшовицькій агітації» [3, с.12].

Слід нагадати, що військова служба в імперській армії ніколи не мала великої популярності серед українців. Адже військо було основною опорою держави в гнобленні нею народу та казенною російською школою – найбільшим «знаряддям промосковлення». Російський уряд ніколи не залишав українських солдатів відбувати службу в Україні, а завжди відсилав їх на далекі окраїни держави або до столиць, де багато українців служило в царській гвардії. Негативне ставлення до «служби в москалях», до «москалів» червоною ниткою проходить через усю нову літературу від І. Котляревського до В. Винниченка. Не дивно, що створюючи нову державу, українці вважали, що для неї війська взагалі не потрібно, достатньо буде «народної міліції» [4, т. 1, с. 343]. Отже, серед причин падіння національного духу в українських військах головними були протиріччя серед діячів Центральної Ради щодо створення збройних сил України та

пропаганда і агітація радянської влади. Незасвоєний урок призвів до слабкості УЦР у протистоянні з відкритою агресією більшовицької Росії.

У той же час керівництво радянської Росії, намагаючись перешкодити творенню «буржуазними урядами» колишніх національних окраїн власних збройних сил, усе більше усвідомлювало потребу організації власних національних військових формувань, які можна було б протиставити (принаймні, у якості політичного фактору) «національним військам буржуазних урядів», таких, які могли б прокладати шлях російським збройним силам у національні регіони [5, с. 32] не лише військовою підтримкою, але й ідеологічним впливом на світогляд українського народу. Тому, 27 березня 1917 р. на першій Всеросійській нараді партійних працівників у Петрограді більшовики прийняли резолюцію бюро ЦК РСДРП (б) про Тимчасовий уряд, де наголошувалося, що «першочерговим завданням Рад партія вважає загальне озброєння народу та негайне створення Червоної гвардії по всій країні» [6, с. 487]. Характерною особливістю організації червоногвардійських загонів в Україні було те, що вони мали в рівній мірі як військовий, так і пропагандистський характер.

На сторінках «Вісника Київської Ради робітничих і солдатських депутатів» у лютому 1918 р. наголошувалося, що: «Робітнича Червона гвардія – це організація збройних сил пролетаріату для боротьби з контрреволюцією і захисту завоювань революції» [7, с. 301]. У довіднику з історії України подається конкретніше поняття. Червона гвардія – це добровільні напіввійськові та військові формування, що виникли під час Лютневої революції 1917 р. В Україні вони створювались з березня 1917 р. комітетами РСДРП(б) як частина всеросійської Червоної гвардії [8, с.143]. Воєнний енциклопедичний словник розкриває поняття червоногвардієць – це рядовий солдат чи командир в період Лютневої революції 1917 р. і на початку громадянської війни в Росії. Червоногвардійцями могли бути робітник чи робітниця, які були у складі однієї з соціалістичних партій чи профсоюзу за рекомендацією чи виборам загальних зборів заводу (фабрики). У сільській місцевості червоноармійцями могло стати бідне населення. В

червоноармійці зараховувалися також революційно налаштовані солдати і матроси [9, с.152].

Отже, соціальною базою на яку спирались більшовики в Україні був пролетаріат. Адже більшість селян була вже змобілізована ще в царську армію. Лише робітники могли стати підтримкою радянської влади у завоюванні України, оскільки вони звільнялися від військової служби для роботи в промисловості. Варто відзначити, що, наприклад, пролетаріат Харкова складався переважно з росіян які працювали на заводах (паровозобудівельному (ХПЗ), Всеросійської Електричної компанії (ВЕК), Шиманського, Гельферіх-Саде, «Динамо», «Економ», Лейтера, Аполчина, Російсько-Французького) та представників інших національностей. Особливо велика кількість останніх прибула до міста під час Першої світової війни. Прикладом є латиші, яких царський уряд у зв'язку з окупацією Прибалтики переселив на Слобожанщину. Унаслідок цього латиське культурне товариство Харкова впливало на події в місті не гірше за представників Центральної Ради або більшовиків [10]. За даними радянського дослідника О. Конєва, у складі харківських червоногвардійських загонах служили 300 осіб румунської, угорської, німецької та польської національностей [11, с. 269]. Московські війська без великих зусиль займали українські міста, де робітники-неукраїнці ставали зі зброєю на їх бік [12, с. 402]. Тепер цей «свіжий» російський та інтернаціональний елемент, як зазначає історик з діаспори М. Стахів, «добре розагітований більшовиками, був хорошим матеріалом для Червоної гвардії в боротьбі за хліб проти ворогів Росії» [13, т. 1, с. 69].

Крім того, у провідних промислових центрах України того часу – Харкові та Донецько-Криворізькому регіоні знаходилося 16 тис. членів Російської соціал-демократичної робітничої партії більшовиків, тобто 67 % усіх членів партії в Україні [14, с. 208]. Очевидно, що послідовне і рішуче впровадження в життя більшовицької ідеї військового та психологічного підкорення і зміни світогляду українського народу покладалося переважно на російський пролетаріат та членів партії більшовиків в Україні.

Перші червоногвардійські загони в Україні із зазначених вище причин утворили більшовики Харкова, Києва, Одеси та Катеринослава. Особливо швидко червоногвардійські загони були створені на Донбасі. Не відстали від цього регіону і промислові центри всього Лівобережжя та Півдня України [15, с. 47]. Приводом цього була цілеспрямована агітаційно-масова й організаційна робота більшовиків та незадоволені настрої пролетаріату політикою Центральної Ради.

Більшість червоногвардійців становила молодь віком 20–30 років. Основним стимулом для наповнення лав новостворених збройних формувань була плата за службу. Так, штаб Червоної гвардії міста Харкова постановив: «Вважати, що червоногвардійці є військовими загонами, підвладними Революційній владі, які виконують завдання на рівні з військовими частинами, що стосуються питань загальнодержавних, а не міських, утримуються за рахунок органів влади (Державного казначейства), а не за рахунок міського трамвая і т.[ому] п.[одібних] підприємств» [16, арк. 127].

Коли стало відомо про агресію більшовицької Росії, українські газети зарясніли викривальними повідомленнями про мобілізацію українського населення до радянських збройних формувань. Писали селяни й робітники, представники вчительства, а найбільше – військові. Глибоке обурення серед українських військ викликав той факт, що більшовицьке військове командування давало по 30 крб. на день кожному червоногвардійцю за те, щоб той ішов воювати проти України [17, с. 155].

Для отримання коштів на видатки більшовики збільшили податки для «багатіїв», відраховували 2 % заробітної платні в робітників, навіть підняли ціни на квитки в кіно. Пізніше вони прийняли декрет, у якому говорилося, що всім червоногвардійцям, які несли гарнізонну службу, чи тим, що були на фронті, незалежно від місцезнаходження – у межах свого округу або за ним – зберігається заробітна плата, яку вони отримували від власників фабрик, заводів чи промислових підприємств. Червоногвардійці, які несли службу на постах, отримували 25 крб. на місяць, ті, кого відправляли на фронт, – 50 крб. на місяць. Діяла також система заохочення і для сімей солдатів: 50 крб. на місяць платили

дружині і 20 крб. на місяць – дитині [18, с. 294]. Матеріальний фактор відіграв важливу роль у формуванні загонів Червоної гвардії.

Червоногвардійці, набрані з проросійських робітників, поділялися на сотні та десятки. Кожна сотня обирала з-поміж себе начальника – сотника, десятків – десятника. Сотник і десятник несли повну відповідальність за стан своїх частин [19, с. 91]. Керували червоногвардійськими загонами віддані більшовизму люди, переважно вихідці з Росії. Вони давали «зобов'язання підкорятися революційній дисципліні, виконувати без вагань всі бойові накази і розпорядження командирів» [20, с. 298]. Русифіковані робітники займалися з інструкторами військовою справою, навчаючись не лише воєнній вправності, але й комуністичній ідеології, яку вони повинні були насаджувати в українському суспільстві нерідко за допомогою зброї.

До речі, українські дослідники В. Ф. Солдатенко і Л. Г. Хало наголошують, що «на озброєнні Червоної гвардії в основному були рушниці, пістолети, почасти кулемети» [21, с. 161]. Їх постачали російські збройні заводи. Зброя вироблялася на Сестрорецькому, Тульському, Іжевському та Луганському збройних заводах [22, с. 96].

У науковій літературі склалася думка про те, що не останнє місце в системі організації червоних гвардій на території України займало формування у свідомості військовослужбовців стійких стереотипів непорушності ролі партії, безоглядної віри в мудрість її керівництва, які повинні були перетворитися з часом у сліпе ідолопоклонство верховним вождям [23, с. 13].

Отже, тоталітарна держава більшовиків послідовно виробляла, крім військової стратегії, ще й систему ідеологічних догм, покликаних стати основою світоглядних координат, моральними орієнтирами для молоді, яка складала основу більшовицьких збройних формувань.

Восени 1917 р. червоногвардійські загони існували в 40 містах та робітничих селищах України, у тому числі в Києві ці загони нараховували до 3 тис. осіб, в Одесі – 2 тис. осіб, Харкові, Катеринославі, Миколаєві та Луганську по 1 тис. осіб. Отож у той час, коли жодна політична партія в Україні не мала

власних озброєних загонів, у розпорядженні більшовиків восени 1917 р. було до 15 тис. «абсолютно відданих» червоногвардійців» [24, с. 19]. Зазначимо, що серед дослідників немає єдиної думки щодо кількості червоногвардійців на території України у 1917 р.

У своїх спогадах член Центрального штабу Харківської Червоної гвардії Ф. З. Минайленко, наприклад, наводить дещо інші цифри: «Харківська Червона гвардія налічувала близько 2 000 чоловік. Робота в Петинському районному штабі Червоної гвардії кипіла і вдень і вночі. Тут завжди було багато народу – червоногвардійці і санітари, які проводили заняття, громадяни, які прийшли зі скаргами» [25, с. 165].

Спробував проаналізувати чисельність Червоної гвардії та збільшовизованих військ в Україні Я. Тинченко, взявши за основу дослідження О. М. Конєва. Проте, за словами українського дослідника, радянський історик О. М. Конєв удвічі збільшив чисельність Червоної гвардії в Україні, приєднавши до неї більшовицькі формування, що прибули ззовні. Відповідно на початок 1918 р. загони Червоної гвардії, які були створені у Харківській, Катеринославській, Чернігівській, Полтавській, Київській, Херсонській, Таврійській, Подільській та Волинських губерніях, загальна їхня кількість за О. М. Конєвим була 84 664 червоногвардійців [26, с. 465–471], за Я. Тинченком – 43 000 [27]. Це можна пояснюється тим, що з ідеологічних міркувань у радянській історіографії кон'юнктурно намагалися збільшити статистику, щоб показати зростання підтримки більшовиків серед українців.

Особливістю створення підрозділів, загонів Червоної гвардії в містах України було те, що більшовицькі ідеї серед українців не мали великої популярності, тож поповнювати лави збройних формувань корінними українцями було складно. Радянське керівництво чітко це розуміло і вдало застосовувало свою таємну зброю – пропагандистський вплив на світогляд українців через талановитих ораторів завдяки популістським обіцянкам та обмовам на своїх супротивників. Прикладом палкого трибуна-агітатора був Артем (Ф. Сергєєв). Він пробурався до солдатів навіть тоді, коли офіцери зачиняли їх у казармах.

Наприкінці серпня 1917 р. Артем із групою більшовиків прибув до солдатів 6-го артилерійського полку. Офіцери не пустили більшовиків на мітинг, але Артем не розгубився. Вилізши на підпорку телефонного стовпа біля казарми, він став голосно читати й пояснювати популярну більшовицьку брошуру. Заслухавшись Артема, солдати відтіснили офіцерів, і читання брошури перетворилося на мітинг. Після промови Артема солдати ухвалили більшовицьку резолюцію [28, с. 57].

Уплив більшовиків у першу чергу поширювався на солдатів, які з нетерпінням чекали закінчення війни. Велику масово-політичну роботу серед солдатів проводили військові організації, створені при більшовицьких партійних комітетах. Характерно, що військова організація ЦК РСДРП (б), Київська обласна, Вінницька, Проскурівська та інші більшовицькі організації створені у 1917 р. посиляли у фронтові частини (для ведення агітації серед українського населення. – авт.) кращі свої сили [29, с. 25]. Наприклад, у військовій організації Харкова активно працювали більшовики М. Руднєв, В. Довнар-Запольський, Л. П'ятаков, В. Примаков. У результаті роботи військових партійних організацій частина солдатів гарнізонів в Україні йшла за більшовиками. Особливою популярністю користувались більшовики в 3-му і 5-му авіапарках, у понтонному батальйоні, у саперних, артилерійських та інших частинах київського гарнізону, які складались переважно з робітників. У Харкові за більшовиками йшов 30-й запасний піхотний полк [30, т. 2, с. 25].

Інтенсивно велася й «політична обробка» українського селянства, адже воно також підлягало мобілізації до більшовицьких збройних формувань. Прикладом слугує Конотопська більшовицька організація [31, с. 82], яка була офіційно оформлена у березні 1917 р. [32, т. 19, с. 256]. Вона систематично посилала на села своїх агітаторів. У великих селах і волосних центрах Конотопського повіту в 1917 р. (Соснівці, Великому Самборі, Малому Самборі, Бахмачі й багатьох інших) у результаті проведеної масово-політичної роботи були створені більшовицькі партійні осередки і революційні селянські комітети [33, т. 2, с. 27]. Цей приклад свідчить про системні форми пропагандистсько-агітаційної роботи більшовиків з

метою впливу на свідомість населення України, що в подальшому сприяло утвердженню комуністичної ідеології в повсякденному житті українців.

Більшовицькі агітатори подвоїли і потроїли зусилля, аби довести до відома солдатської маси зміст декретів «Про землю», «Про мир» та викрити на цьому фоні «буржуазний» характер Центральної Ради, що «зволікала» з вирішенням «болючих для трудящих мас питань», насамперед земельного [34, с. 25]. На підтвердження цих фактів наводимо спогади члена РКП (б) з 1917 р. Ф. З. Минайленка: «На фабриках і заводах проводилися мітинги і збори, на яких виступали більшовики, викриваючи політику буржуазії, угодовські дії меншовиків і есерів. Як депутат, я був прикріплений до культурно-агітаційної комісії. За її дорученням доводилося нерідко виїжджати в найближчі села для проведення масової роботи» [35, с. 167].

Незважаючи на більшовицьку пропаганду, із часом стало зрозуміло про неминучий швидкий крах радянському режиму в Україні без російської воєнної допомоги. Тому більшовики у грудні 1917 р. на першому Всеукраїнському з'їзді Рад прийняли дві резолюції «Про організацію влади на Україні» та «Про самовизначення України», які фактично проголосили «самостійність» Української Радянської Республіки, формально узаконивши перебування російських військ на території України, оскільки відтепер вони вважалися збройними силами Народного Секретаріату [36, с. 184].

На засіданні Ради Народних Комісарів РРФСР 5 грудня 1917 р. було вирішено «вважати Центральну Раду в стані війни з нами» [37, с. 13]. У цей же день під керівництвом В. Антонова-Овсієнка радянський уряд посилав в Україну червоногвардійські частини, мотивуючи це тим, щоб роз'єднати сили О. Каледіна і Центральну Раду [38, с. 17], а біля кордонів з УНР стали концентруватися червоні війська. Прибувши в Україну, В. Антонов-Овсієнко відзначив потребу в політичній роботі, завдяки якій потрібно було подолати в українців «відчуття зневаги і відрази до воєнщини». У самій же армії потрібно було побороти всі «антидержавні центристські переконання», які набрали великих обертів у «селянській державі та мужицькій революції», і згуртувати ряди армії в єдине ціле

для створення більшовицького суспільства [39, с. 33]. Відповідно до результатів сучасних наукових досліджень можна стверджувати, що на кінець 1917 р. загарбання України здійснювали російські збройні формування і так звані «національні війська» у вигляді робітничої Червоної гвардії. Ці дії були сплановані Раднаркомом більшовицької Росії. Водночас більшовики величезного значення надавали «ідеологічному завоюванню» України, що гарантувало б поповнення людськими ресурсами військових формувань. Радянський історик М. Я. Онуфрієнко зазначав: «У період двовладдя, коли більшовицька партія вирішувала завдання завоювання населення України на свій бік, Червона гвардія виступила ... як засіб залучення широких мас у боротьбу за перехід влади із рук буржуазії в руки пролетаріату та селянства» [40, с. 5].

Характерно, що більшовики намагалися нав'язати українцям думку про те, що саме вони – українці – і ведуть боротьбу проти Центральної Ради, що нібито завдяки загонам «української Червоної гвардії», які, у більшій мірі, були створені з пролетаріату неукраїнського походження завойовуються українські інтереси. Насправді, це був лише вдалий метод пропагандистського впливу на формування світогляду українців, завдяки якому більшовики сприяли утворенню опозиції до Центральної Ради, приховуючи справжні експансіоністські наміри.

Підтвердженням цьому є і те, що жодне формування Червоної гвардії не виступило проти Центральної Ради самотійно. Всі вони об'єднувалися більшовиками з російськими частинами, які прибули на територію України. Звернімо увагу на більшовицькі війська Полтавського напрямку і, в першу чергу, на загін полковника М. Муравйова, адже в ньому були сконцентровані етнічні українці з усієї армії В. Антонова-Овсієнка. Насамперед сюди входили полк Червоного козацтва та загін Беленковича, сформовані з харківських червоногвардійців-українців та збільшовизованих вояків 2-го українського запасного полку [41, с. 68]. До речі, М. Муравйов був один зі «стовпів робітничо-селянської влади», командир військових підрозділів, котрі зайняли Київ та організували масові убивства. Історик Н. О. Химиця називає його «головнокомандувачем над армією «міщаників» і грабіжників», який майстерно

вимагав у буржуїв мільйони й клав їх до своєї кишені [42, с. 226]. Доки М. Муравйов закликав робітників до зброї, його «воїнство» в цей час грабувало і вбивало тих же робітників [43, с. 224]. Це були єдині серед усіх більшовицьких військ загони, що номінально належали Народному Секретаріатові України, від імені якого вів боротьбу В. Антонов-Овсієнко. Однак цей загін був ненадійним. «Червоногвардійці-українці, – зазначає Я. Тинченко – мало підготовлені та нечисленні, могли перейти на бік Центральної Ради. Саме тому до загону М. Муравйова було долучено яскраво російський пробільшовицький Тверський загін Карєєва, який очолював поручик Білогривцев. Створили цей загін у Твері з вояків-більшовиків запасних частин залоги» [44, с. 68]. Цікавим є спостереження керуючого справами Народного Секретаріату Г. Лапчинського за військовими загону М. Муравйова: «В армії, що була під командою Муравйова, дуже мало спочатку було свідомого елемента щодо будівництва української радянської держави та центральної української радянської влади. Значну частину складали в ній північні московські відділи або донецькі робітничі частини, а також частини Червоного козацтва, щойно організованого з українізованих частин, і червона харківська гвардія» [45, с. 46]. Це є свідченням того, що загону М. Муравйова відводилася важлива політична роль, зважаючи на його національний склад. Крім того, щоб надати походу на Київ у 1918 р. українського характеру, до штабу згодом було прикомандировано військового секретаря Народного Секретаріату, сина відомого українського письменника Ю. Коцюбинського та керуючого справами Народного Секретаріату Г. Лапчинського [46, с. 66].

У той же час військова політика Центральної Ради за оцінкою сучасного історика Л. Кривизюка відзначалася безсистемністю, невизначеністю і непослідовністю, унаслідок чого в її армії не існувало єдиної системи вишколу, не проводилася дієва виховна робота [47, с. 10], тому більшовики мали змогу застосовувати інструменти агітаційно-пропагандистського впливу на настрої як цивільного населення, так і воєнізованих формувань. Цю обставину історик з діаспори З. Стефанів, пояснює тим, що: «УНР була протимілітарна. А з цього вийшло таке, що з півтора мільйона українізованого війська, коли треба було

пізніше оборонити Українську Державу перед наїзником, залишалася тільки невелика жменька» [48, ч. 1, с. 23].

Ще одним прикладом швидкої більшовизації суспільних настроїв та спроби створення українського загону Червоної гвардії був невеликий загін донецьких червоногвардійців на чолі з відомим у майбутньому червоним кіннотником Д. Жлобою, об'єднаний із Брянською гарматною батареєю з Катеринослава. Про успіх більшовицької агітації серед робітників, готових воювати за радянську владу, свідчить один з епізодів спогадів червоногвардійця І. Гончаренка: «Ми зустрілися з загonom червоногвардійців-шахтарів. Їх було 500–600 осіб, здебільшого літніх робітників. У шахтарському рваному одязі, зовсім чорні від вугільного пилу, із виснаженими обличчями стояли на морозі пролетарі Донбасу. Згорбившись від холоду, засунувши руки в рукава, вони міцно притискали до грудей гвинтівки, готуючись до бою з ворогом» [49, с. 96]. Донецький загін складався з українців, здебільшого далеких від ідеалів національного руху. Він був створений за зразком Брянської батареї, сформованої на однойменному заводі Катеринослава з його робітників. Спочатку згадану батарею планувалося направити на Дон, однак згодом його відрядили до загону П. Єгорова [50, с. 69]. Варто наголосити, що загін П. Єгорова теж був за незначними винятками (латиші, українці) російським за етнічним складом.

Створені в Україні загони Червоної гвардії легітимізували вторгнення на територію підконтрольну Центральній Раді сформованої на російсько-українському прикордонні більшовицької Резервної армії. Вона в потрібний для радянської влади момент ніби-то «прийшла на допомогу українським повстанцям» [51] Сформовані частини дістали умовну назву «Групи військ курського напрямку». Основні сили резерву – 1-й Петроградський загін та панцерний потяг – із початком боїв взяли активну участь у боротьбі з Центральною Радою. Потрапивши в Київ, крім боїв з УЦР, вони займалися реквізиціями, грабунками і вбивством українського населення, про що свідчить інформаційні зведення Вищої військової інспекції (ВВІ). Зокрема, характеризуючи дії одного з полків Резервної армії на території України, ВВІ

зазначала: «Розміщувався полк у брудних кімнатах, споряджався огидно, не було ліжок і настільного приладдя. Дисципліна і ступінь розуміння комунізму були вельми низькими. Ця остання обставина дуже позначилася на виконанні тих завдань, які давалися. Складається полк із 4-х батальйонів резерву комуністів близько 150 осіб. За своїм змістом він призначався для виконання особливих завдань і повинен був бути тієї організованою силою, на яку можна було б опертися. Полк робив обшуки, але те, як вони проводилися, викликало обурення серед червоногвардійців і робітників не тільки м. Києва. Коли чутки дійшли до фронту, то посилювався потік дезертирів у м. Київ. Під час обшуків, які проводив полк, були забрані речі, гроші тощо. Також у бідноти і дрібної буржуазії, у сімей червоногвардійців було розкрадено багато майна. Відібрані під час цих обшуків речі ще півмісяця знаходилися в одній із кімнат Резервного полку. До цього часу товариші від губпарткому розбирали розкрадене і не могли здати, наприклад, конфіскованого вина» [52, арк. 34–36]. Отже, моральні якості, рівень політичної сформованості членів цих військових формувань, їхня поведінка закладали основи антагонізму з українським населенням, що потрапляло у зону більшовицького контролю.

Навіть секретар ВУЦВК Г. Лапчинський обурювався поведінкою збройних сил, які перебували в Україні та анонсували своєю присутністю сутність більшовицької влади: «Нас обурювали самовільні труси та реквізиції різних штабних комісарів, їхня брутальність до місцевої влади. Нас дратувало, що поруч із відомими нам партійними товаришами та революціонерами навколо тов. Антонова крутилися якісь окремі, як нам здавалося, явно чужі для робітничого класу суб'єкти офіцерського тилу, із нахабними та бандитськими фізіономіями, і ми обвинувачували їхнього начальника в тому, що він нібито не вміє добирати людей. Я пам'ятаю, яке неприємне враження на мене особисто справляли, коли я приїздив до залізничного двірця, де стояли штабні вагони та ешелони з антонівським військом – його вояки, зокрема матроси, увішані всілякою зброєю, інколи п'яні, зі специфічною брудною лайкою після кожного слова, хоча це почуття дивно перемішувалося зі свідомістю, що це ж таки є люди, що вже

героїчно билися, були за радянську владу й надалі добровільно збираються проливати свою кров за революцію» [53, с. 175].

Водночас мали місце прояви непокори невеликої частини українських червоногвардійців більшовикам. Прикладом можуть бути жовтневі події 1917 р., коли в Києві значна частина дружин Червоної гвардії підтримала Центральну Раду. Газета «Народна воля» повідомляла, що 4 тис. червоногвардійців приєдналися до організації Вільне козацтво, яка виразно відзначалася антибільшовицькими настроями [54, с. 89]. Як наслідок, у середовищі російського війська з українців почали формувати невеликі загони. Щодо їхнього значення у встановленні більшовицької влади в Україні, то вони, як наголошує дослідник Я. Тинченко, були в номінальному положенні й існували лише для показу того, що українці нібито хочуть встановлення більшовицької влади в Україні й навіть беруть участь у військових діях. Отже, це був більшовицький тактичний хід з метою посилення впливу на свідомість українців.

За твердженням полтавського історика В. Ревегука, після приходу в січні 1918 р. проросійських червоногвардійських загонів в Україну насильство і терор стали основними методами утвердження радянської влади. Загалом Червона гвардія взяла участь у 200 військових сутичках із силами Центральної Ради. Загальні настрої населення демонстрували переважаючий вибір на користь створення держави у формі Української Народної Республіки. Ідеї більшовизму здебільшого були чужими і незрозумілими для більшості українців, адже під час виборів до Всеросійських Установчих зборів (грудень 1917 року) за більшовиків проголосувало лише близько 10 відсотків, а на Полтавщині – 5,4 відсотка населення [55, с. 9].

Зрештою, створивши підґрунтя для подальшого військового та ідеологічного підкорення українського народу, Червона гвардія виконала свою місію. Послідовне і рішуче впровадження комуністичної ідеології в повсякденне життя українців повинно було перейти в наступний етап.. Більшовики його бачили у створенні регулярної армії. Отриманих у спадок від Тимчасового уряду Росії старих військових формацій [56, т. 1, с. 69] ні для військової, ні для

ідеологічної підтримки більшовиків було недостатньо. Тож, у Росії 15 січня 1918 р. Раднарком затвердив декрет про організацію Робітничо-селянської Червоної армії «із найбільш свідомих і організованих елементів трудових мас» [57, с. 72]. Основний склад Червоної гвардії став фундаментом новоствореної Червоної армії. У радянській історіографії наголошувалося, що «червоногвардійці навчали новобранців відданості партії», а також «виховували» особовий склад на «трудових і бойових традицій пролетаріату» [58, с. 7–8]. Тобто складалася певна система вироблення інструментів формування світогляду добровольців та мобілізованої молоді з числа українців, а Червона армія ставала школою більшовицького виховання.

Досвід створення Червоної гвардії відобразився в ряді положень та інструкцій, інших важливих документах Червоної армії, а також при розробці перших її статутів і директив, які регулювали повсякденне життя червоноармійських формувань. Організатори бойових дружин і загонів Червоної гвардії стали політичними і бойовими керівниками Червоної армії. Серед них К. Ворошилов, А. М'ясніков, В. Куйбишев, Артем (Ф. Сергеев), М. Фрунзе та ін. Для формування перших з'єднань і частин Червоної армії більшовицька партія направила на місця сотні організаторів і агітаторів більшовиків, серед яких було чимало червоногвардійців, у тому числі І. Григор'єв, К. Кривоносов, А. Крилов, І. Крутов [59, с. 235–236].

Водночас, зіткнувшись із непередбаченими масштабами проявів «націоналістичних настроїв» серед вояків українських радянських формувань, усвідомлюючи небезпеку організації за таких умов національних (територіальних) армій на «окраїнах», російське більшовицьке керівництво дещо переглянуло свої позиції в національному військовому питанні. 24 травня 1918 р. Народний комісаріат з військових справ РСФРР наказом № 397, враховуючи довід національно-військового будівництва, визнав за доцільне «у майбутньому створювати національні військові одиниці не більше роти», включаючи їх до полків і дивізіонів загального формування [60, с. 34].

Та все ж невелика частина українців, яка була в лавах червоногвардійців, із часом повністю перестала підтримувати більшовиків. Свідченням цього є щоденникові записи Валер'яна Поліщука, знайдені і розшифровані львівським літератором Зиновієм Суходубом. Він пише: «15 квітня (1918). (...) Я був за большевиками, чи лучше, за Совітом українських народних секретарів, бо не знав, що вони не українські, а грабіжницькі, борці проти українського всього. Закриття українських газет, театрів і т.[а] ін.[ших] – це мене дуже обурило, і тепер я зненавидів оту «красную гвардію», що не питає, хто ти, може, по міркуваннях большевик, а тільки український – зараз розстрілює» [61, с. 59]. Як бачимо, кількість українських солдатів, які пройшли школу Червоної гвардії і потрапили в більшовицькі регулярні війська, була невеликою, а свідомих більшовиків була незначна кількість.

Отже, військово-політична ситуація на території України на початку 1917 р. характеризувалася піднесенням національного революційного руху яке супроводжувалося створенням українських військових частин. На жаль створити регулярну українську армії Центральна Рада не змогла через розбіжності у поглядах її керівників. Серед чинників, що негативно вплинули на українське військове будівництво були агітація та пропаганда більшовиків, націлені на створення в окраїнах Російської імперії власних збройних формувань. У результаті на території України почали створюватися військові загони Червоної гвардії. За своїм етнічним складом вони склалися у переважній більшості з етнічних росіян та зрусифікованого пролетаріату українських губерній. Разом з тим більшовики вели активну агітаційну роботу на селі, намагаючись створити соціальну базу для встановлення радянської влади.

Формування українських загонів Червоної гвардії мало, на думку більшовицьких ідеологів, легітимізувати встановлення радянської влади на території України, підкреслити наявність її соціально-політичної бази. Присутність російських військових частин та їхня участь у військових сутичках із мілітарними формуваннями Центральної Ради означала не що інше, як військову агресію. Узаконити військову присутність більшовикам вдалося захопленням 26

січня 1918 р. Києва та передислокацією Народного Секретаріату радянської України з Харкова до Києва.

2.2. «Червоне козацтво» як більшовицька альтернатива національно-визвольному рухові

Слід відзначити, що радянська Росія розпочала агресію проти всіх новоутворених національних держав на околицях колишньої імперії. Вона мала ідентичний характер та однаковий сценарій. Урядам національних держав виголошувався ультиматум, після якого на території Росії створювався маріонетковий «совєтський уряд» (України, Фінляндії, Польщі, Грузії, Білорусії), після чого розпочиналася зовнішня інтервенція російських військ (Червоної гвардії, згодом – армії). Остання розгорталася на підставі «прохання» відповідних «совєтських урядів». Таким чином, іноземна агресія Росії маскувалася під внутрішню громадянську війну. Але власне громадянська війна (боротьба в країні між її громадянами за політичну владу збройним шляхом) мала місце лише на території Росії між прихильниками реставрації монархії і більшовиків. В Україні були наявні елементи громадянської війни лише під час антигетьманського повстання, і якби не зовнішня інтервенція Росії, жодної внутрішньої війни в Україні не було б. Бо, як стверджує І. Патриляк, так звані українські більшовики – це російський проект, який не мав жодної серйозної підтримки навіть у робітничих масах. Більшість робітництва підтримували інші ліві партії, що засвідчують результати виборів до Установчих зборів [62]. Комуністична партія більшовиків України (КП(б)У) організаційно виникла лише 5–12 липня 1918 р. на з'їзді у Москві під контролем російських більшовиків.

Навесні-влітку 1917 р. досить організовано та рішуче виступила в обороні української національної ідеї сільська молодь. Уже в березні зародилася і впродовж усього 1917 р. щораз більше зростала в Україні особлива народна воєнізована організація – Вільне козацтво. Першу організацію Вільного козацтва було засновано у Звенигородському повіті на Київщині за ініціативою двох самостійників І. Ковтуненка й А. Пищаленка. У першій половині квітня 1917 р. відбувся повітовий з'їзд Вільного козацтва Звенигородщини. Результатом його роботи була наступна постанова: «1. Вільне Козацтво організовується для

оборони вольностей українського народу та охорони ладу. 2. Воно є територіальною військовою організацією, в яку мають право вступати громадяни повіту не молодші 18 років. 3. Не приймаються до організації люди, ворожі до України, та люди, покарані судом за кримінальні злочини. 4. Усіма справами організації відають командири з радами козацької старшини. 5. На командні посади старшина вибирається. Вибрана старшина призначає собі помічників» [63, с. 5]. Аналіз постанови з'їзду дає підстави твердити, що Вільне козацтво не вважало себе ні міліцією, ні оборонцем селянської власності, а навпаки своїм головним завданням називало «оборону вольностей українського народу» [64, с. 6]. Виникненню цього руху сприяли антивоєнні настрої населення і війська, з одного боку, а з іншого – негативне ставлення провідників української революції до організації регулярної української армії: «Вільнокозачий рух ставив за мету згуртувати національно творчі елементи сільського населення України в місцеві військові частини, які стали б рушіями відбудови української державності на селі» [65, с. 87].

Велика кількість молоді виявила бажання вступати у Вільне козацтво, хоча траплялися випадки, коли до їхніх лав входили і люди похилого віку [66, ч. 1, с. 37]. Це був свідомий вибір українців, які підтримували ідею української державності. Суголосним є твердження очільника Центральної Ради М. Грушевського про переконаність українців в тому, що кожен із них повинен мати свободу висловлювання своєї думки живим і друкованим словом, створення державних і суспільних інституцій «не питаючи на те нічийого дозволу» [67, с. 115]. Характерно, що радянські історики у відповідності до класової теорії наголошували, що Вільне козацтво складалося з офіцерів царської армії, попівських синків, студентів і куркулів. Їх звинувачували в тому, що козаки спекулятивно використовували історичну романтику козацької вольниці, романтику козацьких пісень і козацьких легенд, щоб відволікати народ від боротьби з експлуататорами [68, с. 128].

У дійсності більшовики, як і більшість етнічних росіян в Україні, вороже поставилися до українського руху. Ортодоксальні марксисты побоювалися, що

цей рух підірве єдність робітничого класу. Будучи представниками панівної меншості з проголошенням радянської влади, вони відчували загрозу нещодавно покірної більшості, як мешканці міста, із презирством ставилися до селянського руху. Один із провідних більшовиків, голова Раднаркому і наркомом зовнішніх справ УСРР Х. Раковський не визнавав навіть самого факту існування українського народу. Про поширеність таких поглядів у більшовицькій партії свідчать слова одного з небагатьох відомих українських більшовиків, голови Народного секретаріату М. Скрипника: «...для більшості членів нашої партії Україна не існувала як національна одиниця». Водночас один із найавторитетніших більшовицьких лідерів в Україні, секретар ЦК КП(б)У та одночасно член Всеукраїнського центрального військово-революційного комітету Г. П'ятаков заявляв відверто: «Ми не повинні підтримувати українців, оскільки їхній рух не вигідний пролетаріатові. Росія не може існувати без українського цукру, промисловості, вугілля, зерна тощо» [69, кн. 1, с. 39].

Проте В. Ленін був надто обережним політиком, щоб формувати партійний курс таким чином. Він розумів, що націоналізм є могутньою силою, якою партія могла б скористатися. Унаслідок цього, як пише історик І. Білас, він сформулював досить плутане твердження про те, що більшовикам належить визнати і навіть сприяти здійсненню права пригноблених народів на культурний розвиток та самоврядування, але доти, доки це не перешкоджає пролетарській революції. Більшовицька теорія визнавала національні прагнення українців, а практика – відкидала [70, с. 39].

Ставлення більшовиків до Вільного козацтва яскраво висловив тодішній нарком з військових та морських справ Раднаркому РСФРР Л. Троцький в «Известиях Ц.И.К.»: «Револуційна Російська армія пройшла Україною, змітаючи на своєму шляху все, що мало ознаки буржуазно-шовіністичного сепаратизму. На Україні зустріли ми оригінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо дався взнаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю у формі так званого «Вільного козацтва». Ця організація не тільки не допустила нас у повіт, а навпаки сама перейшла до наступу і цим

заподіяла чимало шкоди нашим військам. Дуже прикро, що мені не довелося зруйнувати це гніздо, потопити в калюжі крові тих, хто посмів підняти руку на Червону армію» [71, ч. 1, с. 40].

Загалом діяльність козацтва перешкодила більшовикам узяти під свій контроль значну територію центральної України та забезпечила в кінцевому підсумку швидке просування українських та німецько-австрійських сил вглиб УНР упродовж квітня–жовтня 1918 р. Присутність в Україні союзного війська як гаранта зовнішньої безпеки давало можливість приступити до планомірного будівництва власних збройних сил. Важливо зазначити, що врешті був зроблений рішучий крок у державній політиці в напрямку створення національної регулярної армії за часів Української держави гетьмана П. Скоропадського [72, с. 128]. Це стало істотним чинником, що загальмував утвердження як більшовицької влади, так і її ідеології у світогляді українців.

Враховуючи гостроту політичної боротьби в Україні, наявність українського військового формування «Вільне козацтво» та потужного повстанського руху, російські більшовики намагалися якомога швидше створити альтернативну збройну силу, яка б складалася з українців або принаймні декларувала захист їх інтересів [73, с. 234]. Тому радянським керівництвом у грудні 1917 р. у Харкові було створено військову формацію – «Червоне козацтво». Український дослідник Я. Тинченко стверджує, що «з українців вдалося наберувати лише одну сотню. Другу довелося набирати з харківських червоногвардійців – латиських робітників, евакуйованих царським урядом у 1914 р. разом з особливо цінними верстатами з Риги. Улітку 1918 р. Червоне козацтво поповнилося сотнею інгушів – із вершників інгуського кавалерійського полку ще старої російської армії, а також цілим інтернаціональним ескадроном з австрійських й угорських перебіжчиків» [74].

За уточненими даними історика В. Савченка, основою для формування червонокозачого полку стали 300 бійців так званого 2-го українського запасного полку. Цей підрозділ було створено Омеляном Волохом восени 1917 р. у Харкові в результаті українізації 234-го запасного полку колишньої імперської армії. Бійці

цього полку тривалий час намагалися протидіяти більшовикам у Харкові. Однак проти них була застосована надійна зброя – ідеологічна обробка. Найбільший успіх агітація мала в тих сотнях, де переважали зрусифіковані українці та вихідці з Росії. Ця обставина, а також відсутність чіткого плану дій із боку військового та політичного керівництва України призвели до деморалізації бійців [75, с. 51]. А в ніч з 27 на 28 грудня 1917 р. (з 9 на 10 січня 1918 р. за новим стилем) підлеглі О. Волоха були раптово роззброєні червоногвардійцями під командуванням В. Примакова (сам О. Волох із півсотнею встиг виїхати в Полтаву, де ще зберігалася влада УНР, решта 700 вояків були розпущені по домівках) [76]. Підтвердженням цього є спогади організатора Червоного козацтва В. Примакова, який зазначав: «Прибувши у Харків, я обеззброїв 2-й Український запасний полк петлюрівської формації, яким керував отаман Волох, і замість нього на противагу петлюрівському «Вільному козацтву» організував полк Червоного козацтва України» [77, с. 121]. Отже, політичний задум більшовиків мав внести розкол в українське суспільство та посилити його ідеологічну обробку.

Варто наголосити, що заслуга у створенні «Червоного козацтва» належала більшовицьким агітаторам і їхньому впливові на свідомість пересічних українців. Так, навіть колишній командир бригади Червоного козацтва І. Дубинський разом з істориком Г. Шевчуком зазначали, що саме під впливом більшовицької пропаганди, яку активно проводили в 2-му Українському полку члени уряду Ю. Коцюбинський, І. Кулик, В. Примаков та інші, більшість його солдатів відмовилась підтримувати Центральну Раду [78, с. 11]. Погоджуємося з сучасним істориком А. Здоровим, що якраз «...об'єктивна необхідність збройної боротьби з Центральною радою змусила український радянський уряд (Народний Секретаріат) уже в перший (харківський) період свого існування утворити військове відомство та зародок власної армії – Червоне козацтво, забезпечити правові та матеріальні умови його формування [79, с. 188].

Назву нової військової формації більшовики намагалися максимально наблизити до звичного і глибоко шанованого в Україні військового стану – козацтва. На території України поширювався партійний заклик: «Усі, хто хоче

боротись проти буржуазії і контрреволюції, хто відчуває себе вільним сином вільного народу Української Народної Республіки, усі записуйтесь у полки Червоного козацтва» [80, т. 3, с. 46].

Структурною побудовою Червоне козацтво не відрізнялося від інших військових з'єднань більшовиків. При вступі до його лав бійці мали дати обіцянку не залишати козацтво не менше як 6 місяців. Для цього декрет Народного секретаріату встановив диференційовані норми оплати: солдати отримували – 25 крб., інструктор-командир взводу – 40 крб., командир роти – 50 крб., командир батальйону – 75 крб., полку – 100 крб., дивізії – 125 крб., корпусу 150 крб., армії – 175 крб. [81].

Крім того, для утвердження нового світогляду та посилення прорадянських симпатій «червоних козаків» більшовики застосовували методи морального стимулювання. Бійцям і командирам Червоного козацтва надсилалися телеграми і звернення уряду Української СРР, у яких містилися привітання з нагоди річниць Червоної армії, прийняття молодими бійцями корпусу військової присяги, інших революційних свят тощо [82, с. 67].

Командиром першого полку Червоного козацтва став В. Примаков. Біографія останнього мала чимало цікавих фактів. Він народився в родині сільського вчителя, котрий мав козацьке походження. З допомогою батька в дитинстві навчився добре їздити верхи та влучно стріляти. Із 1909 р. навчався в Чернігівській гімназії, жив у сім'ї Коцюбинських як прийомний син. Згодом одружився на доньці письменника Оксані. У 1912 р. вступив до студентського революційного гуртка, що перебував під впливом більшовиків. Це стало знаковою подією у його житті. Досягнувши призовного віку, ухилився від служби, демонстративно поширюючи листівки антивоєнного змісту. За цю «більшовицьку агітацію» був засуджений на довічне заслання в Сибір [83, с. 442].

Після Лютневої революції в 1917 р. В. Примаков повернувся до Чернігова, і, як це не парадоксально, де вступив до 13-го піхотного полку. За свою активну діяльність і підтримку більшовицької влади він був обраний делегатом на 2-й Всеросійський з'їзд рад у Петрограді. У грудні 1917 р. президія ВЦВК направила

В. Примакова до Харкова [84, с. 185], де він продовжив утілювати більшовицьку політику силами новоствореної збройної організації Червоного козацтва.

Дослідник І. Білас привертає увагу до цинічного характеру політики більшовиків, які, організовуючи червонокозацькі загони, робили вигляд, неначе справді симпатизують прагненням українців і тому заслуговують на підтримку з їхнього боку, ще й при цьому не зраджуючи справи соціалістичної революції [85, ч. 1, с. 39]. Партія здійснювала керівництво через окремих комуністів, що стояли на чолі загону козаків. Переважна більшість командного складу, починаючи від командира і вище, були членами комуністичної партії [86, с. 117]. Навіть В. Примаков наголошував: «Командир повинен знати і розуміти дух своїх військ – старий російський офіцер на це не здатен. Республіка повинна виховати свого власного командира. Республіка повинна ще перевиховати армію – армія в нас просто революційна, але не комуністична. Це потребує великої роботи. Вважаю, що ми, революціонери, повинні докласти зусиль і виховати свої частини» [87, с. 123]. Ці слова є квінтесенцією розуміння підходів більшовицької влади до як військового будівництва, так і ідеологічного виховання армії. Варто наголосити, що червоноармійське виховання було в дусі непримиренної ненависті до української і міжнародної буржуазії [88, с. 118]. Під впливом невтомної політичної роботи, як констатує в мемуарах І. Дубинський, кожен «червонець» проймався ненавистю до української буржуазії і до петлюрівської армії, ставав активним агітатором за ідеї комуністичної партії [89, с. 119]. Про це ж йшлося і в численних публікаціях більшовицької преси.

Проте у дійсності більшовицькі військові формування, у тому числі й Червоне козацтво, виявилися не досить ефективною агітаційною зброєю впливу на українців, оскільки були погано обмундировані та озброєні, за соціальним складом переважно люмпенізовані елементи міста й села. Вони брали участь у пограбуванні українських сіл, забирали худобу, теплий одяг, їжу. Особливо страждали віддалені від великих міст села [90].

Яскравим прикладом, що характеризує діяльність загонів Червоного козацтва, була участь у взятті Києва в лютому 1918 р. [91]. Місяцем раніше

перший полк В. Примакова виступив із Харкова і спільно з іншими військовими силами, що прибули з Росії, розпочав похід на столицю. У січні-лютому 1918 р. полк ніс охоронну службу в Києві, використовувався більшовиками для масових розправ над населенням, внаслідок чого ставлення до нього виявилось різко негативним [92]. Український дослідник Б. Якимович так оцінює ці події: «Перший раз Україну окупувало військо царського жандармського полковника М. Муравйова, який почав служити більшовикам. В обозі цих банд, які вчинили в Києві страшний погром, що можна порівняти хіба з нашествиям орд Батия, був син великого українського письменника Михайла Коцюбинського – Юрій. Із цим військом ішов один полк Червоного Козацтва, який умовно можна було назвати українським» [93, с. 166].

Поведінка вояків червоного козацтва мало чим відрізнялася від поведінки червоногвардійців М. Муравйова. Під розстріли, знущання і пограбування російського війська разом із червоногвардійцями та червоними козаками потрапило майже все населення Києва. Канадський історик українського походження В. Верига виділяє категорії населення України, які потрапили під криваву різанину в Києві, серед них в першу чергу «офіцери, яких убивали без суду і слідства». Їх виявлення стало можливим через проведену Центральною Радою реєстрацію офіцерів, військових лікарів і урядовців Російської армії з метою полегшення приєднання до штабу генерала Духоніна. За даними Російського Червоного хреста тоді загинуло більше 2 тис. офіцерів і військових лікарів. Розстрілювали й українських соціалістичних діячів» [94, т. 1, с. 216]. Другою категорією були політичні й громадські діячі. Третьою – церковна ієрархія. У Лаврі балтійські матроси схопили 70-літнього митрополита Київського Володимира (Богоявленського) і після знущань розстріляли його на валу Печерської фортеці [95]. Крім того, закривалися українські та російські газети монархічного спрямування змісту [96, т. 1, с. 216]. Останньою і в той же час найважливішою категорією були «буржуї», незалежно від національності. За словами В. Вериги: «Буржуєм вважався кожний, хто був добре одягнений або жив у гарному помешканні. У них проводилися обшуки за грішми, золотом і

дорогоцінностями. Муравйов зажадав від представників банків і торговельно-промислових кіл 5 мільйонів рублів на утримання радянського війська в Києві. Убивали першого, хто трапився на вулиці, тільки для того, щоб зняти з нього черевики. Особливо страшні розстріли були в районі Печерська й Липок, де мешкали заможні родини і багато військових. Австрійське донесення з Києва з 2 квітня 1918 р. подавало точну цифру – 2 576 замордованих офіцерів» [97, т. 1, с. 216]. «Відтоді, – зазначив український історик Т. Гунчак, – розпочалися довгі похмурі десятиліття винищення усього національно-свідомого» [98, кн. 1, с. 17]. Разом з тим, кожен, кому вдалося врятуватися в умовах рейду, повинен був стати агітатором за Червону армію і радянську владу [99, с. 132]. Криваві місяці більшовицького панування в Києві отримали назву «муравйовщини». Голова армійського комітету 1-ої революційної ради С. Мойсєєв, котрий близько знав М. Муравйова, згадував київську епопею: «Коли на місце розстрілів приїхав Муравйов і побачив, що його оточує натовп озвірілих червоноармійців із награбованим майном, він не сказав про те, щоб не грабували, а навпаки став закликати до подальших розстрілів, говорячи, що головне тепер бути безжалісними». В. Ленін називав їх «доблесними героями звільнення Києва» [100, с. 162]. Описані в документах та літературі факти пояснюють, чому похід на Київ військ М. Муравйова та Червоного козацтва послужили своєрідною контрагітацією для українців. Утім Червоне козацтво відіграло певну роль у створенні суспільного сегменту, для якого більшовицька ідеологія виявилася привабливою.

Український історик і політолог з діаспори І. Лисяк-Рудницький, характеризуючи загалом нечисельний склад російських загонів, наголошував на тому, що перевага російських більшовиків була не у військовій силі, а у внутрішньому стані самого громадянства України [101, с. 215]. Йому була притаманна внутрішня політична роз'єднаність щодо питання державної самостійності України яка посилювалася несприятливою внутрішньою соціально-економічною ситуацією та агітацією і пропагандою радянської влади. На нашу думку, це було головною стратегією завоювання російськими більшовиками

України – вплив на свідомість втомленого війною і невирішеністю з боку української влади соціально-економічних проблем робітників і селян. Більшовицькі агітатори наголошували на тому, що у загонах Червоного козацтва воюють за краще життя такі ж експлуатовані буржуазією маси. У 1929 р. голова ВУЦВК Г. І. Петровський писав: «Будучи складовою частиною Червоної армії, Червоне козацтво володіло достатньою класовою свідомістю для боротьби проти дрібнобуржуазної демагогії і націоналістичного шовінізму» [102, с. 63].

У Києві склад Червоного козацтва поповнювався добровольцями різних національностей, унаслідок чого 1 березня 1918 р. на зібранні полку бійці ухвалили перейменувати його в 1-й робітничо-селянський соціалістичний полк Червоної армії. Проте це не входило в плани радянської влади [103, с. 48]. Навряд чи випадково радянське керівництво використовувало ідею відродження козацтва, яка мала тоді велику популярність серед українців. Цікавим фактом є те, що влітку 1918 р. полк Червоного козацтва перейшов на лінію Донського фронту, що зумовило вихід більшості українців зі складу формування, а нове поповнення було набране з місцевого російського населення [104, с. 166].

Після остаточного встановлення радянської влади в Україні Червоне козацтво зазнало численних реорганізацій. Як зазначає Я. Тинченко, «На початку 1919 року 1-й полк Червоного козацтва розгорнувся удвічі за рахунок мобілізованих українців і поповнення з Росії, потім став бригадою, а в серпні 1919 року – 8-ю кавалерійською дивізією робітничо-селянської Червоної Армії. Входили до цієї дивізії московський, латиський і залишки кількох орловських кавалерійських полків, червоні кубанці, добровольці з Уралу. Усі вони звалися Червоними козаками» [105].

Пропагандистська робота серед червонокозачих загонів у 1919 – на початку 1920-х рр. теж змінила свій напрямок. Це було зумовлено потужним повстанським рухом в Україні, до якого потенційно могли приєднатися козаки. Важливою формою стало партійне навчання. Щодо цього чітко висловилося 4 дивізійна партійна конференція в грудні 1920 р. У резолюції зібрання сказано:

«Конференція вважає за потрібне негайно організувати по всіх частинах політичні й марксистські гуртки та відкрити політ-курси дивізії, щоб політично виховувати широку масу комуністів» [106, с. 133]. Як наслідок, у кожній сотні, команді було організовано гуртки комуністичної самоосвіти, що охопили всіх партійців та позапартійних. Одночасно проводилася ліквідація неписьменності. До квітня навчили грамоти 814 чоловік, за квітень – 366, за травень – 162 чоловік. Бесіди з козаками відбувалися за чіткою комуністичною системою: висвітлювалися поточні заходи Радянської влади, постанови партійних з'їздів, завдання роботи на селі, питання з життя частини. армійські клуби теж розгорнули свою масову роботу. Наприкінці червня по дивізії працювало 15 найрізноманітніших гуртків, що охоплювали велику кількість козаків [107, с. 134].

У березні – квітні 1919 р. червоні козаки перейшли до партизанської тактики рейдів у тилу військ УНР. У травні того ж року вони боролися з повстанням отамана Григор'єва, а в липні – вересні брали участь у боях проти Денікіна на Донбасі [108]. Ці бої Червоне козацтво супроводжувало пропагандою та агітацією за комуністичні ідеали. Адже «кожен козак становив відділок політвідділу, партійної організації в селянській хаті. Не на одного бандита вказано владі, не одну сотню пудів хліба віддано державі під впливом індивідуальної агітації червоних козаків» [109, с. 121].

Проте в 1930-ті рр. Червоне козацтво було розформовано, на його базі створено механізований корпус [110, т. 10, с. 493]. У монолітній та уніфікованій Червоній армії козаки в попередньому вигляді вже не були потрібні. У другій половині 1930-х рр. розпочалися масові репресії керівних кадрів Червоної армії, а В. Примаков був один із перших розстріляних так званих «ворогів народу» [111, с. 218]. Тривалий період (до середини 1950-х рр.) в СРСР узагалі були заборонені згадки про Червоне козацтво. Лише після смерті Й. Сталіна з'явилися перші публікації про військовий корпус. Багатьох вихідців із Червоного козацтва було посмертно реабілітовано [112].

Отже, більшовицький проект збройного формування – Червоне козацтво – було створено на протигагу українському національному руху – Вільному

козацтву з метою дезорієнтації українського населення та практичної участі українців у боротьбі проти національно-визвольних змагань. Структурною побудовою воно не відрізнялося від інших військових з'єднань більшовиків і, крім військової, виконувало агітаційно-пропагандистську функцію. Сформоване, озброєне й вишколене російськими комуністами, Червоне козацтво складало невід'ємну частину більшовицьких збройних сил, проводячи свої операції за єдиним загальноросійським планом. Воно брало участь у війні з Центальною Радою та взятті Києва, розгортанні антигетьманського руху, а поведінка червоних козаків мало чим відрізнялася від поведінки червоногвардійців та червоноармійців.

Для перетворення Червоного козацтва в інструмент формування про більшовицьких настроїв і світоглядних переконань українців більшовики застосовували потужну ідеологічну обробку як його командирів, так і бійців. Для цього в армійських підрозділах проводилися різні форми партійного навчання, клубна і гурткова робота. На них покладалися функції кореспондування з своїми родинами, односельцями для утвердження практичної підтримки заходів радянської влади. У перехідний для більшовиків період Червоне козацтво розглядалося як дієва сила для остаточного встановлення радянської влади в Україні. Червоне козацтво зазнало численних реорганізацій аж до повної його ліквідації.

2.3. Форми і методи залучення українців до військової служби в РСЧА

Невизнання Центральною Радою проголошеної влади більшовиків у Петрограді було початком нового етапу в історії України – руху до створення незалежної держави [113, с. 240]. Як наслідок, більшовицька Росія не вагалася й оголосила Україні війну. Навіть підписання Російською радянською республікою 3 березня 1918 р. у м. Бресті мирного договору з державами Четверного союзу (Австро-Угорщиною, Болгарією, Німеччиною та Туреччиною) не зупинило її. Незважаючи на те, що, по-перше, договір зафіксував Україну на міжнародній арені як самостійну державу, по-друге, із боку більшовицьких військових формувань було припинено нищення її багатств, по-третє, Брестський договір зобов'язував Росію негайно підписати мир з Україною, припинити війну проти Центральної Ради, вивести свої війська з території України, що було зроблено, хоча й на короткий час. Але більшовики прикладали величезних зусиль, намагаючись перешкодити Україні здобути незалежність [114, с. 70].

Характерна деталь, що відверто показує ідеологічний характер впливу більшовиків на завоювання України, є нехтування нормами міжнародного права та використання для підривної діяльності участі більшовицької делегації в мирних переговорах з Україною. До цієї роботи залучалися і консульства Росії, відкриті в Києві, Одесі, Харкові, Полтаві. До України під виглядом дипломатів і консульських співробітників прибуло близько 1000 радянських агентів і агітаторів, котрі розгорнули роботу з підготовки антигетьманського повстання. Для цього головою російської «мирної» делегації Х. Раковським було асигновано близько 40 млн. крб. [115, с. 77].

За рік до підписання Брестського договору більшовики намагалися залучитися підтримкою українського населення. Для цього вони використали ідею відокремлення України від Росії. Парадоксом було і те, що вони цю ідею узаконили у квітні 1917 р., прийнявши резолюцію на VII Всеросійській партійній конференції, головною парадигмою якої було визнання за націями права на вільне відокремлення і створення власних держав [116, с. 138].

Наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. керівництво радянської Росії було змушене знов повернутися до ідеї організації в регіонах «альтернативних» національних урядів та армій. Причини цього залишилися незмінними: прагнення створити легітимне прикриття вторгнення російських військ на території колишніх окраїн, не допустити утвердження на їх теренах «буржуазно-націоналістичних урядів». Як наслідок, 13 листопада 1918 р. радянський уряд Росії анулював Брестський мирний договір і почав вести боротьбу за приєднання до Росії українських земель. Щоб зберегти видимість невтручання, було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України [117, с. 11].

Досить чітко мету відтворення в національних регіонах нових більшовицьких урядів сформував В. Ленін у листі до Головнокомандувача усіма Збройними силами Республіки І. Вацетіса від 29 листопада 1918 р. «З просуванням наших військ на захід і на Україну, – писав він, – створюються тимчасові радянські уряди... Ця обставина має хорошу сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естонії розглядати рух наших частин як окупацію. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у складне становище, і населення не зустрічало їх як визволителів» [118, с. 234].

Наступним кроком у підкоренні України був наказ В. Леніна від 30 листопада 1918 р., згідно якого розпочалося формування Української радянської армії (Української Червоної армії). На це спрямовувалися ухвалені урядом 27 грудня 1918 р. «Постанова про організацію Української Червоної армії» та «Положення про робітничо-селянську армію України». Згідно з цими документами, в Українській Червоній армії встановлювався 6-місячний термін служби, зберігався добровольчий принцип її комплектування, хоча й зазначалося, що «всі громадяни віком від 18 до 40 років беруться на облік, зачисляються до резерву армії і можуть бути мобілізованими». Окремо наголошувалося й на тому, що Українська Червона армія та Червона армія радянської Росії тісно пов'язані між собою єдністю комплектування та принципами їх організації, крім того «на армію УСРР поширюються всі закони, які стосувалися армії РСФРР» [119, с. 124].

У дійсності підготовка й оформлення Української радянської армії почалася на декілька місяців раніше. Ще у вересні 1918 р., коли більшовики були вигнані з України, ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У прийняли рішення про створення регулярної Української радянської армії. Так, в одному з протоколів ЦК КП(б)У зазначалося: «Для якнайшвидшої перемоги радянської революції в Україні необхідно скоріше побудувати апарат народного господарства і пролетарської оборони, а саме: потрібно в короткі строки створити український раднаргосп і українську Червону армію» [120, арк. 6]. Виконуючи постанову ЦК КП(б)У, Всеукраїнський центральний військово-революційний комітет видав 22 вересня наказ № 6 про формування в нейтральній смузі із загонів українських повстанців двох регулярних дивізій. Таким чином, більшовики відмовилися від повстансько-партизанського руху як головної форми збройної боротьби в Україні й перейшли до формування регулярних сил, які мали стати ядром майбутньої Червоної армії радянської України [121, с. 112]. Спочатку вони мали назву 1-а та 2-а повстанські дивізії, а з жовтня їх перейменували на 1-у і 2-у піхотні дивізії Повстанської армії. До них приєдналися загони Червоної гвардії. Їхні штаби майже скрізь слугували основою військового апарату нової армії [122, с. 9]. Кістяк обох дивізій складали українські селяни. Вони прагнули звільнити свою місцевість від німецьких військ [123, с. 98]. Очолили з'єднання, що входили до складу дивізій українці М. Щорс – 1-й Богунський полк, В. Боженко – Таращанський полк [124, с. 198]. Проте коли ЦК КП(б)У спробував передати з'єднання російському радянському командуванню, то наразився на опір українців, який вилився у відверту непокору наказам [125, с. 98]. Як наслідок, уже в 1919 р. розпочалося фізичне знищення тих, хто вірою і правдою служив більшовикам для повалення української державності. Так, у липні-серпні 1919 р. у 12 армії сталася низка трагічних подій. Спочатку за нез'ясованих обставин раптово захворів і помер комбриг Василь Боженко. Уважалося, що він отруївся або був отруєний. Через два тижні загинув комбриг Тимофій Черняк, як стверджували чутки, які мали багато серйозних підстав, до загибелі цих командирів були причетні керівники армії. 30 серпня 1919 р. під час бою, перебуваючи на передових позиціях Богунського полку, біля

Коростеня був убитий командир 1-ої Української радянської дивізії Микола Щорс [126, с. 219]. Як свідчать дослідження архівних матеріалів, що зберігаються у фондах Військово-медичного музею Санкт-Петербурга, смерть стала від пострілу ззаду наперед – знизу вгору. А в той день його заступник І. Дубовий і політкомісар реввійськради П. Танхіль-Танхілевич були разом із ним. Б. Якимович висловлює припущення, що М. Щорса, очевидно, убив пострілом ззаду його заступник, який одразу обійняв посаду комдива [127, с. 168–169].

Створення 1-ї і 2-ї дивізій було масштабнішим і тривалішим, ніж експеримент з Червоним козацтвом у 1918 р. Безпосереднім наслідком утворення українських радянських дивізій стало поступове просування їхніх підрозділів і частин вглиб території України [128, с. 100]. Значну роль у цьому зіграли радянський політичний контроль, культурно-просвітницька робота та агітація і суворя військова дисципліна [129, с. 137].

Першочергово ЦК КП(б)У вжив заходів до посилення партійно-політичної дисципліни серед солдатів Української радянської армії. Було прийняте рішення створити в першій і другій повстанських дивізіях партійні осередки, призначити в ці з'єднання політичних комісарів. Політичну роботу в радянських військах у «нейтральній зоні» вели досвідчені більшовики А. Іванов, В. Ісаков та інші [130, с. 20]. Головним їхнім завданням було виховання в солдатів повної довіри до ВКП(б), розуміння її керівної ролі в робітничо-селянському союзі і згуртування всієї армії навколо лозунгів та ідей ВКП(б) і радянської влади [131, с. 10].

У той же час на тлі зусиль більшовиків будівництво національних збройних сил України під керівництвом П. Скоропадського було лише на папері. Попри зовнішній бездоганний вишкіл, виховна робота у військах мала серйозні вади, носила суб'єктивний характер, що впливав із браку національно налаштованого офіцерського корпусу. Кадрова військова політика гетьмана, слушно акцентуючи увагу на необхідності підвищення професіоналізму офіцерів, практично ігнорувала національний момент. У силу того, що офіцерів-українців вищого та старшого складу з освітою Академії Генерального штабу було мало, ключові

посади в гетьманській військовій адміністрації посіли росіяни з царської армії, які намагалися відродити старі традиції російської армії [132, с. 12].

Більшовики, розглядаючи Україну як базу поширення радянської влади, на відміну від українців, головну роль приділяли пропаганді та агітації в політичній боротьбі, а Червона армія розглядалася ними як запорука перемоги. Так, Й. Сталін будучи у складі Реввійськради, у листопаді 1918 р. говорив: «В Україні зараз відбувається складна політична боротьба. Ті політичні кола, які борються, поки що не мають ніякого значення. У процесі боротьби кожна політична сила намагається створити свою збройну підтримку, спираючись на яку вона зможе утвердити владу того прошарку, представником якого вона є. Зрозуміло, що при такій ситуації у процесі боротьби не тільки важливу, а й першочергову роль грає політична робота і стратегія. Мова йде не скільки про військові дії, скільки про збройну підтримку політичного наступу» [133, арк. 11].

Цікавим є той факт, що хоч «усі військові частини, які формувалися на території України, існували в якості Української Червоної армії, із відповідною назвою частин» [134, арк. 128], однак складалися вони з комуністичних агітаторів завдяки сприянню російських більшовиків. Для боротьби з гетьманським урядом та іноземними військами, а також місцевим населенням більшовики широко використовували інтернаціональні загони з числа угорських, китайських, німецьких вояків та військовополонених. Більшовицькі надзвичайні комісії охоронялися також інтернаціональними загонами або комуністичними відділами [35, с. 53]. При цьому вони активно відбирали зерно в українців, стверджуючи, що воно призначене для Української Червоної армії, а не для Росії [136, с. 463].

Вище військове командування РСФРР брало безпосередню участь у формуванні так званої Української Червоної армії, зокрема піхотних і кавалерійських частин, кулеметних рот, артилерійських дивізіонів та так званих каральних загонів. Її національний склад на кінець 1918 р. був переважно не українським [137]. Та невелика кількість солдатів – етнічних українців вважалися поколінням молодих людей, що за кілька років безперервних бойових дій, які

точилися на українській території, жили виключно з війни і не мали інших засобів до існування. Як наголошує дослідник М. Боровик, переважно це були вихідці із сільської бідноти [138, с. 21].

Незважаючи на довготривалий процес свого створення Українська Червона армія формально проіснувала короткий проміжок часу з 27 грудня 1918 р. по 4 січня 1919 рр. Надалі її військові формування увійшли до складу утвореного наприкінці січня 1919 р. Українського фронту. Сюди повністю було включено загони Червоного козацтва та деякі військові частини з РСФРР. В усіх оперативних питаннях командуючий Українським фронтом був підпорядкований головнокомандуючому збройними силами РСФРР. Народний комісар з військових справ М. І. Подвойський із цього приводу наголошував: «Будучи приманкою для союзників, Україна в той же час – найбільш чутливе місце для Росії, де зведено всі її життєві та господарські нерви. Звідси цілком зрозуміло, що поки світова авантюра не зазнала краху, нам доводиться дивитися на Український фронт як на найважливіший з усіх фронтів. Нашою армією повинен бути весь трудовий народ, із лав якого ми, не порушуючи необхідної рівноваги в економічній роботі, могли б черпати потрібну нам кількість уже готових і навчених бійців для фронту, котрі б володіли при цьому певною класовою свідомістю, яка і повинна бути основою їх соціального патріотизму. Червона армія є лише передовим у даний момент чинним загоном цього збройного революційного пролетаріату і селянства [139, арк. 7].

Використавши ідею Української Червоної армії в якості пропагандистського заходу в момент наступу, з утвердженням своєї влади в Україні більшовики негайно її відкинули. Утім, на словах новопризначений голова Тимчасового Робітничо-Селянського уряду Х. Раковський продовжував запевняти українське населення про свою готовність ще з більшою енергією продовжувати формування регулярної Червоної української армії [140, с. 35–36]. Слід нагадати слова наркома з військових і морських справ Л. Троцького, який раніше наголошував, що «українською» армією буде та армія, що вступає до України. Усілякі формування на українському ґрунті можуть вестися лише в зв'язку з потребами

тих регулярних частин, які перебувають в Україні. Жодних самочинних українських формувань (ні з повстанських загонів, ні зі щойно мобілізованих) не повинно бути допущено [141, с. 168]. Якими насправді бачилися Х. Раковському перспективи національно-військового будівництва в республіці, видно з тексту підготовленого ним наступного проекту документу, що його, зрозуміло, не було оприлюднено: «Тимчасовий Робітничо-Селянський уряд України, не будучи по суті самостійним, не створював і не збирається створювати своє незалежне командування, назвавши Реввійськграду курського напрямку «Реввійськградою Української радянської армії» виключно для того, щоб можна було говорити про радянську армію України, а не про наступ російських військ... Це перейменування зовсім не означало і не означає жодної зміни по суті, тим більше, що основний склад нової Реввійськгради визначений не нами, а центральною установою РСФРР і негласно він є тією самою Реввійськградою групи військ курського напрямку, який отримав тільки іншу вивіску для України» [142, с. 36].

29 січня 1919 р. членами Реввійськгради Українського фронту було затверджено більшовиків Ю. Коцюбинського і Є. Щаденка, трохи пізніше – О. Бубнова. Явно втілювалася в життя настанова більшовицької партії про злиття збройних сил радянської України з військами РСФРР.

У першій половині 1919 р., доки йшла війна і не вдалося ліквідувати вплив Директорії, скрізь наголошували на тому, що саме українські червоні війська ведуть боротьбу проти «німецьких запродавців, буржуїв і поміщиків», що ними командують українці М. Подвойський, М. Щорс, В. Примаков, В. Боженко. Проте вже у травні збройні сили України було підпорядковано Реввійськграді Росії. Хто не погоджувався з цим, оголошувався поза законом [143, с. 175].

Український фронт існував до 1 червня 1919 р. Із частин 2-ї української армії та військових частин, що прибули з РСФРР, було створено 14 армію, яка ввійшла до складу Південного фронту, а з частин 1-ї та 3-ї українських армій – 12 армію (Західний фронт). Свідченням цього є витяг із протоколу наради членів ЦК РКП із членами ЦК КПУ від 19 травня 1919 р.: «З військового питання постановили: 1. Згідно з постановою ЦК РКП про ліквідацію Українського

фронту і безпосереднього підпорядкування військових округів Реввійськраді Республіки, провести це на наступних підставах: а) Український фронт як фронт всієї України існувати не повинен; б) усі військові частини, що створюються на території України, формуються в якості української армії з відповідною назвою частин; в) у військово-адміністративному відношенні організувати два або три військові округи (Харківський, Київський), безпосередньо підпорядковані Реввійськраді Республіки; г) головнокомандування повинно відповідно змінити назву: «Головнокомандування всіма збройними силами радянських республік».

2. Зобов'язати керівництво військового відомства систематично ідейно боротися проти невизнання військовими установами радянських органів на місцях і, зокрема, проти недопустимого втручання в господарську роботу там, де це викликається військовими обставинами. 3. Зняти з постів частину відповідальних політичних працівників і направити їх у Реввійськраду армії та ін. армійські установи» [144, арк. 14]. Українські назви армій у 1919 р. було змінено на нумеровані на основі декрету ВЦВК від 1 червня 1919 р. про воєнно-політичний союз радянських республік. Прикметно, що це було зроблено ще задовго до укладання офіційного договору між УСРР і РСФРР 1920 р.

Фактично на всі ключові посади в так званих українських збройних формуваннях були призначені не українці. Наприклад, організатором і керівником 2-ої Української дивізії був росіянин А. Іванов, її комісаром – І. Мінц, начальником штабу – хорватський офіцер А. Барабаш, 7-м полком командував Д. Шмідт. Військовий трибунал у Червоних козаків очолював колишній моряк П. Порубаєв. Так, у протоколі засідання Політичного бюро ЦК КПУ від 30 травня 1919 р. зазначалося: «Відрядити до Донецького басейну т.т. Бубнова і П'ятакова. В Одесу Земіра, Балабанову й Іоффе. У Миколаїв і Херсонщину: Акіма і С. Шварца, Скрипника і Затонського. Відрядити $\frac{1}{4}$ членів колегії всіх комісаріатів і в усякому випадку не менше однієї людини і 10 % комуністів із Радянських установ. Обов'язки секретаріату ЦК КПУ покласти на т. Косіора, Політичне Бюро залишити у складі: Раковський, Квірінг, Мещеряков, а до Президії Раднаргоспу увести т. Ландера» [145, арк. 20]. З усіх перелічених діячів тільки М. Скрипник та В. Затонський були українцями. Проте

були й винятки. Працюючи в Україні більшовик Г. П'ятаков відстоював ідею створення комуністичної партії України, за що і був відсторонений з посади голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України [146, с. 98].

Розформування Українського фронту і переформування його частин у 12-ту і 14-ту армії, проведену в ході боїв ще більше загострили ситуацію, розладнали управління військами. У червні 1919 р. командуючий Харківським ВО К. Ворошилов звернувся до Х. Раковського з листом, у якому описав своє критичне становище і прохав термінової допомоги: «Коротко повідомляю про стан армії: 1) армії як організму нема. Штаби і різні установи при армії – це в кращому випадку натовп нероб, а в гіршому – п'яниці і саботажники; 2) в органах постачання ні постачання, ні озброєння, ні обмундирування: частини до смішного невеликі, розклалися, босі, з опухлими і скривавленими ногами, обірвані. Артилерії ніякої, кавалерія малочисельна, дуже нагадує своїх прадідів із Запорозької Січі» [147, с. 144].

Із метою подальшої централізації збройних сил у серпні 1919 р. було ліквідовано наркомат з військових справ України, його функції перейшли до Реввійськради РСФРР. Для демонстрації «українськості» Червоної армії Л. Троцький пропонував створити «суто українські формування», кількість яких мала обмежитися «окремими зразковими полками з добре підібраним командним складом і компактним комуністичним осередком, із суворою дисципліною і з тривалим навчанням» [148, с. 146]. Такою військовою частиною, що мала хоч якесь українське коріння і зберігалась у складі РСЧА, спочатку був полк, а пізніше бригада Червоного козацтва», про що йшлося в попередньому підрозділі. Газета «Известия» 4 червня 1919 р. повідомляла, що «... на засіданні Всеросійського ЦВК, яке відбувся в Москві 2 червня, було вирішено питання про створення єдиного фронту Радянських республік. Виступили т.т. Каменєв, Раковський, Міцкевич (з Литви і Білорусії) і Гайне (від Латвії). Із заключним словом виступив тов. Калінін, що вказав, що тільки в майбутньому ми зуміємо врахувати те велике значення, яке має об'єднання всіх Радянських республік [149, арк. 130].

Єдиною збройною силою Радянських республік стала РСЧА. Вона мала два етапи свого формування – спочатку через набір добровольців, а потім завдяки мобілізації. Формування починалися з перших днів існування республік [150, с. 80]. Так, у наказі Реввійськради № 204 від 6 лютого 1919 р. визначався порядок прийому в Червону армію на добровільних засадах: «Добровільно приймаються громадяни віком від 16 до 50 років. Особи жіночої статі приймаються добровольцями на військову службу на однакових підставах з особами чоловічої статі. Не приймаються добровольцями в Червону армію хлопці, котрим не виповнилося 16 або старші 50 років, перебувають під слідством за звинуваченням у злочинних діях, особи, негідні служити в армії за своїми моральними якостями» [151, арк. 180].

Під час запису добровольців «кожен бажаючий стати членом Червоної армії повинен представити рекомендаційні посвідчення від сільських, волосних, Військово-революційних Комітетів чи партійної організації, що стоять на платформі Радянської влади» [152, арк. 2]. Отже, ставка робилася на свідомий вибір служби в Червоній армії, ідейні симпатії до радянської влади.

Велику роль у будівництві Червоної армії відіграли рішення VIII з'їзду РКП(б) із військового питання. Відповідно до цих рішень РКП(б) здійснювала політичне керівництво військами, а ЦК КП(б)У займався підбором кадрів політичних працівників. Так, у протоколі № 33 засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 3 серпня 1919 р. наголошувалося: «Для створення Червоної армії необхідно: 1. Посилити відправку на фронт кращих сил партії (у якості бригад дивізії). 2. Зменшити кількість політпрацівників у частинах, направляючи значну частину в якості червоноармійців. 3. Посилити і систематизувати політроботу в армії, пристосовуючи її до своєрідності умов на фронті» [153, арк. 15].

За наказом партії місцеві партійні організації прийняли постанови, у яких зобов'язували своїх членів вступити в загони Червоної армії. Такі рішення ухвалили всі партійні організації України. Наприклад, партійний комітет Луганського патронного заводу прийняв наступне рішення: «На основі постанови загальних зборів Російської комуністичної партії (більшовиків) міста Луганська

про добровільну мобілізацію членів партії районний комітет Луганського патронного заводу закликає всіх членів партії добровільно записатися в бойові загони для захисту революції». Подібні постанови виносили й інші партійні організації [154, с. 10]. Це було зумовлено тим, що збудувати армію, яка б мала у своєму складі велику частину українців, які до того ж повинні були підтримувати і захищати інтереси більшовиків, без зміни їхнього світогляду було неможливо. Як наслідок, радянське керівництво використало робітників-комуністів, адже серед українських селян завзятих adeptів радянських ідей не знайшлося.

У зв'язку з денікінським нападом парторганізації України почали активно відправляти комуністів на фронт. Причому наголошувалося: «Члени комуністичної партії, котрі знаходяться у військових частинах і особливо на фронті, повинні бути першими в бою, показати приклад самовідданості, бути спокійними у всіх випробуваннях. У випадках втечі і паніки комуністів карали в першу чергу нарівні з політкомаами» [155, арк. 13]. Але, як стверджує М. Капустянський, усі бойові розпорядження виконувалися під страхом розстрілу, який застосовувався найчастіше. Командири, які були з числа мобілізованих, не співчували більшовикам, а свідомих більшовиків було мало. Більшовики змушені були вдатися до значних фінансових витрат для утримання військових командирів [156, ч. 1, с. 53].

Незважаючи на великі зусилля більшовиків, українське населення добровільно не йшло до лав Червоної армії. Грандіозна кампанія – сім тотальних мобілізацій за півроку – завершилась крахом. Плануючи залучити в Україні до армії 1 млн. новобранців, радянська влада змогла мобілізувати лише 18,4 тис. чол., а за іншими даними – 20–25 тис. чол. [157, с. 107]. ВВІ на кінець 1919 р. констатувала: «Слабкість і неналагодженість політично-агітаційного апарату і відсутність місцевих робітників, котрі необхідні були особливо в Правобережній Україні, охопленій національним антагонізмом, зіграли теж велику роль у справі малоуспішного формування Червоної армії України» [158, арк. 64].

До осені 1919 р. бої велися підрозділами набраних нашвидкоруч добровольців і червоногвардійців. Закордонна дослідниця Н. Верт констатує, що

слабо озброєні, вони билися кожний зі своїми ворогами: Червона гвардія – із «внутрішніми партизанами», а добровольці – із білочехами та білою армією, ставлячись із повним презирством до традиційної військової науки. Зростання опозиції і початок іноземної інтервенції виявили недостатність цих сил [159, с. 85]. Крім того, спроба більшовиків створити армію за переважним складом з українців не вдалася. Сподівання на дію матеріальних стимулів у вигляді оплати виявилися марними. Як наслідок, уряд повернувся до традиційної практики: 9 червня 1919 р. було оголошено про обов'язкову військову службу [160, с. 85]. Так, у наказі Реввійськради № 260 від 15 листопада 1919 р. зазначалося: «Усіх громадян, які перебувають нині на службі за вільним наймом у стройових частинах, штабах, управліннях, установах і закладах підвідомчих Народному Комісаріату з Військових справ, вважати військовослужбовцями з дня надходження цих осіб на службу у відомство Народного комісаріату з військових справ. Ніхто з військовослужбовців не може бути за власним бажанням звільнений із військової служби до кінця військових дій, за винятком осіб, визнаних непридатними до несення такої служби за станом здоров'я» [161, арк. 215].

Більшовики, врахувавши попередні прорахунки, велику увагу приділили агітації, пропаганді та ролі контролюючих органів у роботі з червоноармійцями. У частини Червоної армії призначалися військові комісари – представники партії в армії. Створювалися курси підготовки для командирів з робітників і селян. Уся країна вкривається сіткою військових комісаріатів, які проводили роботу з формування нових частин [162, с. 35]. Народний комісар військових справ М. І. Подвойський на III-му Всеукраїнському з'їзді Рад наголошував: «Оскільки центр ваги мобілізації з обліку та збору військового майна лежить на губернських і повітових комісаріатах, то Народний комісар у військових справах докладає всіх зусиль до якнайшвидшого концентрування цих установ, для чого зняті з робіт у центрі і викликані на Україну понад 200 досвідчених працівників і розіслані на місця для організаційних робіт зі створення комісаріатів» [163, арк. 15].

Варто наголосити про перші невдачі більшовиків у будівництві збройних

сил в Україні. На Засіданні Політбюро ЦК КПУ, розглядаючи результати створення регулярних частин Червоної армії на території України від 3 серпня 1919 р., констатувалося: «...що процес перетворення партизансько-добровольчої Червоної армії в регулярну на території України здійснюється з надзвичайною повільністю. Досі в українській Червоній армії майже відсутні стійка мережа політкомів, правильна дисципліна, навчений командний склад. Головна причина повільності цього процесу полягає в тому, що створювати регулярну армію в Україні потрібно було за наявності формувань, що створилися на фронті в процесі загостреної громадянської війни, у метушні, партизанщини, яка неймовірно живуча в Україні, тому що живиться не тільки особливостями соціально-економічної будови України, але і своєрідним розвитком на території її боротьби між робітничо-селянськими масами й імперіалістичною контрреволюцією. Поряд із цим надзвичайно ускладнювали будівництво армії вкрай нестабільна організація управління арміями на території України, некваліфікований командний склад. Виходячи з цього, пленум ЦК КП(б)У постановляє: підтвердити всі вимоги Ради оборони Української Республіки і Реввійськради Російської Республіки про прийом на Україні дисциплінованих військових частин, про обмін частинами і мобілізованими, до термінового приймання в розпорядження українських та російських військових органів і командного складу (червоних офіцерів і військових спеців). Стосовно організації управління арміями на території України визнається найбільш бажаним об'єднання 14-ї і 12-ї армій у формі особливого Південно-Західного фронту» [164, арк. 12].

Як наслідок, сформовані частини в російських містах та військових округах губернськими військкоматами й військовими штабами швидко відправлялися в Україну. Якщо в поодиноких випадках і вдавалося сформувати військову чи каральну частину з етнічних українців, то її терміново відправляли в Росію, а натомість присилали свою [165]. Про це йшлося в доповіді інспектора агітаційно-організаційного відділу політуправління окрвійськкомату І. П. Розумовського в лютому 1919 р.: «Більшість червоноармійців ставляться до своїх обов'язків покірно і байдуже. «Усе одно кому служити: і тут будеш на позиції, і там будеш

на позиції», – кажуть солдати. Бояться відправки на чужий фронт. Деякі молоді новобранці боязко, зовсім по-дитячому уявляють собі страхи майбутніх битв. Комуністів цураються, недолюблюють. Усі сумують за сім'ями, що залишилися в селах, і говорять про незібраний хліб, із заздрістю згадують декількох дезертирів, яким за чутками вже вдалося дістатися назад у Вінницький повіт. Усі тривожаться питанням про відрядження, бояться в нього потрапити, тому що відправлять кудись далеко. І коли ставимо їм питання про мітинги, кіно, клуби, вони відповідають сухо, байдуже, з нерухожими обличчями: «Та нам все одно!» [166, арк. 10]. Обов'язково підлягали відправці за межі України солдати, що побували в полоні (неважливо яких військових сил). «Вважаючи, що якщо на людей, – зазначав керівник реєстраційного відділу Південно-Західного фронту Бруно, – котрі пробули такий тривалий термін у полоні, не могли вплинути тяжкі умови ні фізичного, ні морального життя, то вони до зарахування в Червону армію повинні піддатися ретельній агітаційно-виховній обробці і в жодному випадку не можуть бути залишені в межах України, бо і є якраз тим елементом, що розкладається, до того ж більшість полонених належить до командного складу» [167, арк. 26].

Кадровим забезпеченням Червоної армії займалася ВВІ. До її функцій також належало виявлення ставлення солдатів І-ї Радянської Української дивізії до комуністичної влади та виправлення ситуації там, де це було потрібно, за допомогою комуністів-агітаторів і пропагандистської роботи. Так, у доповіді ВВІ від 17 січня 1919 р. про обстеження Таращанського полку говорилося: «Колишнього політкома полку не застали, новопризначений т. Брілов не встиг ще ознайомитися зі станом полку. Політичних працівників дуже мало, ті, які є, місцеві, не зовсім задовільні. Організувати комуністичні осередки батальйон зовсім відмовляється, заявляючи, що нехай дадуть їм одяг і грошей, тоді вони будуть говорити про це. Від ротних судів відмовляються, кажуть, що їм судити нікого. Узагалі, помічається повна відсутність дисципліни і елементарної моралі. Результати поведінки цього полку вже почали позначатися у вигляді різних ексцесів (повстання в Погарі і в районі Стародуба)» [168, арк. 3]. Схожа ситуація склалася і в 3-му полку, «який іменується повстанським. Цей полк ще не зрікся

повстанського характеру. Командир полку тов. Павелін, налаштований, безумовно, по-партизанськи, хоча називає себе комуністом, і не вживає жодних заходів для відновлення дисципліни в полку і для перетворення його на регулярну армію. Я особисто не вірю, що з його полку, анархічно налаштованого (ідейних анархістів немає, а просто як їх називають солдати 4-го полку «торбохвати»), можна зробити регулярну частину. Політком полку – тов. Прохоров, йому вдалося сяк-так зліпити ячейку, але працює вона слабо. Існує клуб, більш схожий на кладову. Політпрацівників немає, є один Аллілуєв, який мало віддається своїй роботі» [169, арк. 5].

Отже, за словами історика О. Ш. Чехрадзе, після об'єднань українських армій у липні 1919 р. стратегію військового будівництва «визначали не військові фахівці, а політики» [170, с. 13]. Посиленому впровадженню більшовицького впливу в українських підрозділах, включених до РСЧА, сприяли ряд характерних рис їх функціонування, зокрема, недооцінка ролі офіцера у виховному і військовому, вишкільному процесах, скасування персональних офіцерських рангів, що призвело до падіння дисципліни і появи такого негативного явища, як «отаманщина» тощо [171, с. 16]. Головні зусилля спрямовувалися на трансформацію світоглядних переконань вояків.

Загалом в більшовицькій роботі в армійських формуваннях на території України було допущено й чимало інших недоліків. Одним з найсуттєвіших, як наголошує дослідник П. Мазіпчук, стала відсутність у 1917–1918 рр. військової інформаційної інфраструктури як необхідного підґрунтя ведення агітаційно-пропагандистської роботи в армії, а також єдиної концепції, на яку б вони могли орієнтуватися [172, с. 10].

Більшовицька література стверджувала, що до середини 1919 р. Червона армія вже мала кілька сотень тисяч бійців на території України, сконсолідований командирський склад, організовані штаби і впорядковані установи. Констатувалося також, що на цей час більшовицька військова організація ідейно та організаційно була оформлена [173, с. 11].

Отже, з метою формування більшовицьких регулярних збройних сил та створення соціально-політичної бази на території України більшовики ліквідували Українську радянську армію та Український фронт. Із частин 2-ї української армії та військових частин, що прибули з РСФРР, було створено 14 армію, яка увійшла до складу Південного фронту, а з частин 1-ї та 3-ї українських армій – 12 армію, що увійшла до складу Західного фронту. Це фактично свідчило про знищення, хоч і номінальних українських формувань і переведення їх у загальносоюзне підпорядкування, що супроводжувалося посиленою агітацією та пропагандою. Більшовицька влада використовувала різноманітні форми і методи втручання у воєнно-політичну ситуацію на території України та залучення українців до радянських збройних формувань. Зокрема, більшовики втручалися у процес підписання брестського мирного договору засобами дипломатичних та політичних провокацій. Відбувалася цинічна спекуляція ідеєю право нації на самовизначення яке формально визнала VII Всеросійська партійна конференція з метою завоювання симпатій українців на ґрунті національного питання.

Не лише в Україні але й в інших національних державах, проголошених з початком революції, більшовики провокували створення альтернативних національних урядів і армій. В. Ленін вважав, що ця обставина позбавить більшовиків звинувачень в окупації національних держав. Формою маніпулювання свідомістю українців та розколу суспільства було створення псевдоукраїнської Червоної армії (постанова від 27 грудня 1918 р.). Наголос робився на добровільному принципі її комплектуванні, разом з тим її український характер спростовує поширення «на армію УСРР усіх законів, які стосуються армії РСФРР».

Більшовики спекулювали на антигетьманських та антинімецьких настроях українського селянства і закликали вступати до Української Червоної армії як сили, що стане на захист соціально-знедолених верств. Подібними заявами більшовики стимулювали добровільний характер вступу до червоноармійських формувань.

Чинниками зростання впливу більшовиків на збройні формування стало запровадження жорсткого політичного контролю, культурно-просвітницька робота, агітація, сувора військова дисципліна. Посилення партійного впливу та партійної роботи відбувалися через упровадження інституту політичних комісарів.

Труднощі боротьби за встановлення радянської влади на території радянської України змусили більшовиків відмовитися від «політичного загравання» з українцями й відмовитися від створення Української Червоної армії, номінальне значення якої неодноразово констатував Х. Раковський, та включити її підрозділи й прорадянські повстанські формування до складу РСЧА. Нових підходів потребувало й кадрове комплектування армії. Більшовики запровадили обов'язкову військову повинність з 9 червня 1919 р. З цього часу численними партійними документами визначалася вирішальна роль саме РКП(б) у формуванні командного і політичного складу Червоної армії, посиленні політичної роботи на території України.

Разом з тим РКП(б) і КП(б)У долати як методами репресивного, так і агітаційного характеру явища, зумовлені особливостями воєнно-політичної ситуації в Україні, зокрема, «партизанщину», анархію, відсутність військової дисципліни, ігнорування доцільності політичного контролю у війську тощо. Також на шляху залучення українців до військової служби стояли ряд чинників психологічного, економічного, особистого характеру. Більшовицькі військові комісари відзначали надзвичайно високий рівень апатії українців-військовослужбовців, їх «втому» від війни, страх опинитися на фронті в зоні безпосередніх дій, страх смерті. Серед настроїв молодих призовників панував сум за родинами, вболівання за стан родинного господарства, нерозуміння мети свого перебування в армії. Слід враховувати й відсутність повної підтримки політики більшовиків, що мотивувало б до боротьби з антибільшовицькими силами.

Не дивлячись на несприятливу ситуацію, боротьба за Україну велася вперто і послідовно, оскільки за висловом наркома з військових справ радянської Росії М. Подвойського, в Україні були «зведені усі життєві і господарські нерви» Росії.

Тривала боротьба більшовиків за залучення українців до військової служби в РСЧА на практиці часто супроводжувалася ексцесами, які призводили до зворотних, неочікуваних для більшовиків результатів, зокрема, провалом добровільної та примусової мобілізації українського населення.

Список використаних джерел та літератури

1. Цит. за Історія українського війська [Текст] : у 2-х т. Т. 2 / упорядн. Б. Якимович. – Київ : Варта, 1995. – 464 с.
2. Цит. за Історія українського війська [Текст] : у 2-х т. Т. 2 / упорядн. Б. Якимович. – Київ : Варта, 1995. – 464 с.
3. Литвин, С. Військо Центральної Ради: злочинна недбалість чи поріг можливого? [Текст] / Сергій Литвин // Воєнна історія. – 2007. – № 1–3 (31–33). – С. 9–15.
4. Дорошенко, Д. Історія України 1917–1923 рр. [Текст] : в 2 т. Т. 1. – Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Ужгород : Свобода, 1923. – 437 с.
5. Гриневич, Л. В. Військове будівництво в Україні у 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст. : національний аспект [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 / Гриневич Людмила Володимирівна. – Київ, 1995. – 204 с.
6. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1988) [Текст] : в 16 т. Т. 1 : 1898–1917 / КПСС ; ин-т Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС ; под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. – 9-е изд., доп и испр. – Москва : Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 1983. – 683 с.
7. Гамрецький, Ю. М. Триумфальное шествие советской власти на Украине [Текст] / Ю. М. Гамрецький, Ж. П. Тимченко, О. И. Щусь. – Киев : Наукова думка, 1987. – 437 с.
8. Довідник з історії України [Текст] : у 2 т. Т. 2 / ред. І. Підкова, Р. Шуст. – Київ : Генеза, 1995. – 440 с.

9. Военный энциклопедический словарь [Текст]. – Москва : Издательский дом «ОНИКС 21 век», 2002. – 1432 с.
10. Тинченко, Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) [Текст] / Я. Тинченко. – Київ–Львів : Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1996. – 371 с.
11. Конев, А. М. Красная гвардия на защите Октября [Текст] / А. М. Конев. – Москва : Наука, 1989. – 336 с.
12. Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) [Текст] / упорядн. Б. Якимович. – Львів : Світ, 1992. – 702 с.
13. Стахів, М. Україна проти більшовиків: Нариси з історії агресії Советської Росії [Текст] : у 3 кн. Кн. 1. / М. Стахів. – Тернопіль : Вид-во «Тернопіль», 1992. – 171 с.
14. Муратов, Х. И. Революционное движение в Русской армии в 1917 году [Текст] / Х. И. Муратов. – Москва : Воениздат, 1958. – 391 с.
15. Солдатенко, В. Ф. Збройні сили в Україні (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.) [Текст] / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 47–57.
16. ЦДАГОУ, ф. 5, оп. 1, спр. 5, 204 арк.
17. Цит. Голубко, В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918. : Утворення та боротьба за державу [Текст] / В. Голубко. – Львів : Кальварія, 1997. – 288 с.
18. Цит. Гамрецкий, Ю. М. Триумфальное шествие советской власти на Украине [Текст] / Ю. М. Гамрецкий, Ж. П. Тимченко, О. И. Щусь. – Киев : Наукова думка, 1987. – 437 с.
19. Шелигін, Я. Червона армія на Україні [Текст] / Я. Шелигін. – Москва : Книгоспілка, 1928. – 190 с.
20. Гамрецкий, Ю. М. Триумфальное шествие советской власти на Украине [Текст] / Ю. М. Гамрецкий, Ж. П. Тимченко, О. И. Щусь. – Киев : Наукова думка, 1987. – 437 с.

21. Солдатенко, В. Ф. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. [Текст] / В. Ф. Солдатенко, Л. Г. Хало. – Київ : ПП Позднішев, 2000. – 397 с.
22. Ерыкалов, Е. Красная Гвардия в борьбе за власть Советов [Текст] / Е. Ерыкалов. – Москва : Госполитиздат, 1957. – 110 с.
23. Кальмин, Д. Д. Взаимодействия командования частей и учреждений РККА с местными органами власти и общественными организациями в области военного строительства в Украине в 1919–1928 годах [Текст] : автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 / Кальмин Дмитрий Дмитриевич. – Днепропетровск, 1994. – 23 с.
24. Історія українського війська [Текст] : у 2-х т. Т. 2 / упорядн. Б. Якимович. – Київ : Варта, 1995. – 464 с.
25. Минайленко, Ф. З. З гвинтівкою в руках [Текст] / Ф. З. Минайленко // Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні : збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – Київ : Держполітвидав УРСР, 1957. – С. 162–172.
26. Конев, А. М. Красная гвардия на защите Октября [Текст] / А. М. Конев. – Москва : Наука, 1989. – 336 с.
27. Тинченко, Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) [Текст] / Я. Тинченко. – Київ–Львів : Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1996. – 371 с.
28. Павлюк, П. Харківська Червона Гвардія (лютий 1917 р. – березень 1918 р.) [Текст] / П. Павлюк. – Київ : Укрполітвидав, 1948. – 100 с.
29. Історія Української РСР [Текст] : у 2-х т. Т. 2. / ред. С. М. Білоусов. – Київ : Вид-во Академія наук Української РСР. – 1958. – 779 с.
30. Історія Української РСР [Текст] : у 2-х т. Т. 2. / ред. С. М. Білоусов. – Київ : Вид-во Академія наук Української РСР. – 1958. – 779 с.
31. Сипченко, І. Трансформація типологічної структури сумської преси на початку 1920-х рр. [Текст] / І. Сипченко // Журналістика. Науковий вісник. – 2015. – Вип. 14 (39). – С. 81–91.

32. Історія міст і сіл Української РСР [Текст] : у 26 т. Т. 19 / ред. І. Я. Макухін, І. Т. Гриченко, Г. С. Долгін. – Київ : Інститут історії АН УРСР, 1973. – 361 с.
33. Історія Української РСР [Текст] : у 2-х т. Т. 2. / ред. С. М. Білоусов. – Київ : Вид-во Академія наук Української РСР. – 1958. – 779 с.
34. Історія українського війська 1917–1995. [Текст] / упорядник Я. Дашкевич. – Львів : Світ, 1996. – 840 с.
35. Минайленко, Ф. З. З гвинтівкою в руках [Текст] / Ф. З. Минайленко // Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні : збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – Київ : Держполітвидав УРСР, 1957. – С. 162–172.
36. Голубко, В. Армія Української Народної республіки 1917–1918 рр. : Утворення та боротьба за державу [Текст] / В. Голубко. – Львів : Кальвалія, 1997. – 288 с.
37. Савченко, В. А. Дванадцять війн за Україну [Текст] / В. А. Савченко. – Харків : Фолио, 2008. – 415 с.
38. Шелигін, Я. Червона армія на Україні [Текст] / Я. Шелигін. – Москва : Книгоспілка, 1928. – 190 с.
39. Антонов-Овсеєнко, В. Строительство Красной армии в революции [Текст] / В. Антонов-Овсеєнко. – Москва : Воениздат, 1923. – 59 с.
40. Онуфрієнко, М. Я. Красная гвардия в борьбе за установление Советской власти на Украине [Текст] : автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. ист. наук / М. Я. Онуфрієнко. – Киев : АН УССР, 1955. – 16 с.
41. Малик, Я. Й. Про створення та діяльність загонів сільської Червоної гвардії на Україні (жовтень 1917 – березень 1918 рр.) [Текст] / Я. Й. Малик // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 64–72.
42. Химиця, Н. О. Парамілітарні організації української молоді періоду Центральної Ради [Текст] / О. М. Химиця // Держава та армія. – Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка». – 2011. – № 693. – С. 86–90.

43. Тинченко, Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) [Текст] / Я. Тинченко. – Київ-Львів : Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1996. – 371 с.
44. Тинченко, Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) [Текст] / Я. Тинченко. – Київ-Львів : Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1996. – 371 с.
45. Шишко, О. Г. Диктатура Муравйова в Одесі [Текст] / О. Г. Шишко // Інтелігенція і влада : Громадсько-політичний науковий збірник. – 2012. – Випуск 23, серія «Історія». – С. 218–229.
46. Тинченко, Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) [Текст] / Я. Тинченко. – Київ-Львів : Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1996. – 371 с.
47. Кривизюк, Л. П. Вишкіл та виховання в українських військах періоду визвольних змагань 1917-1920 років [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 / Кривизюк Леонід Петрович. – Львів, 2011. – 23 с.
48. Стефанів, З. Українські збройні сили 1917–1921 рр. [Текст] : у 2 ч. Ч.1. – Доба Центральної Ради й Гетьманату. / З. Стефанів. – Мюнхен : Укр. комбатант, 1947. – 118 с.
49. Цит. Тинченко, Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) [Текст] / Я. Тинченко. – Київ-Львів : Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1996. – 371 с.
50. Тинченко, Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) [Текст] / Я. Тинченко. – Київ-Львів : Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1996. – 371 с.
51. Історія Української РСР [Текст] : у 2-х т. Т. 2. / ред. С. М. Білоусов. – Київ : Вид-во Академія наук Української РСР. – 1958. – 779 с.
52. Круцик, Р. Братня любов Каїна. 90 років другої російської окупації України [Електронний ресурс] / Р. Круцик. – Електрон. дані. – Київ 2009–2017. –

- Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/bratnya-lyubov-kauiua>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 09.12.2014.
53. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 120, 65 арк.
 54. Лапчинський, Г. Перший період Радянської влади на Україні, ЦВК та Народний Секретаріат [Текст] / Г. Лапчинський // Летопись революции. – 1928. – Ч. 1. – С. 159–175.
 55. Ревегук, В. Червоний терор на Полтавщині у 1918–1923 роках в кн. Реабілітовані історією. Полтавська область. Науково-документальна серія книг [Текст] : у 27 кн. Кн. 1 / упоряд. О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт. – Київ-Полтава: АСМІ, 2009. – 432 с.
 56. Стахів, М. Україна проти більшовиків: Нариси з історії агресії Советської Росії [Текст] : у 3 кн. Кн. 1. / М. Стахів. – Тернопіль : Вид-во «Тернопіль», 1992. – 171 с.
 57. Щусь, О. Й. Створення Робітничо-Селянської Червоної армії [Текст] / О. Й. Щусь // Український історичний журнал. – 1988. – № 2. – С. 64–76.
 58. Лизичев, А. Д. Октябрем поставлены на пост [Текст] / А. Д. Лизичев. – Москва : ДОСААФ, 1982. – 79 с.
 59. Конев, А. М. Красная гвардия на защите Октября [Текст] : 2-е изд. / А. М. Конев. – Москва : Наука, 1989. – 336 с.
 60. Гриневич, Л. В. Військове будівництво в Україні у 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст. : національний аспект [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 20.02.22 / Гриневич Людмила Володимирівна. – Київ, 1995. – 204 с.
 61. Цит. за Романчук, О. К. Ультиматум : Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою [Текст] / О. К. Романчук ; відп. ред: О. М. Корніяка . – Київ : Знання, 1990 . – 62 с.
 62. Патриляк, І. Агресія, окупація та анексія України советською Росією в 1918–1921 рр. [Електронний ресурс] : тези співдоповіді наукової конференції 26 грудня 2009 року / І. Патриляк. – Електрон. дані. – Київ 2010–2017. – Режим доступу : <http://www.memorial.kiev.ua/novyny/792-ivan-patryljak.html>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 17.02.2012.

63. Химиця, Н. Вільне козацтво у загальнонаціональній боротьбі за відновлення української державності періоду Центральної Ради [Текст] / Н. Химиця // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДУПУ імені Івана Франка, 2010. – Випуск 26. Історія. – С. 4–15.
64. Химиця, Н. Вільне козацтво у загальнонаціональній боротьбі за відновлення української державності періоду Центральної Ради [Текст] / Н. Химиця // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДУПУ імені Івана Франка, 2010. – Випуск 26. Історія. – С. 4–15.
65. Химиця, Н. О. Парамілітарні організації української молоді періоду центральної ради / Н. О. Химиця // Держава та армія. – Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка». – 2011. – № 693. – С. 86–90.
66. Стефанів, З. Українські збройні сили 1917–1921 рр. [Текст] : у 2 ч. Ч.1. Доба Центральної Ради й Гетьманату. / З. Стефанів. – Мюнхен : Укр. комбатант, 1947. – 118 с.
67. Грушевський, М. Хто такі українці і чого вони хочуть [Текст] / М. Грушевський. – Київ : Т-во «Знання» України, 1991. – 240 с.
68. Примаков, В. М. Червоне козацтво у громадянській війні [Текст] / В. М. Примаков : в кн. Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні. – Київ : Політвидав, 1967. – 607 с.
69. Цит. за Білас, І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз [Текст] : у 2 кн. Кн. 1. / І. Білас. – Київ : Либідь – Військо України, 1994. – 432 с.

70. Білас, І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз [Текст] : у 2 кн. Кн. 1. / І. Білас. – Київ : Либідь – Військо України, 1994. – 432 с.
71. Цит. за Стефанів, З. Українські збройні сили 1917–1921 рр. [Текст] : у 2 ч. Ч.1. – Доба Центральної Ради й Гетьманату. / З. Стефанів. – Мюнхен : Укр. комбатант, 1947. – 118 с.
72. Мельничук, К. Вільне козацтво України періоду Центральної Ради [Текст] / К. Мельничук // Наукові записки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. – Випуск 10. Серія : Історичні науки. – С. 123–130.
73. Вільховик, О. В. Червоне козацтво у встановленні радянської влади в Україні [Текст] / О. В. Вільховик // Гуржіївські історичні читання : збірник наукових праць / ред. кол. : В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 5. – С. 233–235.
74. Тинченко, Я. Жизнь и смерть комкора Примакова [Електронний ресурс] / Я. Тинченко. – Електрон. дані. – Київ 2007–2017. – Режим доступу : http://cripo.com.ua/?sect_id=2&aid=38938. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 11.05.2009.
75. Довбищенко, М. Проблеми утвердження української державності на Слобожанщині у період національно-визвольної революції [Текст] / М. Довбищенко // Вісник Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка. – 2014. – № 1 (17). – С. 46–53.
76. Цит. Червоні аватари України: Забутий пасинок революції [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – Київ 2008–2017. – Режим доступу: <http://joanerges.livejournal.com/477234.html>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 12.09.2010.
77. Примаков, В. М. Автобіографія [Текст] / В. М. Примаков // Военно-исторический журнал. – 1967. – № 12. – С. 119–121.
78. Дубинський, І. Червоне козацтво [Текст] / І. Дубинський, Г. Шевчук. – Київ : Політвидав, 1965. – 173 с.

79. Здоров, А. Український Жовтень. Робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917 – лютий 1918 р.) [Текст] : монографія / А. Здоров. – Одеса : Астропринт, 2007. – 272 с.
80. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине: февраль 1917 – апрель 1918 [Текст] : сб. док. и материалов : в 3 т. Т. 3 : Борьба за распространение и упрочение Советской власти на Украине : декабрь 1917 – апрель 1918 / сост. И. В. Демкин [и др.] ; ред. С. М. Короливский. – Киев : Госполитиздат, 1957. – 998 с.
81. Здоров, А. 1918 рік. Червоне козацтво з'явилося раніше Червоної армії [Електронний ресурс] / А. Здоров // Історична правда. – 23.02.2011. – Електрон. дані. – Одеса 2011–2017. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/23/27111/>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 05.05.2013.
82. Волковинський, В. М. Документи ЦДФЖР УРСР про організатора і командира Червоного козацтва (До 80-річчя від дня народження В. М. Примакова) [Текст] / В. М. Волковинський, М. М. Москалець // Архіви України. – 1972. – № 6. – С. 63–66.
83. Довідник з історії України [Текст] : у 2 т. Т. 2 / ред. І. Підкова, Р. Шуст. – Київ : Генеза, 1995. – 440 с.
84. Примаков, В. М. Борьба за Советскую власть на Украине войне [Текст] / В. М. Примаков // Этапы большого пути. Воспоминания о гражданской войне. – Москва : Воениздат, 1962. – 528 с.
85. Білас, І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз [Текст] : у 2 кн. Кн. 1. / І. Білас. – Київ : Либідь – Військо України, 1994. – 432 с.
86. Перша Червона [Текст] / ред. І. Дубинський, М. Савка. – Харків : ДВОУ – «На варті», 1931. – 248 с.
87. Примаков, В. М. Автобіографія [Текст] / В. М. Примаков // Военно-исторический журнал. – 1967. – № 12. – С. 119–121.

88. Перша Червона [Текст] / ред. І. Дубинський, М. Савка. – Харків : ДВОУ – «На варті», 1931. – 248 с.
89. Перша Червона [Текст] / ред. І. Дубенський, М. Савка. – Харків : ДВОУ – «На варті», 1931. – 248 с.
90. Кукуріка, Я. Заславщина в національно-визвольних змаганнях 1917 – 1922 років. Революційні події 1917 р. [Електронний ресурс] / Я. Кукуріка. – Електрон. дані. – Київ 2012–2017. – Режим доступу : <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Zaslav/Empires/LiberationStruggle/Revolution1917.html>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 05.05.2016.
91. Здоров, А. 1918 рік. Червоне козацтво з'явилося раніше Червоної армії [Електронний ресурс] / А. Здоров // Історична правда. – 23.02.2011. – Електрон. дані. – Одеса 2011–2017. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/23/27111/>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 05.05.2013.
92. Довідник з історії України [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – Київ 2010–2017. – Режим доступу : <http://vijsko.milua.org/v3.htm>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 15.09.2012.
93. Якимович, Б. Збройні сили України [Текст] : нарис історії / Б. Якимович. – Львів : Просіта, 1996. – 360 с.
94. Верига, В. Визвольна боротьба в Україні 1914–1923рр. [Текст] : у 2 т. Т. 1. / В. Верига. – Рівне : ВАТ «Рівненська друкарня», 2000 – 472 с.
95. Пономарьов, В. Київ у лютому 1918 року [Електронний ресурс] / В. Пономарьов. – Електрон. дані. – Київ 2016–2017. – Режим доступу : <http://mega-polis.in.ua/kyuiv-u-lyutomu-1918-roku/>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 09.09.2017.
96. Верига, В. Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр. [Текст] : у 2 т. Т. 1. / В. Верига. – Рівне : ВАТ «Рівненська друкарня», 2000 – 472 с.
97. Верига, В. Визвольна боротьба в Україні 1914–1923рр. [Текст] : у 2 т. Т. 1. / В. Верига. – Рівне : ВАТ «Рівненська друкарня», 2000 – 472 с.

98. Цит. Білас, І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 : Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз [Текст] : у 2 кн. Кн. 1. / І. Білас. – Київ : Либідь – Військо України, 1994. – 432 с.
99. Перша Червона [Текст] / ред. І. Дубенський, М. Савка. – Харків : ДВОУ – «На варті», 1931. – 248 с.
100. Цит. Білокінь, С. І. Нові студії з інституту більшовизму I-VIII [Текст] : вид. 2, розшир. й доп. / С. І. Білокінь. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. – 410 с.
101. Лисак-Рудницький, І. Між історією і політикою / І. Лисак-Рудницький. – Мюнхен : Сучасність, 1973. – 442 с.
102. Цит. Дубинський, І. Віталій Примаков [Текст] / І. Дубинський. – Київ : ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1977. – 544 с.
103. Тинченко, Я. Червонное казачество 1917-1925. Организация и униформа [Текст] / Я. Тинченко, А. Степанов // Цейхгауз. Российский военно-исторический журнал. – Москва. – 2010. – № 3(35). – С. 48–54.
104. Якимович, Б. Збройні сили України [Текст] : Нарис історії / Б. Якимович. – Львів : Просіта, 1996. – 360 с.
105. Цит. Червоні аватари України: Забутий пасинок революції [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – Київ 2008–2017. – Режим доступу: <http://joanerges.livejournal.com/477234.html>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 12.09.2010.
106. Цит. за Перша Червона [Текст] / ред. І. Дубенський, М. Савка. – Харків : ДВОУ – «На варті», 1931. – 248 с.
107. Перша Червона [Текст] / ред. І. Дубенський, М. Савка. – Харків : ДВОУ – «На варті», 1931. – 248 с.
108. Цит. Червоні аватари України: Забутий пасинок революції [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – Київ 2008–2017. – Режим доступу: <http://joanerges.livejournal.com/477234.html>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 12.09.2010.

109. Перша Червона [Текст] / ред. І. Дубенський, М. Савка. – Харків : ДВОУ – «На варті», 1931. – 248 с.
110. Енциклопедія історії України [Текст] : у 10 т. Т. 10. Т – Я / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Київ : Наукова думка, 2013. – 784 с.
111. Дубинский, И. Виталий Примаков [Текст] : кн. Герои Гражданской войны / И. Дубинский. – Москва : ЦК ВЛКСМ «Молодая Гвардия», 1963. – 544 с.
112. Довідник з історії України [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – Київ 2010–2017. – Режим доступу : <http://vijsko.milua.org/v3.htm>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 15.09.2012.
113. Гай-Нижник, П. П. Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради (1917–1918 рр.) [Текст] / П. П. Гай-Нижник // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2009. – Вип. XXIV. – С. 229–270.
114. Притуляк, П. П. Україна і брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 рр.) [Текст] / П. П. Притуляк. – Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2004. – 217 с.
115. Сідак, В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії) [Текст] : монографія / В. С. Сідак ; ред. О. П. Власенко, С. В. Лашкет. – Київ : Альтернативи, 1998. – 320 с.
116. Стрикун, І. Націонал-державна політика в програмних положеннях та діяльності загальноросійських і білоруських національних партій 1917 р. [Текст] / І. Стрикун // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 137–149.
117. Бикова, Т. Кримські крайові уряди 1918–1919 рр. [Текст] / Т. Бикова // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 16(2). – С. 4–15.
118. Ленин, В. И Телеграмма Главкому Вацетису 29 ноября 1918 р. [Текст] // Полное собрание сочинений : у 55 т. Т. 37. – Июль 1918 – 11 Марта 1919 гг. ; 5-е изд. / В. И. Ленин. – Москва : Политиздат, 1969. – С. 234.

119. Історія українського війська 1917–1995. [Текст] / упорядник Я. Дашкевич. – Львів : Світ, 1996. – 840 с.
120. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 223, 197 арк.
121. Божко, О. І. Повстанська армія України (осінь 1918 р.) : створення, організаційна структура, склад [Текст] / О. І. Божко // Український історичний журнал. – 2009. – № 4 (487). – С. 107–129.
122. Петров, Ю. П. Строительство партийно-политического аппарата Советской армии (1918–1920 гг.) [Текст] / Ю. П. Петров. – Москва : Воениздат Военное министерство союза ССР, 1952. – 119 с.
123. Божко, О. І. Формування та бойовий шлях 1-ї і 2-ї Українських радянських дивізій (вересень 1918 – червень 1919 рр.) [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Божко Олег Іванович. – Київ, 1994. – 308 с.
124. Лихолат, А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.) [Текст] / А. В. Лихолат. – Москва-Берлин : Директ-Медиа, 2015. – 657 с.
125. Божко, О. І. Формування та бойовий шлях 1-ї і 2-ї Українських радянських дивізій (вересень 1918 – червень 1919 рр.) [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Божко Олег Іванович. – Київ, 1994. – 308 с.
126. Короткий довідник з історії України [Текст] / І. Ф. Курас, О. М. Бегмет, І. І. Федьков. – Київ : Вища школа, 1994. – 256 с.
127. Якимович, Б. Збройні сили України [Текст] : нарис історії / Б. Якимович. – Львів : Просвіта, 1996. – 360 с.
128. Божко, О. І. Формування та бойовий шлях 1-ї і 2-ї Українських радянських дивізій (вересень 1918 – червень 1919 рр.) [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Божко Олег Іванович. – Київ, 1994. – 308 с.
129. Урядова, А. Готовый механизм для управления. Эмигранты о Красной армии [Текст] / А. Урядова // Родина. – 2011. – № 2. – С. 137–139.

130. Погребінський, М. Б. Другий з'їзд КП(б)У [Текст] / М. Б. Погребінський. – Київ : Держполітвидав УРСР, 1957. – 105 с.
131. Рудой, А. Индивидуальная и групповая партийная работа в РККА [Текст] : пособия для полкового партактива / А. Рудой, Е. Борисов. – Москва : Госиздат отдел военной литературы, 1928. – 88 с.
132. Кривизюк, Л. П. Вишкіл та виховання в українських військах періоду визвольних змагань 1917–1920 років [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 / Кривизюк Леонід Петрович. – Львів, 2011. – 23 с.
133. ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 1, спр. 1, 43 кадри.
134. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 223, 197 арк.
135. Капустянський, М. Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. Короткий воєнно-історичний огляд [Текст] : у II ч. Ч. I. / М. Капустянський. – Мюнхен: Вид-во «Хвильового», 1946. – 110 с.
136. Субтельний, О. Україна [Текст]: 3-тє вид., перероб. і доп. / О. Субтельний. – Київ : Либідь, 1993. – 720 с.
137. Круцик, Р. Братня любов Каїна. 90 років другої російської окупації України [Електронний ресурс] / Р. Круцик. – Електрон. дані. – Київ 2009–2017. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/bratnya-lyubov-kaїna>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 09.12.2014.
138. Боровик, М. Селянський повстанський рух в Україні : особливості військової організації [Текст] / М. Боровик // Історичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 15–25.
139. ЦДАГО Україна, ф. 5, оп. 1, спр. 229, 32 арк.
140. Гриневич, Л. В. Військове будівництво в Україні у 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст. : національний аспект [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 / Гриневич Людмила Володимирівна. – Київ, 1995. – 204 с.

141. Цит. за Ковальчук, М. А. Комуністичний режим і українське повстанство наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. [Текст] / М. А. Ковальчук // Сіверянський літопис. – 2010. – № 2–3. – С. 166–173.
142. Цит. Гриневич, Л. В. Військове будівництво в Україні у 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст. : національний аспект [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 / Гриневич Людмила Володимирівна. – Київ, 1995. – 204 с.
143. Держалюк, М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках [Текст] / М. С. Держалюк. – Київ : Оріяни, 1998. – 240 с.
144. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 1, 99 арк.
145. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 1, 99 арк.
146. Солдатенко, В. Ф. Г. П'ятаков : епізоди життя і діяльності на Україні [Текст] / В. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1989. – № 4 (337). – С. 92–106.
147. Верстюк, В. Ф. Махновщина: штрихи к истории движения // Нестор Иванович Махно : воспоминания, материалы и документы [Текст] / В. Ф. Верстюк. – Киев : РИФ «Дзвін», 1991. – 192 с.
148. Єфіменко, Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР : довгий 1920 рік. [Текст] монографія. / Г. Єфіменко – Київ : Інститут історії України, 2012. – 368 с.
149. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 114, 222 арк.
150. Куличенко, М. И. Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918–1920 годах [Текст] / М. И. Куличенко. – Харьков : Изд-во Харьковского отдела трудового Красного знамени гос. ун-та им. А. М. Горького, 1963. – 447 с.
151. ДАПО, ф. Р-1874, оп. 1, спр. 1, 292 арк.
152. ДАПО, ф. Р-3985, оп. 1, спр. 1, 130 арк.
153. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 223, 197 арк.

154. Петров, Ю. П. Строительство партийно-политического аппарата Советской армии (1918–1920 гг.) [Текст] / Ю. П. Петров. – Москва : Воениздат, 1952. – 119 с.
155. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 223, 197 арк.
156. Капустянський, М. Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. Короткий воєнно-історичний огляд [Текст] : у II частинах. Ч. I. / М. Капустянський. – Мюнхен : Вид-во «Хвильового», 1946. – 110 с.
157. Держалюк, М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках [Текст] / М. С. Держалюк – Київ : Оріяни, 1998. – 240 с.
158. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 120, 65 арк.
159. Верт, Н. История советского государства. 1900–1991 [Текст] : пер. с фр. / Н. Верт. – Москва : Прогресс-Академия, 1992. – 480 с.
160. Верт, Н. История советского государства. 1900–1991 [Текст] : пер. с фр. / Н. Верт. – Москва : Прогресс-Академия, 1992. – 480 с.
161. ДАПО, ф.Р-1864, оп. 1, спр. 21, 1082 арк.
162. Рабинович, С. На сторожі Батьківщини [Текст] / С. Рабинович. – Київ : На варті, 1936. – 176 с.
163. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 229, 32 арк.
164. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 223, 197 арк.
165. Круцик, Р. Братня любов Каїна. 90 років другої російської окупації України [Електронний ресурс] / Р. Круцик. – Електрон. дані. – Київ 2009–2017. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/bratnya-lyubov-kaïna>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 09.12.2014.
166. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 229, 32 арк.
167. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 167, 262 арк.
168. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 120, 65 арк.
169. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 120, 65 арк.
170. Чехрадзе, О. Ш. Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918 – грудень 1919 рр.) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 / Чехрадзе Олег Шотович. – Львів : Інститут

гуманітарних і соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», 2003. – 18 с.

171. Кривизюк, Л. П. Вишкіл та виховання в українських військах періоду визвольних змагань 1917–1920 років [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 / Кривизюк Леонід Петрович. – Львів, 2011. – 23 с.
172. Мазіпчук, П. Д. Агітаційно-пропагандистська робота українських військових організацій (березень 1917 – квітень 1918 рр.) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 / Мазіпчук Петро Дмитрович. – Київ, 2006. – 20 с.
173. Подшивалов, И. М. Красная Армия. (К существованию Красной армии) 1918–1920 [Текст] / И. М. Подшивалов // Красная Армия. Вестник Военно-Научного Общества при Военной Академии. – 1922. – № 10–11. – С. 6–20.

РОЗДІЛ 3.

ПОЛІТИКА КОМПЛЕКТУВАННЯ ОСОБОВОГО СКЛАДУ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ЯК ОДИН З ЕЛЕМЕНТІВ ВПЛИВУ НА СВІТОГЛЯД УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В ПЕРІОД КІНЦЯ 1918–1920-х рр.

3.1. Особливості мобілізації до Червоної армії на території України

Переконавшись у небажанні російської сторони вирішити міждержавні суперечки мирним шляхом, 16 січня 1919 р. Директорія офіційно оголосила війну радянській Росії. Однак сили були нерівні. Розпочата гетьманським урядом військова реформа через опір німецьких «союзників» так і не завершилася. Не сприяли її проведенню значні територіальні і матеріальні втрати протягом грудня 1918 – січня 1919 рр. Оборона України лягла на плечі нечисленних регулярних формацій: Осадного корпусу Січових Стрільців, Запорізького корпусу, Дніпровської, Чорноморської та деяких інших дивізій, а також енергійних, але погано вишколених та озброєних повстанських загонів. Незважаючи на опір українських військ, більшовицькі війська за два місяці зайняли Лівобережжя. 5 лютого 1919 р. через російську воєнну загрозу Директорія евакуювалася з Києва. Його знову захопили більшовики, яких Р. Круцик іменує «московськими окупантами», установивши свій жорстокий терористичний режим [1, с. 69].

Після військового підкорення України більшовики не припиняли психологічного впливу на її населення. Це зумовлено тим, що проголошені радянською владою перетворення не знайшли повної підтримки українського селянства, якому були притаманні приватновласницькі інстинкти, потяг до стабільності в повсякденні і перспективі, індивідуалізм [2, с. 75]. Такий стан речей змушений був визнати навіть В. Ленін, який у доповіді на III конгресі Комінтерну в 1921 р. відверто заявив: «У Сибіру і на Україні контрреволюція змогла тимчасово перемогти тому, що буржуазія там мала за собою селянство, тому що селяни були проти нас» [3, с. 52]. Як наслідок, більшовики активно

мобілізували українських селян до лав Червоної армії, де насаджували комуністичні догми та ідеологічний вплив.

Сільська незаможна молодь стала для більшовиків тим «людським матеріалом», який у результаті ідеологічного впливу мав стати творцем соціалізму [4, с. 25]. Про це наголошувала резолюція засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 6 липня 1919 р.: «Нашим завданням повинно бути виховати з селян сильних і невтомних бійців за прийдешній соціалізм. Село, безсумнівно, є незайманим резервуаром, звідки можна черпати сили стомленому боротьбою пролетаріату» [5, арк. 112]. Особливої актуальності ця теза набувала у зв'язку з мобілізаційними кампаніями військкоматів. Із цього приводу командир Південної групи військ Східного фронту М. Фрунзе говорив: «Червона армія є селянською. Ця обставина перетворює її у школу з військової й політичної обробки селянської молоді» [6, с. 20].

У процесі перетворення селян на своїх союзників більшовики активно використовували робітничий клас. За словами помічника командира Західного фронту М. Какуріна, сила Червоної армії полягала в авангардній ролі «робітничої маси», яка, прийшовши школу класової боротьби, буде впливати на «найбідніші прошарки селянства» [7, т. 1, с. 140].

Варто наголосити, що в контексті мобілізації українського населення в Червону армію простежувалося бажання більшовиків створити ідеологічну армію, яка стала б підтримкою більшовицьких політичних і економічних перетворень [8, с. 40]. Так, нарком військових справ М. Подвойський у доповіді Тимчасовому робітничо-селянському урядові України й III Всеукраїнському з'їздові Рад у 1919 р. зазначав: «Червона армія повинна бути школою комуністичної трудової дисципліни, так, щоб червоноармієць, повернувшись з армії на фабрику або в село, міг бути тим свідомим провідником початків комунізму, застосовуючи їх у будівництві господарського життя» [9, арк. 10].

Збройні формування більшовиків відчували гостру потребу в поповненні своїх лав як рядовим, так і командним складом. Так, за словами М. І. Подвойського: «Червона армія не повинна відкидати від себе хоча і чужий

їй, але корисний елемент – військових спеціалістів з великим досвідом і знаннями. У той же час вона повинна асимілювати ці елементи, намагаючись прищепити їм свою психологію» [10, арк. 8]. Із цією метою 7 серпня 1920 р. був виданий наказ РКП(б) арміям Південно-Західного фронту, де зазначалося: «Закликати на дійсну військову службу унтер-офіцерів та єфрейторів, що служили в старій армії, у піхотних частинах, народжених у 1889, 1888, 1887 рр., і закінчили навчання у старій армії» [11, арк. 5]. Згідно з наказом в Україні мобілізаційними відділами відслідковувалися та ставилися на облік військові спеціалісти. Так, у доповіді про хід мобілізаційної роботи адміністративно-мобілізаційного відділу при Полтавському губернському військовому комісаріаті зазначалося: «Перші кроки мобілізаційної частини щодо обліку військовозобов'язаних як першого етапу до підготовки залучення населення до дійсної військової служби були спрямовані до швидкого вироблення на місцях обліку всіх колишніх офіцерів і чиновників, а також інших військовозобов'язаних, які жили в губернії» [12, арк. 1].

Досвідчені військові потрібні були тимчасово. Більшовики планували використати їх для створення міцної професійної армії на початковому етапі її будівництва, після чого вони ставали непотрібними, а в багатьох випадках оголошувалися ворогами радянської влади [13, с. 70]. За свідченням головнокомандувача Збройними Силами Російської Республіки (1918–1919 рр.) І. Вацетіса, «на осіб генерального штабу, особливо тих, хто займає вищі відповідальні пости (більшовики – авт.) ... дивляться, як на зло, що тимчасово слід використовувати, а потім викинути за борт, як вичавлений лимон» [14, с. 17].

Масштаби використання військовослужбовців царської армії в Червоній армії були вражаючими. У 1918 р. останні становили 75 % її командного складу. Загалом у 1918–1920 рр. колишні офіцери і генерали становили переважну більшість у центральних і місцевих органах управління, понад 90 % посад викладацького і стройового складу воєнних академій, вищих шкіл, прискорених і короткотермінових командних курсів. Із понад 200 тис. командирів Червоної армії «колишні» становили 75 тис. чол., із 20 командуючих фронтами – 17, із 100

командуючих арміями – 82, серед начальників штабів фронтів їх було 100 %, серед начальників штабів армій – 83 % [15, с. 153]. В. Ленін із цього приводу зазначав: «... в армії працюють десятки тисяч старих офіцерів і полковників. Якщо б їх не було взято на службу і не примушено служити, більшовики взагалі не змогли б створити армію. Незважаючи на люту непокору, вони все одно воюють. Це відбувається завдяки існуванню в Червоній армії комуністичних осередків, які мають величезне пропагандистсько-агітаційне значення, деякі офіцери охоплені таким натиском комуністів, що більшість із них не в змозі вирватися з тієї мережі комуністичних організацій і пропаганди, якою їх оточили» [16, с. 123].

У той же час виконання наказу про мобілізацію командного складу в Україні нашттовхнулося на неочікувані труднощі – досвідчені військові командири ухилялися від мобілізації. Так, в Охтирському повіті Полтавської губернії в 1920 р. проводилася мобілізація підпрапорщиків, фельдшерів та унтер-офіцерів, які народилися в 1889 р. Підлягали мобілізації 1110 чоловік, а з'явилося лише 612 [17, арк. 5]. Дослідник Л. Кривизюк наголошує, що основною причиною їх відсутності на мобілізаційному пункті була втома від військової справи та недовіра до більшовицької пропаганди [18, с. 9]. Ті офіцери, які потрапили в армію, не стали надійною опорою радянської влади в Україні. Через деякий період ця мобілізована категорія опинилася в опозиції до більшовицької влади і не стала на захист останньої на території України. Головним фактором ескалації уникнення мобілізації була зневіра в будь-якій центральній владі та небажання воювати [19, кн. 1, с. 272].

Одночасно з мобілізацією командного складу проводилася мобілізація рядових червоноармійців. Варто наголосити, що не тільки цілеспрямована державна політика, але й катастрофічний стан економіки села, зубожіння сільського населення спонукали виникнення у молоді прагматичних мотивів щодо військової служби. Для багатьох армія була тим соціальним ліфтом, що служив ефективним засобом суспільної мобільності, можливістю вирватись із сільських злиднів, вийти в «люди». Дослідник О. Рожков звертає увагу на привабливі

результати проходження військової служби в умовах цивільного життя. Зокрема, молодь бачила, як односелець після повернення з Червоної армії був призначений головою сільської ради, його сусід після служби вступав до вишу; значна кількість військовослужбовців вибирала кадрову службу в Червоній армії тощо. Під час служби в армії було легше вступити в партію і комсомол, що відкривало шлях до більш успішного життя та радянської кар'єри [20, с. 77].

У 1920-х рр. спостерігалось прагнення молоді до знань. Водночас більше ніж 40 % сільських дітей шкільного віку залишилися поза шкільними стінами, у вищі навчальні заклади вступити було ще важче через платне навчання. Тому служба в лавах Червоної армії розглядалася як школа в прямому значенні цього слова, де вчили читати й писати. «В армії і грамота, і просвітництво, не те, що все життя на землі працювати», – говорили червоноармійці. Багато селян думали, що в армії до того ж «вчать ремеслу і фабричній справі» [21, с. 77]. Вона була засобом уникнення безробіття, можливістю позбавитися від тяжких умов сільської та фабрично-заводської праці. В армії годували, одягали, залучали до участі в культурно-просвітницьких заходах. Один із червоноармійців так порівнював армійське життя з цивільним: «На заводі я працював 8 годин. ... Додому ледве ноги волочив. А вдома що – бруд, нечистота, турботи, лайка. ... А тепер я знаю всі опери, драми, кожне кіно. ... Я в будь-який театр безкоштовно потрапити можу ...» [22, с. 77].

Важливе місце в картині світу червоноармійця займала соціальна ідентичність. Молодий селянин дивився на службу з точки зору сільських інтересів. Він був готовий терпіти певні негаразди заради власного і родинного добробуту. Служба в більшовицькому війську давала суттєві економічні вигоди. Наприклад, в умовах гострого дефіциту палива сім'ї червоноармійців забезпечувалися дровами для опалення житла в обов'язковому порядку. Між тим, для решти селян існувала тверда розверстка на заготівлю лісу й палива: «...державний план розроблення лісових площ наклав на Харківську губернію річний наряд на 10 000 десятин» [23, арк. 123], а «...невиконання трудової та

гужової повинності по паливу прирівнюється до відповідальності в боротьбі з бандитизмом з усіма наслідками, що звідси випливають» [24, арк. 124].

Статус «людини зі зброєю» формував відчуття винятковості. Поставивши за мету пройти армію для підйому по східцях соціальної драбини, молода людина виростала перш за все у власних очах, зазначає О. Рожков.

Крім того, для активізації добровільного вступу в Червону армію більшовики запровадили низку стимулів, серед яких головне місце займали економічні. Так, у грудні 1918 р. був виданий декрет Ради Народних Комісарів РСФРР про фінансове забезпечення червоноармійців і їх сімей, у якому зазначалося: «1. Наказ Наркомвоєна № 250 від 1918 р. призначає сімейним червоноармійцям допомогу в розмірі 100 крб. на забезпечення сімей. Надалі її потрібно видавати безпосередньо сім'ям за вказівкою червоноармійців. 2. Норма грошової допомоги на кожного непрацездатного члена сім'ї призначена на утримання червоноармійця згідно з вартістю тилового червоноармійського пайка в розмірі 60 крб. з тим, щоб: а) за наявності одного члена родини допомогу видавати в нині існуючому розмірі, тобто 100 крб., за наявності двох членів сім'ї – у розмірі 120 крб., за наявності трьох – 180 крб., але загалом не більше ніж 300 крб. на кожну сім'ю; б) непрацездатними членами сім'ї вважати: дружину з дитиною до 10 років, дітей до 16-річного віку, батьків, що досягли: батько – 55-річного і матері – 50-річного віку. В інших випадках дружину, дітей і батьків визнавали непрацездатними на медичному огляді в комісіях при міських чи повітових Совдепах, за участю представників по одному від комісаріатів: військового, соціального забезпечення та праці. 3. Платню, що видається на руки червоноармійцеві, встановити в розмірі для тилових частин в 150 крб. і для діючих частин в 250 крб. 4. Звільнити мобілізованих і добровольців від сплати всіх видів прямих державних податків, крім натурального. 5. Від тих же податків звільнити членів сімей червоноармійців, якщо вони мають право на грошову допомогу» [25, арк. 48].

До того ж рядові червоноармійці та їхні сім'ї мали право «...на безкоштовне лікування в радянських лікарнях, а також мали право на безкоштовні медикаменти» [26, арк. 89].

Для демонстрації піклування про сім'ї червоноармійців існувала система карток «Червона зірка». Її використовували в період голодомору 1921–1923 рр. Карткою було передбачено забезпечення сімей червоноармійців продовольством, норми якого визначалися Центральною комісією допомоги голодуючим. Картки отримували: «а) бездітні дружини червоноармійців; б) члени сімей загиблих червоноармійців із дня фактичного переведення їх на пенсійне становище; в) на членів сімей військовополонених старої армії, які не повернулися» [27, арк. 50].

Незважаючи на обіцяну допомогу та пільги, військовий комісар м. Охтирки рапортував: «Мене беруть в облогу з проханнями про допомогу сім'ям товаришів червоноармійців, які добровольцями вступили до Охтирських Радянських полків та були мобілізовані. Досі сім'ям цих червоноармійців ніякої допомоги місцевим відділом Соціального забезпечення надано не було. Повідомляю, що якщо найближчим часом не буде надана допомога червоноармійцям, то про успішне проведення майбутньої мобілізації годі й думати, тому що населення зараз бачить, що сім'ї червоноармійців залишаються без всякої допомоги з боку Радянської влади» [28, арк. 30]. Ці випадки були масовими та свідчили про популістський характер соціальних пільг. Невиконання обіцянок радянської влади було зумовлене передусім об'єктивними причинами – економічною кризою, гострим дефіцитом продовольчих і промислових товарів тощо.

Крім економічної мотивації, більшовики використовували й психологічні методи мобілізації, побудовані на класовій основі: «...велася широка агітація, конфісковувалося майно в дезертирів і куркулів та передавалося найбільшому населенню» [29, арк. 14]. Подібні кроки слід розцінювати як аморальні, що розбещували сім'ї червоноармійців, породжували беззаконня і всюдозволеність.

Слід зазначити, що радянська влада, борючись за перспективу якомога ширшої мобілізації в умовах діяльності українських урядів, вела активну агітаційну боротьбу з ними, розцінюючи їх як головного супротивника. Зокрема,

більшовицька пропаганда намагалася нейтралізувати вплив Генерального Секретаріату Центральної Ради на українізовані частини. Із цією метою, як зазначає дослідник Л. Кривизюк, більшовики, з одного боку, узяли курс на остаточну дискредитацію офіцерського корпусу у військах, з іншого – розгорнули антиукраїнську пропаганду під прикриттям ультралівих соціальних гасел [30, с. 10].

Незважаючи на всі намагання радянської влади залучити українське населення на бік Червоної армії, результати були невтішні. Так, у звіті про політичний стан військових частин і населення в Україні, за свідченнями політуправління наркомату військових справ, вказувалося, що з 12 до 31 липня 1919 р.: «У Житомирі оголошена мобілізація протікає мляво. Не з'явилося 80 %. На призов офіцерів прийшли тільки 50 чоловік, більше тисячі ховаються. З усієї губернії з'явилося на мобілізацію всього лише 1500 чоловік» [31, арк. 84]. Загалом неявка населення на призовні пункти Харківської губернії складала від 20 до 50 % призовників [32, арк. 28].

Однією з головних причин ухиляння українського населення від мобілізації до Червоної армії були антибільшовицькі настрої, викликані терором проти українських повстанців та інших антибільшовицьких сил. Характеризуючи події лютого-березня 1918 р., агітатор і пропагандист Є. Бош відверто визнавала: «Співчуття і симпатії були не на боці Радянських загонів. Майже звідусіль вони відступали та обстрілювалися місцевими білогвардійцями, не зустрічаючи протидії з боку місцевого населення. Знаходячись у своїй «рідній» Україні, червоноармійці не були впевнені, що в тилу їх не зустрінуть вогнем» [33, ч. 2, с. 272]. Звісно, таке ставлення стало результатом не лише розкладницького впливу в колишніх військових частинах. Його посилення активізувалося «червоним терором» та тими жорстокими заходами, які вчиняли на своєму шляху радянські війська під загальним керівництвом М. Муравйова.

Важливими факторами небажання українського населення йти до Червоної армії була атмосфера морального осуду з боку односельців. Іншим чинником були антисемітські настрої. Зазвичай, останні породжувалися національною

приналежністю більшості компартійної керівної верхівки та політ комісарів Червоної армії. Окремі документи акцентують увагу на регіональних проявах антисемітизму. Так, в одній із доповідей ЦК про хід мобілізації Волинського губвійськкомату зазначалося: «Житомирський повіт. У зв'язку з оголошенням мобілізації в деяких волостях повіту, особливо в Північній частині, де розвинений антисемітизм і антирадянський рух, настрої населення став ворожим до радянської влади. На мобілізацію майже ніхто не з'являється. Якщо в кого і є бажання зробити це, то сусіди погрожують знищенням майна (у Фастівській волості був випадок підпалу майна селянина, який пішов на мобілізацію). Мобілізованих, що їдуть з інших повітів, повертають назад. Розвитку контрреволюційних рухів сприяють банди Соколовського та Шепелєва, розташовані в північній частині повіту. У Південному ж районі Житомирського повіту становище дещо краще. Контрреволюційних виступів немає, але на мобілізацію теж майже ніхто не з'являється» [34, арк. 84].

На хід мобілізації впливали такі чинники, як стан здоров'я призовників та важке матеріальне становище у сім'ях. Від проходження допризовної підготовки звільнялися тільки інваліди, про що треба було надати медичну довідку. Проте медичні комісії допускали до проходження зборів молодь з очевидними вадами здоров'я. Траплялися випадки, коли допризовники зверталися до військкоматів із проханням звільнити їх від зборів через важке матеріальне становище сім'ї, коли призовник був чи не єдиним годувальником [35, с. 21].

У радянській мобілізаційній роботі існувала система відстрочок від призову. Був розроблений конкретний порядок і критерії надання відтермінування: «1. Технічним працівникам парторганів, які не належать до політскладу запасу Робітническо-селянської Червоної армії, надаються групові та персональні відстрочки на загальних підставах. 2. Працівникам парторганів, особам молодшого політскладу запасу Робітническо-селянської Червоної армії відстрочки призову зовсім не надаються. 3. Працівникам парторганів – особам середнього, старшого і вищого політскладу – відстрочки надають комісаріати з відтермінуванням за згодою парткомів» [36, арк. 36]. Також до списків із надання

відстрочок на випадок мобілізації включали «...редакторів газет і керівників національних секцій, а також секретарів нацменівських районів» [37, арк. 41]. Крім того, від явки на призовні пункти звільнялися: «...а) особи з важкими хворобами, які перебувають у лікувальних закладах, а також у місцях позбавлення волі; б) емігранти, що мають на руках особисті книжки за формою № 4 з відміткою навскіс у лівому верхньому куті «Емігрант»; в) співробітники міліції, карного розшуку, ДПУ, охорони Наркомфіну, місць позбавлення волі, які перебувають на особливому залізничному обліку, та учні вищих навчальних закладів» [38, арк. 361].

У донесенні ПУ УВО за січень 1923 р. йдеться про масові клопотання призовників із проханням про відстрочку від проходження військової служби. За інформацією командування 7-ї піхотної та 2-ї кавалерійської дивізій і 4-го Губернського секретного відділу ДПУ причини такої ситуації полягали у наступному: «Отримані з дому листи про стягнення податків продовжують хвилювати червоноармійців. Часті випадки відсилення червоноармійцям, згідно їхніх прохань, різних фіктивних документів, листів, телеграм, клопотань виконкомів та ін. на предмет отримання відпустки. У частинах 16-ї дивізії було кілька випадків отримання червоноармійцями документів із зазначенням старших років народження (1900 замість 1901), щоб демобілізуватися» [39, арк. 17].

За словами дослідника Р. Ковалю, навесні 1919 р. «червоні окупанти оголосили мобілізацію за чотири роки», але селянство без ентузіазму відреагувало на неї. Після полум'яних агітаційно-пропагандистських закликів з'явилися накази й директиви, у яких містилися погрози про покарання для тих, хто відмовиться стати на «захист революції». По селах більшовики почали проводити облави, унаслідок чого значна частина осіб призовного віку переховувалася в лісах [40, с. 171].

У результаті невдалих кампаній більшовики перейшли до тотальної мобілізації, про що свідчать численні документи. Зокрема, в одній із телеграм до всіх Повітвійськкоматів Полтавської губернії зазначалося: «...мобілізацію деяких років [народження], яка була проведена Радянською владою влітку 1919 р.,

вважати дійсною. Повторні мобілізації будуть проводитися для виловлювання дезертирів. Усіх студентів, які приїхали з Великої Росії, вважати мобілізованими, усіх службовців у Главліскомі, Главвугіллі, Главторзі, Главнафті, незалежно від віку, вважати призваними на дійсну службу із залишенням зазначених установ» [41, арк. 2].

Отже, мобілізація на території України, контрольованої більшовиками, до Червоної армії мала низку особливостей унаслідок специфіки суспільно-політичної ситуації. Для створення професійної армії більшовики надавали великого значення мобілізації кадрових військових царської армії, зокрема, офіцерів, єфрейторів, фельдшерів, військових інтендантів та ін. Проте вони в більшості не поділяли цінності радянської влади й ухилялися від призову. Так, наприклад, з 1110 осіб, які підлягали мобілізації в 1920 р. в Охтирському повіті на призовний пункт з'явилися лише 612 [42, арк. 5]. На заваді також були стійкі промонархічні симпатії.

Процес мобілізації рядових червоноармійців перетворився на цілеспрямовану державну політику, від успіху якої залежала доля радянської влади. Серед його особливостей слід відзначити два соціальні потоки поповнення армії. Перший складався з тих, хто підтримував більшовицьку владу і добровільно йшов на військову службу. Серед цієї категорії домінували робітники промислових підприємств, яких розглядали як головну політичну силу впливу на настрої інших верств військовослужбовців. Другий потік майже повністю складався з мобілізованого селянства, світогляд якого був замкнутий на традиційні селянські цінності. Їх очікування від служби в армії мали прагматичний характер.

Разом з тим мобілізація рядового складу мала суперечливий характер і мотивувалася цілим комплексом чинників для суб'єктів мобілізації: перспективами освітньо-кар'єрного зростання, соціально-економічними пільгами та преференціями, безкоштовним медичним обслуговуванням, уникненням безробіття, можливістю позбавитися від тяжких умов сільської та фабрично-заводської праці тощо. Так декларувалися принципи соціальних пріоритетів:

надання житла, допомога сім'ям червоноармійців, безкоштовне забезпечення ліками та медичною допомогою, паливом тощо.

Проте популістський характер обіцянок, які не були підкріплені реальним виконанням, призвів до масового ухиляння призовників від мобілізації до лав Червоної армії на території України. Архівні документи містять дані про причини такого явища, серед яких домінує незадовільне соціально-економічне становище сімей червоноармійців, зокрема високий податковий тиск та бідність

У результаті невдалих мобілізаційних кампаній більшовики перейшли до тотальної мобілізації українського населення, збільшивши кількість агітаторів та комуністів серед червоноармійців. Головний акцент зміщувався на агітаційно-пропагандистську роботу серед мобілізованих.

3.2. Форми впливу більшовиків на поведінку українців у лавах Червоної армії

Упродовж 1918 – початку 1920-х рр. населення України опинилося в епіцентрі більшовицького впливу та системних змін, викликаних активними спробами вищого партійно-державного керівництва трансформувати свідомість пересічного громадянина, що ґрунтувалася на багатовікових народних традиціях [43, с. 260]. Ідеологічне підґрунтя згаданих трансформацій криється в еволюції поглядів більшовиків, які визнавши пріоритетність пропаганди не шкодували ні сил, ні коштів на її проведення. На практиці альтернативні цінності нав'язували брутально, що часто супроводжувалося зворотними, неочікуваними наслідками.

Особливу увагу радянська верхівка приділяла політико-виховній роботі серед українського населення й особливо червоноармійців. За влучними оцінками істориків А. Діланяна і Є. Шмельова, Червона армія стала «пропагандистською школою для робітників та селян» [44, с. 71]. Основою політосвіти нового поповнення мали стати «принципи революційного марксизму, які повинні були будити і організовувати класову свідомість і трудову самодіяльність озброєних українців» [45, с. 23]. Опинившись у рядах Червоної армії, новобранці потрапляли в орбіту системного впливу політагітаторів, котрі через клуби, бібліотеки, солдатські маси впливали на формування світогляду червоноармійців. Проте, як підтверджують документи, насаджувані комісарами комуністичні ідеї далеко не завжди знаходили відгук серед червоноармійців [46, с. 271].

Для безальтернативного нав'язування новобранцям комуністичного світогляду створювалися партійні осередки в частинах. Крім дивізійних і полкових осередків у військах фронтів з січня 1919 р. створюється мережа осередків у батальйонах, ротах і командах [47, с. 23]. Із цього приводу член ЦК ВКП(б) А. С. Бубнов наголошував: «Чим міцніше товариське єднання комуністів в армії й флоті, тим міцніша і стійкіша буде військова дисципліна в частині» [48, с. 63].

Народний комісар з військових та морських справ Л. Троцький в агітаційно-виховній роботі серед червоноармійців велику увагу приділяв морально-політичному стану особового складу збройних формувань [49, с. 8]. Цю політику продовжив призначений у грудні 1920 р. керівник збройних сил України та Криму М. В. Фрунзе. Він також наголошував на важливості дотримання високого рівня політико-виховної роботи в червоноармійських частинах та вихованні особового складу армії в дусі радянського патріотизму, вимагав від усіх командирів і політпрацівників усіляко зміцнювати політвідділи і комуністичні осередки в Червоній армії. За його словами, політична робота була, є і буде основою радянського військового будівництва. На думку М. В. Фрунзе, у цьому була основна сила Червоної армії. «Глибоке вивчення марксистсько-ленінської теорії, – говорив він, – повинно привести до усвідомлення кожним радянським воїном величезної переваги радянської соціалістичної ідеології, більшовизму над імперіалістичною, звірячою, людиноненависницькою ідеологією капіталізму» [50, с. 43].

Характерно, що на І-му армійському з'їзді кінної Червоної армії 15 грудня 1920 р. член Реввійськради Першої кінної армії К. Є. Ворошилов також наголошував: «Потрібно постаратися зробити Червону армію свідомим носієм комуністичних ідей. Для цього потрібно ввести обов'язкове навчання політичній грамоті. Ряд питань політичного характеру червоноармійці повинні проходити разом зі статутом» [51, арк. 77]. На практиці політнавчання перетворювалося на зомбування свідомості червоноармійців, створення стійких стереотипів.

28 липня 1921 р. вийшов наказ М. В. Фрунзе «Про комуністичну пропаганду в частинах Червоної Армії і Флоту». У наказі говорилося, що основою пропаганди ідей комунізму «в частинах Червоної Армії і Флоту є щоденні політзаняття з червоноармійцями, на які відводиться за розкладом не менше однієї години з кількості стройових занять (політгодина)» [52, с. 43]. Як зазначалося в журналі «Красноармеец»: «Більшовики проводять свою армію через політичне хрещення» [53, с. 12]. Тобто щодня досвідчені командири мали пояснювати червоноармійцям переваги комуністичної влади, надаючи брошури, літературу, лекції, кіно для того,

щоб за два роки служби «перевернути» психологію селянина і переробити його з прихильника малого господарства в гарячого адепта великого виробництва в промисловості і землеробстві [54, с. 159].

Результатом такої політики стала поява нових героїв, які в якості символу радянської влади служили прикладом для наслідування. Так, газета «Известия», офіційний вісник ВЦВК, опублікувала розмову молодого солдата Червоної армії із головою РНК УСРР Х. Раковським. Її зміст був розрахований, передусім, на червоноармійців, які здебільшого не розуміли класової стратегії радянської влади: «Повний бадьорості і веселості хлопчик привернув до себе загальну увагу всього госпіталю. Незважаючи на свої молоді роки, цей колишній пастух виявив політичну зрілість і свідомість, яким можуть позаздрити багато дорослих. Цікава біографія цього 16-річного героя. Він селянин Тарашанського повіту, його батьки і сестра загинули під час нещасного випадку. Він залишився під опікою свого дядька. Цей останній у минулому році був убитий німцями. На питання чому, хлопчик відповів: «За те, що не любив панів». Перш, ніж вступити в Червону армію, він був пастухом, на запитання т. Раковського, проти кого він бореться, хлопчик відповів, що проти Зеленого. Чому? Тому, що Зелений хоче забрати владу в червоноармійців і захопити її у свої руки. А чому влада червоноармійців хороша, а Зеленого погана? Тому, що червоноармійці за робітників і селян. А кого захищає Зелений? На це питання хлопчик відповів ясно і коротко: «Зелений бореться за куркулів». Хлопчику подарований годинник із написом: «Хороброму червоному воїну від робітничо-селянського уряду України» [55, арк. 16].

Чіткіше пояснив політику радянської влади в Червоній армії голова Всеукраїнського центрального військово-революційного комітету А. С. Бубнов: «Наша основна задача створити воїна. Ми з селянина, що був мобілізований в армію і одягнений у шинель, передусім робимо воїна. Нам потрібно провести наш корабель політичної освіти таким чином, щоб отримати червоного солдата і дійсного червоного радянського громадянина» [56, с. 84].

Одним із найбільш уживаних методів впливу на свідомість новобранців було висміювання царської армії. Так, у контексті засудження попередньої влади

в газеті «Красноармеец» було опубліковано статтю «В Красной казарме», присвячену повсякденному побуту червоноармійців. Автор відверто глузував із царської армії. У публікації зазначалося: «Мислити солдатів не дозволялося. А щоб він відвик скоріше від цієї здатності, йому замість розумної людської мови пропонувалося півдесятка казенних слів: «так точно, никак нет, виноват, здравия желаю, рад стараться». Метод відучити солдатів мислити приносив плоди. Ми знаємо, що нерідко інтелігентний юнак чи свідомий робітник, який потрапив у казарму, від такої муштри жваво перетворювався на форменного ідіота, із якого можна було вити мотузки» [57, с. 19]. Проте в тоталітарній Червоній армії методи, по суті, нічим не відрізнялися від царської армії.

Об'єктом ідеологічної боротьби в армії залишався особовий склад із його індивідуальним світобаченням, інтересами, настроями, почуттями, психологією. Для більшовиків це справді була боротьба, оскільки в українському суспільстві їх вплив був надзвичайно слабким [58, с. 49]. Складники цієї сфери визначив історик Л. Антіпін, інтерпретуючи її як різносторонню, складну і специфічну. Вона включала в себе теоретичні погляди, політичні переконання, індивідуальне розуміння сутності радянської влади. Полем діяльності ідеологічної боротьби було не лише суспільно-політичне життя, але й наука, література, мистецтво [59, с. 312].

Крім цього, більшовики використовували такий дієвий метод впливу на свідомість червоноармійців як індивідуальна робота з кожним мобілізованим юнаком. Вона була спрямована на поступове формування позитивного сприйняття більшовицьких ідей завдяки індивідуальному впливу переконаних партійних працівників і комуністів. Головні завдання цієї роботи визначалися спеціальними інструкціями з підготовки червоноармійців до вступу в більшовицьку партію: 1. «Обробка» (мається на увазі ідейна обробка – авт.) як засіб регулювання росту партійної організації. 2. «Обробка» як форма внутрішньопартійного виховання кандидатів і слабо підготовлених членів партії. 3. «Обробка» як форма підготовки безпартійного активу і вирощування в політичному і культурному відношеннях найбільш відсталих соціально близьких радянській владі прошарків

червоноармійців [60, с. 55]. Спочатку червоноармійця залучали до товариських бесід і зборів, потім поступово втягували в політико-просвітницьку роботу, роботу клубу, гуртків і спільного читання книг, газет тощо [61, с. 17].

Така інтерпретація дійсності сприяла трансформації світогляду червоноармійців. Чимало з них опинялися в полоні ідейного впливу і вірили у «світле майбутнє», інші, навпаки, вважали ідеї більшовизму нездійсненними. Про це свідчить ряд архівних документів. Наприклад, у звіті про стан частин підвідомчих Харківській Губполітпросвіті за жовтень 1920 р. зазначалося: «Погляд на комуністичну партію серед червоноармійської маси не однаковий. Ставлення їх у більшості до товаришів-комуністів дружнє, шанобливе, проте масових прихильників комунізм у частинах ще не набув, хоча немає і явних ворогів. Майже всі червоноармійці з багатьма пунктами комуністичної програми згодні, але не переконані в можливості в подальшому її втілити в життя. Є й такі червоноармійці, які ще перебувають під впливом куркульських елементів» [62, арк. 15].

Для солдатів Червоної армії важливішими були нагальні проблеми вдома, ніж захмарні перспективи більшовиків. Про це зазначав інспектор агітаційно-організаційного відділу Харківського політуправління окрвійськомата І. П. Розумовський: «Солдати вранці прокидаються з тугою, думаючи про майбутній нудний день. Потім починаються військові заняття. У вільний час вони валяються на ліжках і мріють. Увечері їх заганяють у клуб на лекції чи промови кустарних ораторів. Слухають про «Селянські війни XVI ст.», а думають про інше: про рідні поля, про сім'ї, про незібраний хліб» [63, арк. 43].

Варто зазначити, що політруки, які уважно стежили за настроями нового поповнення, відзначали у своїх донесеннях, що вже сам факт призову на військову службу українці сприймали далеко неоднозначно. Червона армія була для українського суспільства «чужою», «московською», а мобілізація до неї розглядалася як «насилля влади» і не викликала особливого ентузіазму [64, с. 272]. Як наслідок, туманний ідеал загального братерства, за який агітували політруки, не дуже приваблював новобранців-селян із їх індивідуалістською

психологією, а ідеї диктатури пролетаріату і його керівної ролі в радянському суспільстві їй зовсім не сприймалися. Червоноармійці «селянського походження» ніяк не могли зрозуміти, «чому уряд в Україні робітничо-селянський, а не навпаки, адже селян більше в республіці», «чому на виборах робітництво має більше прав, ніж селянство», «чому існує така нерівність міста і села». Не приховували солдати-селяни роздратування податковою політикою радянської влади: «радянська Влада тільки й вигадує, як більше взяти з селян», «податки, що їх беруть в Україні занадто великі в порівнянні з іншими республіками» [65, с. 273].

До того ж українські новобранці, вступаючи до Червоної армії, передусім потрапляли в середовище російських військових командирів, які ставилися до них недоброзичливо, а то й негативно. Це підтверджують: «...відомості про експлуатацію червоноармійців із боку командного складу. Таке ставлення до червоноармійців розкладає їх, морально озлоблює і затушовує великі завдання, що стоять перед ними» [66, арк. 11]. Тому 2 травня 1920 р. Всеросійський головний штаб Реввійськради Республіки видав наказ такого змісту: «У справі виховання з метою досягнення свідомого виконання розпоряджень, що видаються для згуртованості командного складу з червоноармійським, звернути увагу на організацію всілякого роду співбесід та лекцій, як на теми загального характеру, так і на теми висвітлення становища Республіки у зв'язку з подіями на фронтах. Бесіди і лекції вести періодично, висвітлюючи поточну обстановку і піддаючи останню розгляду, до якого всіляко залучати самих червоноармійців із метою розширити їх кругозір і розвивати свідомий погляд на те, що відбувається» [67, арк. 44].

Переважаюча більшість українських солдатів вважали, що Червона армія є військовою організацією Росії, вони, навіть перебуваючи в її лавах, усе одно підсвідомо вважали себе в ній чужими і не уявляли єдності України з Росією. Цьому сприяла агітація українських політичних сил. Так, в одній із прокламацій, привезеній інструкторами Азерченком і Школярем із Василькова зазначалося: «Товариші червоноармійці! Вас ведуть російські і єврейські комісари-комуністи в

Україну, говорячи, що вони борються за Радянську владу в Україні, але насправді ведуть завоювання України. Вони стверджують, що ведуть вас проти українських куркулів, але насправді борються проти українських бідняків, селян і робочих. Радянська влада в Україні підмінена владою комуністів і комуністичної партії. Там, де робітники і селяни вибирають не російсько-комуністичні ради, ці ради влада розганяє. Українських робітників і селян арештовують і піддають переселенню. Говорять, що в Україну потрібно йти за хлібом для голодуючих у Росії, але українські робітники і селяни самі дадуть хліб російським голодуючим за мануфактуру й інші продукти, яких потребує Україна. Селяни і робітники не можуть терпіти завоювання України російськими військами і їхні грабежі, не витримують, коли зневажається українська мова і культура і насаджується русифікація, як у часи царя» [68, арк. 17]. Більшовики з цього приводу підкреслювали інтернаціональний характер Червоної армії: «Треба враховувати в усій нашій партійній роботі серед червоноармійських мас, у всій нашій агітації і пропаганді те, що Червона армія не є армією тієї чи іншої національної республіки, а є армією всього СРСР. У практиці нашої партійно-політичної роботи утвердити серед широких червоноармійських мас той погляд, що Червона армія є захисницею Росії, потрібно з усією наполегливістю підкреслювати її Союзний характер» [69, с. 14].

Протестні настрої серед червоноармійців викликав також і матеріальний чинник. Потрапивши в червоноармійські казарми, новобранці зіштовхувалися з невлаштованим побутом, злиднями і нереалізованими обіцянками [70, с. 109]. «Приміщення червоноармійців, – зазначалось у доповіді Лебединського військкомату, – вимагають ремонту. Сплять червоноармійці на ліжках, але без матраців, одягнені в літнє обмундирування, яке в багатьох перетворилося на лахміття. Взуття літнє, для ремонту матеріалу немає» [71, арк. 32]. Про подібну ситуацію доповідали чекісти, аналізуючи політичний стан Полтавської губернії з 1 по 15 вересня 1920 р.: «...постачання Губвійськомату дуже слабке, останній час обмундирування червоноармійців відсутнє, за винятком 25 гвинтівок, які обслуговували домашні караули, грошовими коштами забезпечуються погано, що

часто гальмує роботу Гарнізонно-військового інженера дивізії (ГВІД). З інженерно-технічним забезпеченням становище катастрофічне, жодна установа не йде назустріч» [72, арк. 40]. Схожа ситуація була і в решті більшовицьких військових частин. Наприклад, у доповіді про стан 14-ї армії і Політвідділу Реввійськради Республіки зазначалося: «Постачання армії організовано погано. Немає патронів, гвинтівок, обмундирування, червоноармійці голодують, не отримують забезпечення по три дні; платні не платять по 2-3 місяці. Колишня повстанська дивізія Н. Махна, що складається з добровольців, тепер називається 3-тя бригада, майже вся босоніж і платні не отримує вже три місяці. Червоноармійці ходять в жіночих кофтинках. Третя дивізія отримала на 1 000 осіб 10 пудів хліба, який виявився з цвіллю» [73, арк. 43]. Порівняно з 1919 р. ситуація не змінилася, і в 1922 р., що видно з донесення 3-ї комуністичної окремої легкої батареї частин особливого призначення Харківської губернії, «Квітневою «получкою» з відділу забезпечення вдалося вдягнути більш-менш 67 %, 33 % червоноармійців залишилися не одягненими. Відчувається гостра нестача в шинелях, взуття є, але його потрібно ремонтувати, бо інакше через місяць половина людей буде роззута» [74, арк. 22]. У 1923 р. Політуправління УВО констатувало: «У 15 дивізії босих 75 %, у 21 полку 7 дивізії – 100 босих і в 5 полку Черказдива – 300 босих. У губбатарей 7 дивізії поповнення повністю роззуте і роздягнуте. Необмундированість у 3-й дивізії доходить до 70 %. Становище інших частин приблизно таке ж, що викликає велике невдоволення червоноармійців» [75, арк. 2]. Цим було зумовлене виникнення спекуляції серед військових [76, с. 115]. В огляді найбільш важливих моментів у роботі політуправління УВО за липень 1923 р. констатувалося: «Важке матеріальне становище штовхає командний склад на додатковий заробіток, удаючись із цією метою до допомоги дружин і родичів. За цей час зареєстровано декілька випадків, коли радянська комерційна діяльність командного складу та сімей із різного роду торговцями призводять командний склад до економічної залежності від них. Зазначені явища мали місце в 44 дивізії» [77, арк. 50].

Наслідком важкого матеріального становища Червоної армії стало те, що дислоковані в містах, містечках, селищах і селах російські військові та каральні частини були повністю на утриманні українських селян. Під страхом репресій селяни годували й одягали «визволителів». Проте, як помітив ще на початку XIX ст. генерал-губернатор Малоросійської губернії з центром у Полтаві князь О. Б. Куракін, населення Малоросії мало в основному поступливий характер лише до того часу, доки не зазнавало насильства [78, с. 141]. Зважаючи на обставини, що склалися, в Україні масово почали створюватися загони самооборони селян для захисту своїх прав, інтересів та протидії реквізиціям Червоної армії.

Загалом спроби тотального усуспільнення власності, запровадження комуністичного способу виробництва, грабіжницького продовольчого податку, проведення суцільної мобілізації до лав Червоної армії сприймалися населенням вороже [79, с. 108–109]. Майже вся сільська молодь, що не могла змиритись із російським свавіллям, брала в руки зброю та йшла в повстанські загони [80]. Більшовики у протидії з повстанством намагалися зупинити цей процес. Так, для вилучення зброї в населення в червні 1919 р. Полтавським повітовим виконавчим комітетом був виданий наказ для волосних виконкомів Полтавського повіту, згідно з яким: «...уся зброя повинна бути здана не пізніше як 5 липня цього року. Здача зброї проводиться добровільно, але особи, які не здадуть зброю до 5 липня, оголошуються ворогами народу, щодо них застосовуватимуться найсуворіші покарання, аж до розстрілу» [81, арк. 123]. Для покращення матеріального забезпечення червоноармійців була видана інструкція для «продтрибуналів», яка зобов'язувала їх після приїзду в село вимагати в сільського керівництва список осіб, які «не виконали продрозкладки. Цей список є обвинувальним актом». Якщо такого списку не було, суду «передається сільрада і продагент». На вимогу трибуналу скликається сільський сход, а тих, хто не виконав розверстки, арештовують. Після чого починається засідання трибуналу. Покарання трибуналу було таке: заміна одного продукту іншим, оплата грошима вартості продрозверстки, конфіскація частини або всього майна, а при виявленні прихованих продуктів – вища міра покарання. Тож не дивно, що час від часу

губвиконком надсилав скарги до Полтавського волосного виконкому про «кепське ставлення деяких селян до червоноармійців». З огляду на це відділ управління повітового виконкому пропонував волосному виконкому стежити, аби селянство з повагою ставилося до червоноармійців як справжніх захисників Робітничо-Селянської влади» [82, арк. 29]. «За агітацію проти радянської влади, – зазначалося в наказі № 10 Полтавського повітового виконавчого комітету, – та розповсюдження усяких провокацій, заарештовувати і розстрілювати на місці» [83, арк. 104].

Популістський характер радянських обіцянок, складне матеріальне та продовольче становище, нав'язування комуністичної ідеології, грабежі власних домівок спровокували багатьох червоноармійців приєднатися до повстанського руху в Україні. У зведенні за 3-є липня 1919 р. м. Вінниці зазначалося: «Уся губернія охоплена повстаннями. Частини І-ї Радянської армії налаштовані проти комуністів, але за більшовиків. Розвинений антисемітизм; грабежі, погроми і бандитизм – звичайне явище. Погане постачання військових частин викликає самочинні реквізиції, які налаштовують селянство проти нас, необхідно своєчасно виплачувати платню. Скрутне матеріальне становище сімей позначається на моральному стані червоноармійців. У командному складі багато колишніх Петлюрівських офіцерів, котрі проводять контрреволюційну агітацію. Останнє легко сприймається червоноармійцями, серед яких переважає багато несвідомого елементу» [84, арк. 95].

Цікавим є те, що повстанські загони, які кваліфікувалися більшовиками як «банди», зазвичай очолювали люди, що опосередковано відносилися до військової служби. Так, в одному з протоколів засідання «Постійної наради» від 8 липня 1920 р. говорилося: «З огляду на те, що на чолі більш-менш організованих банд здебільшого, як видно з оперзведень, стоять колишні офіцери, є необхідним, як міра запобіжного характеру, вилучити всіх колишніх офіцерів – не комуністів і тих, що не мають доручень від партійних органів із села, із цією метою піти з клопотанням, куди слід, про недопущення надалі в села колишніх офіцерів, які отримують відпустки від лікарських комісій та Радянських установ. Видати і

широко розповсюдити по селах наказ по тилу про сувору відповідальність аж до несення вищої міри покарання за приховування, сприяння і співчуття бандитам, зберігання зброї і заступництво за дезертирів» [85, арк. 78].

Режим по можливості оперативно реагував на подібні дії червоноармійців. Так, коли на початку червня 1919 р. на придушення селянських повстань відмовився виступити 9-й полк Червоної армії, політбюро ЦК КП(б)У спеціально розглядало це питання на засіданні. Своєю постановою воно винесло смертні вироки великій групі червоноармійців. Розуміючи, що такий вирок викличе вкрай негативну реакцію з боку широких «робітничо-селянських верств», була заздалегідь передбачена наступна амністія звинувачених [86, с. 128].

Більшовики мали певну недовіру до українських партизанських з'єднань, які добровільно намагалися вступити до Червоної армії. Це було пов'язане з тим, що українське повстанство було виразником українських інтересів які суперечили радянській ідеології. Так, у Декларації Всеукраїнського революційного комітету про військову політику Радянської влади на Україні від 22 січня 1920 р. наголошувалося: «Військовим частинам, що діють на території України, строго забороняється приймати у свій склад партизанські загони і навіть окремих добровольців. Партизани повинні негайно вирушати в тил та підлягати внутрішній обробці, кращі елементи – включатися до запасних частин, бандитські елементи – передаватися трибуналу» [87, с. 50].

Урахувавши недоліки мобілізаційної політики, більшовики в подальшому відмовилися від принципу брати до лав Червоної армії всіх, хто досяг відповідного віку. Був виданий наказ командуючого військами Укркриму військам Харківського військового округу про мобілізацію, де зазначалося: «Призову підлягають 280 осіб, котрі народжені в 1902 р., переважно бідняки і фабрично-заводські робітники, а також працівники землі і лісу з найбідніших селян, але не понад п'ятої частини загальної кількості призваних. Під час призову мобілізовані повинні задовольняти такі вимоги: а) безумовну грамотність; б) міцне фізичне здоров'я, яке визначається медичним оглядом; в) політичну витриманість і розвиненість, у цьому відношенні найважливішою вимогою є стійкість і

відданість Радянській Владі, що по можливості підтверджується відгуками або атестаціями осередків комуністичної партії і командного складу» [88, арк. 17].

З поглибленням політичної апатії і розчарування населення України вимоги політичного значення все більше поступались вимогам соціально-економічного характеру, ставав поширеним симбіоз елементів різнорідних ідеологій у повстанському антикомуністичному русі [89, с. 10]. Цьому сприяла й радянська агітація. Чудово розуміючи її значення у справі збереження та зміцнення влади, більшовики широко використовували її на селі, виходячи з власних переконань про абсолютну відсталість, неосвіченість селянства, чим, мовляв, користуються «куркулі» та «бандити». Повстанців звинувачували у затягуванні війни, знищенні сіл, руйнації економіки, сільського господарства, шкільної освіти, навіть у голоді, тобто в усьому тому, у чому більшовики самі завинили перед значними верствами населення [90, с. 157].

Нарощуючи активність у боротьбі з повстанським рухом, більшовики постійно стежили за настроями та поведінкою червоноармійців, оскільки вони були знаряддям упокорення селянства й самі були вихідцями з сільського соціуму [91]. Недовіра до селянства й переконаність у його контрреволюційності пронизує висновок Л. Троцького, який пояснював агітаторам, яких відправляли 1919 р. в Україну: «...не Денікін вимусив нас залишити межі України, а грандіозне повстання, яке підняло проти нас українське селянство. Комуна, продрозверстку, продовольчі загони, комісарів-євреїв зненавидів український селянин до глибини душі своєї. В ньому прокинувся вільний дух запорозького козацтва та гайдамаків, що спав сотні років. Це страшний дух, який кипить, клекоче, як сам грізний Дніпро на своїх порогах, і змушує українців творити чудеса хоробрості... Тільки безмірна довірливість та поступливість, а також відсутність усвідомлення необхідності постійної міцної спайки всіх членів держави не тільки на час війни – кожного разу нищили всі завоювання українців... Ці побутові особливості характеру українців необхідно пам'ятати кожному агітатору, успіх буде забезпечено» [92, с. 57].

Про результати роботи агітаторів зауважував нарком з військових справ України М. Подвойський у листі до секретаря ЦК РКП (б) М. Крестинського від 10 червня 1919 р.: «...навіть не торкаючись усієї складності українських умов, а взявши один лише соціально-політичний образ справи, можна сказати, що в такій складній ситуації ніхто не зміг би створити в Україні та ще й за два з половиною місяці таку Армію, як Російська, яка існує півтора року та обробляється кращим комуністичним складом і складається головним чином із пролетарських та напівпролетарських елементів і справжньої селянської бідноти центральних, північних та західних губерній» [93, кн. 1, с. 306].

У листопаді 1923 р. Політуправління Реввійськради підвело деякі підсумки результатів більшовицької партії щодо впливу на червоноармійські маси: «На основі наявних матеріалів ми можемо зробити наступний висновок: вплив партії на маси, безсумнівно, є, але його не можна визнати цілком достатнім. Червоноармійці не в достатній мірі знають про роботу ротного осередку як партійної організації. Потрібно сказати, що ми ще не навчилися розуміти червоноармійську масу, помічати і зараз же враховувати всі моменти, що мають політичне значення. До цього часу ще існує погана звичка: всі політуправління червоноармійських мас основною причиною невдач називали куркульські елементи і на цьому заспокоюватися» [94, арк. 106]. Отже, багато червоноармійців, незважаючи на великий обсяг роботи пропагандистів, усе ще не довіряли більшовикам. Про це свідчить, наприклад, донесення Політуправління УВО: «У Керченському районі мав місце характерний виступ червоноармійця т. Мазовії, який у бесіді сказав: «У 19 році за невиконання наказу і псування книги не карали, а тепер відчули в собі силу і тиснете». Другий випадок у тій же батареї: червоноармієць Чекішев на загальних зборах під час виборів делегатів на конференцію заявив про свою недовіру комуністам» [95, арк. 128].

Отже, системні зміни, викликані активними спробами радянського керівництва трансформувати світогляд особового складу Червоної армії зайвий раз підтверджують той факт, що більшовики намагалися активно впливати на червоноармійців в бажаному для влади напрямі, використовуючи при цьому

різні агітаційні заходи. Абсолютна більшість форм впливу впливала з політико-виховної роботи серед червоноармійців. По-перше, в усіх військових частинах створювалася мережа партійних осередків через які формувалося ставлення червоноармійців до військової дисципліни та обов'язків. По-друге, важлива роль відводилася політвідділам у червоноармійських частинах. Головним сенсом їх діяльності було формування переконань «у перевагах радянської соціалістичної ідеології більшовизму над імперіалістичною ідеологією капіталізму». Як форма повсякденно впливу були щоденні політзаняття, відвідування яких прирівнювалося до сройових занять. По-третє, формування образу «нового героя» як символу радянської влади через пресу, літературу, лекції, кіно тощо. По-четверте, індивідуальна робота з кожним мобілізованим військовослужбовцем, спрямована на поступове формування позитивного сприйняття більшовицьких ідей через спілкування з командирами та політ комісарами. Навіть більшовицькі партійні документи вживають таку ідеологему як «ідейна обробка» як форма виховання. По-п'яте, залучення до роботи клубів, гуртків, масових заходів червоноармійців які ставали своєрідною школою засвоєння нової інформації та її інтерпретації. По-шосте, надання можливості отримання під час служби в армії елементарної грамотності або підвищення рівня освіти, що відкривало шлях до зростання соціальними ліфтами. По-сьоме, пропаганда вибудовувала привабливий образ радянського способу життя через критику та висміювання «старого ладу», акцентуючи увагу на його найбільш вразливих соціально-економічних характеристиках.

Разом з тим в Червоній армії була велика кількість невирішених проблем, які стосувалися матеріально-технічного, організаційного, виховного аспектів внутрішньо армійського життя. Про це повідомляють численні архівні документи та спогади часів переломних політичних подій.

3.3. Дезертирство як вияв кризи більшовицької системи мобілізації

Примусова мобілізація весною-влітку 1919 р. українського населення до Червоної армії стала каталізатором масового дезертирства. Цьому сприяли антивоєнні настрої, що панували у суспільстві, викликані багатьма факторами і конкретними причинами. Потрапивши в нове середовище, юнаки важко пристосовувалися до незвичних умов життя. Усе це для них було чуже й незрозуміле, вони не вірили в перемогу світової революції, не розуміли, для чого їм потрібно знати, що відбувається у світі. Кожен із них думав про свою домівку, про рідних, які там залишилися, про незібраний урожай тощо. Червоноармійці, зіткнувшись із дійсністю, яка зовсім не відповідала обіцянкам, ще більше падали духом і хотіли повернутися додому. На жаль, ідучи на мобілізаційні пункти, вони були новобранцями із завданням захищати свою державу, а потрапивши в Червону армію, завдання змінювалося на зовсім протилежне – воювати проти свого народу, грабувати і вбивати його. Хто був не згоден виконувати вказівки більшовицького керівництва, розцінювався як зрадник. Масштабні бойові дії вимагали швидких мобілізаційних заходів радянської влади, які робили кожного, за висловом одного із засновників партії соціалістів-революціонерів В. Чернова, «військовозобов'язаним кріпаком воюючої держави». Радянська держава невідступно і послідовно вимагала «...собі всю людину – всю без залишку...». Один із лідерів і теоретиків меншовизму Ф. Дан у спогадах передав похмурий жарт свого співрозмовника, червоноармійця-конвоїра, про тримільйонну армію: «мільйон біжить, мільйон сидить, мільйон ловить і водить» [96, с. 73]. Середовище, у яке потрапляли новобранці, видавалося жахливим для вчорашнього сільського юнака. Так, Головнокомандувач усіма Збройними силами Республіки І. Вацетіс доповідав В. Леніну: «Дисципліна в Червоній армії побудована на жорстких покараннях, особливо на розстрілах. Нещадними покараннями і розстрілами ми навели терор на всіх: на червоноармійців, на командирів, на комісарів. Смертна кара на фронтах практикується настільки часто і за різноманітними приводами і випадками, що наша дисципліна в Червоній армії

може бути названа, у повному розумінні цього слова, кривавою дисципліною» [97].

Словник дає таке визначення терміну «дезертирство» (з лат. *desertor* – утікач, зрадник) умисне самовільне залишення військовослужбовцями військової частини або місця служби чи неявку на військову службу з метою ухилення від неї [98, с. 426]. У більшовицькому розумінні дезертирами називали всіх червоноармійців, які не підтримували радянську владу, усіх солдатів, що втекли чи просто вчасно не повернулися з відпустки, усіх юнаків, які з будь-якої причини не з'явилися на мобілізаційні пункти, незважаючи на хворобу чи релігійні вірування [99, с. 162–163]. За радянським законодавством, дезертирство вважалося найтяжчим воєнним злочином [100, с. 225].

Відповідно до декрету від 3 березня 1919 р. «Про міри боротьби з дезертирством» на всі установи і організації радянської держави було покладено обов'язок щодо спостереження за ставленням співробітників установ до виконання військової повинності. Місцеві військові комісари, міліція, волосні і сільські виконавчі комітети та домові комітети зобов'язані були впроваджувати в життя всі директиви та постанови, що стосувалися боротьби з дезертирством. За переховування дезертирів посадові особи притягувалися до кримінальної відповідальності у вигляді позбавлення волі строком до 5 років з обов'язковими примусовими роботами. На основі цього наказу було створено Всеукраїнська центральна комісія з боротьби із дезертирством при Командуючому всіма збройними силами України [101, с. 303]. Її завдання полягало у розробці заходів у боротьбі з дезертирами. Тобто більшовики організували цілу систему каральних органів для непокірних солдатів, що є свідченням великих масштабів цього явища.

Всеукраїнською центральною комісією з боротьби із дезертирством були визначені найпоширеніші його «види»: утеча, самовільне відлучення, ухилення від мобілізації та обліку військовозобов'язаних. Утечею вважалося самовільне залишення військовослужбовцями своєї частини або місця служби, яке тривало понад шість днів, а за відсутності добровільної явки – і менше шести днів;

запізнення на службу без поважних причин, що тривало понад шість днів при переміщенні, переведенні, відрядженні, виписці з госпіталю тощо. До втечі прирівнювалися: самовільний перехід військовослужбовця з однієї військової частини або установи в іншу; повторне самовільне залишення своєї частини або місця служби [102].

18 грудня 1919 р. Всеукраїнська центральна комісія з боротьби із дезертирством затвердила інструкцію, яка встановлювала наступний порядок вирішення комісіями кримінальних справ: для встановлення факту вчинення злочину на місце виїжджав один із членів комісії і складав протокол у присутності свідків; рішення комісії оформлялося постановою з урахуванням складу злочину, фактів провини і покарання. Рішення оформлялося як постанова адміністративного органу. Вирок не ухвалювався, оскільки ця комісія не мала судових функцій [103, с. 91].

Узагалі можна констатувати, що перші репресивні акти стосовно військовослужбовців почалися відразу з перемогою більшовиків у громадянській війні. Комуністична партія іменувала «контрреволюційними» й розглядала як злочинні будь-які форми протидії своєму правлінню. Як «потенційно небезпечні» заарештовувались колишні білогвардійці. Найбільшого розмаху ця боротьба набрала під час сумновідомої операції «Весна», коли за ґрати потрапили сотні командирів Червоної армії з числа колишніх царських офіцерів [104, с. 14].

Серед українських дезертирів можна виділити чотири категорії. До першої належать солдати, які не підтримували більшовицьку ідеологію, уважали їхню політику протиправною і незаконною. Такі червоноармійці тікали з Червоної армії в ліси, створюючи повстанські загони. Здебільшого вони готувалися до втечі, мали підтримку серед місцевого населення, захоплювали з собою зброю і в подальшому воювали проти частин Червоної армії і більшовиків. Так, в одному з протоколів військкомату Харківської губернії за листопад 1920 р. зазначалося: «Ставлення населення до бандитів більш ніж прихильне. Дезертирство як таке, безумовно, розвинене. Крім того, спостерігаються випадки, коли колишні унтер-

офіцери приховують своє командне звання. Таких випадків зареєстровано близько 200» [105, арк. 15].

До другої категорії належать солдати, яким набридло воювати, терпіти тяжкі умови життя, яких вабила сім'я, особливо коли армійська частина комплектувалася неподалік їхньої домівки. Так, в акті ревізії пересильних пунктів № 18 327 від 2 листопада 1920 р. наголошувалося: «Особлива увага повинна бути звернена на те, що вагони з дезертирами іноді стоять на станції по 2–3 доби. При довгій стоянці на станції в холодних вагонах солдати розходяться по селах і їх доводиться знову виловлювати. Друга дуже важлива причина дезертирства – це те, що дезертир, висланий із Повітової комісії з дезертирства на пересильний пункт, дізнавшись там, що його направляють до Харкова, іде з пункту і шукає в усіх установах і частинах м. Полтави кума, свата для того, щоб влаштуватися на місці і не виїжджати. І виходить таке явище: зустрічає мобілізований солдат земляка, який говорить, що він теж ходив кілька днів по місту і йому все-таки вдалося влаштуватися деінде. Інший теж починає ходити і т.[ак] д.[алі], таким чином виходить мало не масове дезертирство з пересильного пункту» [106, арк. 5]. Цю ситуацію провокували самі ж більшовики. За словами командувача збройними силами Радянської України В. Антонова-Овсієнка: «...нещодавно мобілізовані маси, інколи натовп виловлених дезертирів, більш-менш об'єднані в частини, кидалися прямо в бій. Звичайно, під натиском досвідченого і технічно сильнішого противника ці маси бою не витримували» [107, с. 30].

Самовільне відвідування сім'ї теж прирівнювалося до дезертирства. Так, у циркулярі Полтавського губвиконкому до всіх начальників повітових адміністрацій зазначалося: «НКВС констатує, що за останній час, зокрема на території УВО, спостерігається невдоволення червоноармійців неможливістю отримати відпустку і побувати вдома. Однією з істотних причин, що породжують це явище, є листи рідних червоноармійців, у яких найчастіше допускаються перебільшення дійсності або навіть помилкові відомості, як-от: надзвичайно важке матеріальне становище, хвороба або смерть когось із рідних» [108, арк. 8]. Або: «Червоноармієць місцевої команди при Губвійськкоматі Крячко Конон був

відряджений 23 листопада 1920 р. в м. Саратов, щоб супроводжувати арештованого і відвезти секретний пакет, але Крячко у відрядження не поїхав і покладених на нього обов'язків не виконав, а отримавши документи і секретний пакет поїхав самовільно додому, де пробув 4 дні. Після арешту Крячко втік через вікно» [109, арк. 29], – зазначалося в наказі № 254 Харківського губернського військового комісаріату від 15 грудня 1921 р. Дезертири, здебільшого селяни, виправдовували свою відмову перебувати в лавах Червоної армії незадовільним її постачанням і необхідністю допомогти вдома по господарству. Крім того, до причин дезертирства можна віднести тривалість війни, що супроводжувалася небувалою розрухою і голодом.

До третьої категорії належать солдати, що стали дезертирами мимоволі, наприклад, невчасно повернулися з відпустки, уважали, що їм дали відстрочку, захворіли в дорозі і не змогли повідомити командира про свій стан, або не виконали ганебного наказу тощо. Нерідко солдати, послані на приборкання селян, виявляли до них співчуття, переходили на їх бік, проводили революційну агітацію. Навіть козачі, кіннотні частини перестали бути опорою ладу, що агонізував. Так, на Південно-Західному фронті відмовились придушувати селянські повстання 1-а Кубанська, 2-й Запорізький, 11-й Чугуївський, 12-й козачий полки, а гвардійський кіннотний корпус сам потрапив до числа «бунтівників» [110, т. 1, с. 384].

До останньої четвертої категорії належала молодь, яка не з'явилася на мобілізаційні пункти. Після встановлення в Україні більшовицького режиму військові комісари вдавалися до насильницьких мобілізацій. Це сприяло ще більшій неявці на мобілізаційні пункти молоді. 23 серпня 1920 р. вийшов наказ голови Всеукраїнської центральної комісії з боротьби із дезертирством М. Артанова про ліквідацію цього явища в Україні. За ним усі села поділялися на п'ять або десять хат і призначався відповідальний за дезертирів, який досить часто «за недостатню пильність» разом із дезертирами ставав перед судом революційного трибуналу [111, с. 52].

Особливістю було те, що повстанські загони дезертирів підтримувало місцеве населення і навіть активно їм сприяло. Так, наприклад, у Бельській повітській організації на Смоленщині «...проходять небувалі повстання дезертирів-бандитів. Ними були розгромлені кілька сілрад, причому вкрадені великі суми грошей, інвентарю, були вбиті 2 міліціонери, убитий і знівечений секретар волвиконкому і воєнрук. Зв'язок із Смоленськом розірваний. Населення цього району ставиться доброзичливо до банд і вороже до наших загонів. Комітет ухвалив таке рішення: 1. організувати надзвичайний Штаб з боротьби з дезертирством; 2. оголосити військовий стан в районі дії Штабу; 3. Військово-революційному штабу оголосити населенню, яке протидіє його роботі, що воно буде позбавлене права отримувати продукти першої необхідності; 4. із сімей бандитів взяти заручників» [112, арк. 2].

За словами російського дослідника В. В. Овечкіна, загальна кількість ухилянь від призову в армію була дуже великою. За період із жовтня 1918 р. по квітень 1919 р., коли уряд оголосив мобілізацію більше 3 млн. людей, не з'явилося на призовні пункти 917 тис. осіб, або 25 % від загального числа мобілізованих громадян [113, с. 109]. За дослідженнями Є. Жирнова, на 1 червня 1920 р. РСЧА налічувала 4 424 317 бійців і командирів, із яких дезертирував кожен шостий. Однак із флоту тікала незначна кількість червонофлотців, а в сухопутних частинах налічувалося 3 875 257 чоловік, і тоді виходить, що втік кожен п'ятий солдат. Але і цей розрахунок можна уточнити. Дезертирів із запасних частин рахували окремо, і вони не входили в 773 тис. утікачів. А на фронті в діючій армії було 1 539 667 чоловік. Так що виходило, що дезертирував кожен другий червоноармієць [114]. Характерно, що в українських губерніях на початку 1919 р. число тих, хто ухилився від призову, настільки значне, що в деяких випадках доводилося скасовувати накази про мобілізацію. Так, наприклад, у наказі № 257 Лохвицького повітвиконкому Полтавської губернії зазначалося: «Центром встановлено, що дезертирство з військових частин (як самовільна відлучка і втеча з частини, так і неповернення звільнених у короткочасну відпустку після її закінчення) набуває небувалих розмірів» [115, арк. 182].

У березні 1919 р. спеціальні комісії ВВІ перевірили сім військових округів і прийшли до висновку, що через брак озброєння, обмундирування, продовольства, коней наряди з відправки поповнення у війська округами виконувалися лише на 50 %, а на фронт прибувало лише 50 % відправлених червоноармійців. Однією з причин цього було дезертирство з маршових рот, для особового складу яких, на думку комісій, були незадовільні умови життя в дорозі і слабка агітаційна робота в процесі здійснення маршу [116, с. 111]. Як зазначалося в одному з циркулярів Центральної комісії до всіх військових комісарів Полтавської губернії: «...2) Щоб на станціях, які трапляються на шляху мобілізованих солдатів працювали кип'ятильники, проводився продаж продуктів за встановленими цінами; 4) Щоб Комісаріати, що відправляють призовників у частини, призначали начальниками частини партійних енергійних товаришів, по можливості тих, які в минулому були знайомі з обов'язками загону; 5) Що стосується агітації, то в цій роботі повинні взяти участь усі Радянські заклади. Ця робота знаходиться поза компетенцією військових представників з інспектування мобілізації» [117, арк. 3].

Констатуючи великий розмах дезертирства в Харківській губернії, голова Всеукраїнської центральної комісії з боротьби із дезертирством М. Артанов у 1920 р. виокремив причини дезертирства і методи боротьби з ними: «Боротися з дезертирами – значить насамперед боротися з причинами його виникнення. Дезертирство не є наслідком одного тільки стомлення і небажанням воювати. Його породжує погано поставлена робота у всіх майже радянських і військових організаціях. Значить, перш за все, треба ліквідувати ці причини, а потім уже підійти до факту дезертирства, як до такого. І для того, щоб комісія з боротьби з дезертирством працювала успішно, потрібно: 1. Дивитися на комдези не як на другорядні, додаткові органи військкоматів, а як на орган, у роботі якого повинен бути залучений весь апарат військкомату в цілому. Це означає, що ми повинні пильно стежити, як іде робота з мобілізації, постачання, на зборах і т.[ак] д.[алі]. Чи не спонукає ця робота червоноармійців дезертирувати?; 2. Залучити до роботи комдеза весь радянський апарат у цілому. А це означає, що Совбезам, наприклад, потрібно наголосити, що їхнє завдання – забезпечити сім'ї

червоноармійців, земвідділам – надати господарську допомогу сім'ям червоноармійців-селян і т.[ак] д.[алі]; 3. Залучення широких мас населення на цю роботу шляхом упровадження в їхню свідомість того, що дезертирство ні в якому випадку не залишається безкарним, а також організація 5-ти і 10-ти хатників. Що ж до заходів боротьби з самими дезертирами, то я назву по порядку ті, яких, на мій погляд, варто дотримуватися: 1. Конфіскації. Цю міру слід ставити в основу діяльності комдезів. І ні в якому випадку не повинно бути місця, як деякі товариші вказували, умовним конфіскаціям. Ця міра повинна проводитися нещадно. 2. Ревтрибунали. Цю міру покарання здійснюють 5-ти хатники. Вони повинні нести всю відповідальність за дезертирство в їхньому районі, аж до несення відповідальності як за дезертирство. 4. Найактивнішу участь у боротьбі військкоматів на місцях. 5. Уживання репресивних заходів до переховувачів. 6. Агітація й облави» [118, арк. 17–19]. Отже, ставка робилася на терористичні методи, які своєю жорстокістю мали сформувати атмосферу тотального страху.

У якості агітаційно-попереджувальної роботи широко використовувався спосіб опублікування імен дезертирів на сторінках місцевої преси [119, с. 83].

Одним із найжорстокіших заходів залякування стала система заручників, про яку зазначав М. Артанов. Її ініціатором був нарком з військових та морських справ Л. Троцький [120, с. 85]. Ця система використовувалася як головний метод боротьби з дезертирами на початковому етапі формування Червоної армії. Так, у постанові Ради оборони РСФРР від 31 травня 1919 р. говорилося: «Мобілізовані відповідають за круговою порукою один за одного, і їхні сім'ї вважаються заручниками в разі переходу на бік ворога або дезертирства, або невиконання даних завдань і т.[ому] п.[одібне]» [121, с. 110]. За наказом Л. Троцького вимагалось з'ясувати сімейний стан командного складу колишніх офіцерів і чиновників та зберегти на відповідальних посадах лише тих із них, чиї родини знаходяться в межах радянської Росії. Кожному під особисту розписку повідомлялося – зрада потягне арешт його сім'ї. Усі начальники зобов'язуються завжди мати адреси своїх колишніх підлеглих офіцерів і чиновників, а також їхніх родин [122, с. 54]. Ось як виглядала реалізація цієї вимоги за спогадами відомої

письменниці Зінаїди Гіппіус: «Коли офіцерів мобілізують їх відразу заарештовують. І не тільки самого офіцера, але його дружину, дітей, матір, батька, сестер, братів, навіть двоюрідних дядьків і тіток! Тримають офіцера у в'язниці деякий час, неодмінно разом із родичами, щоб зрозуміло було, у чому справа, і якщо побачать, що офіцер з «пасивних» героїв – випускають усіх: офіцера в армію, рідних під постійний нагляд. Велике лихо, якщо прилетить від армійського комісара скарга на цього «військового спеца»... Ідуть дядьки і тітки (не кажучи про дружину з дітьми) кудись на примусові роботи, а то й замикаються в колишній каземат» [123, с. 110].

Більшовики кілька разів змінювали тактику боротьби з дезертирством. Вони спробували застосовувати до ухильників і втікачів жорсткі санкції: злісних розстрілювали, а решту саджали. Але бійців на фронтах від цього більше не стало. Тоді влада взяла курс на лібералізацію ставлення до дезертирів, повертаючи на службу без покарання навіть тих, хто пішов у так звані банди. Це відзначав навіть В. Ленін: «Можливість впливу на дезертирів переконанням і успіх такого впливу показує зовсім особливе ставлення до селянства з боку робочої держави, на відміну від поміщицької і капіталістичної держав. Гніт палиці або гніт голоду – ось єдине джерело дисципліни для цих двох останніх видів держави. Для робочої держави, або для диктатури пролетаріату, можливе інше джерело дисципліни: переконання селян робітниками, їхній товариський союз» [124, с. 591–592].

Напередодні зими дезертирам пропонували здатися і здати своїх ватажків. Тим, хто погоджувався, прощали навіть вбивства комуністів і відправляли у війська. Для цього активно використовували засоби агітації [125]. ЦК РКП(б) рекомендував губкомам партії провести тиждень боротьби з дезертирством, використовуючи для цього всі форми усної, друкованої пропаганди й агітації, залучаючи до такої роботи всі партійні і радянські організації, а також «у якості агітаторів залучати робітників, селян, робітниць, селянок, особливо дружин червоноармійців». «Організуйте, – підкреслювалося в постанові, – широку агітацію так, щоб викликати масову добровільну явку і зробити зайвим широке застосування каральних заходів». ЦК звертав увагу на те, що ухиляння та

дезертирство, за рідкісним винятком, були «результатом не злої волі, а несвідомістю, антирадянською агітацією і відсутністю політичної роботи партії, невдоволенням щодо забезпечення та постачання, усією обстановкою в казармі і в дорозі» [126, с. 112]. Подібна ситуація була типовою для радянської Росії. Уже 25 червня 1919 р., як зазначає російський дослідник В. В. Овечкін, секретар Рязанського губкому РКП (б) І. І. Батраков повідомляв ЦК партії, що на боротьбу з дезертирством направлено 215 комуністів, проведено 1000 мітингів, випущено 165 тис. відозв і листівок. Такі відозви поширювалися й на території України. Їх зміст був таким: «Так, уперед же, Товаришу Червоноармійцю! Із гвинтівкою в руках добивати поміщиків і капіталістів, які хочуть знову вирвати з твоїх рук владу і змусити тебе рабсько та покійно служити їм, як служив ти раніше. Але в той час, коли боротьба за визволення ще триває, коли твій товариш свідомо на фронті проливає кров за владу робітників і селян, яка веде до звільнення всього людства від рабства, ти іноді замість того, щоб допомогти їм, утомленим, змученим у боротьбі за інтереси трудящих і твої, думаєш дезертирувати. Це соромно і ганебно. Знай же, товаришу, що ти за це будеш покараний, але не царем і поміщиком, а своїми ж товаришами, які до дезертирів нещадні. Знай же й те, товаришу, що якщо ти будеш дезертирувати, то робітничо-селянська влада не зупиниться ні перед чим, вона забере в тебе чи у твоїх родичів майно і віддасть сім'ям тих товаришів, які чесно проливають кров свою за ідею визволення людства від рабства і гноблення. Іди ж, товаришу, до лав цих чесних бійців» [127, арк. 109]. Присяга, що її приймали солдати, вступаючи до Червоної армії, теж несла смислове навантаження на психологію майбутніх червоноармійців. Її зміст був таким: «Зобов'язуюсь усіма силами, не шкодуючи свого життя, захищати і підтримувати Радянську владу, ні на хвилину не забуваючи про великі і святі цілі соціалізму. Не скаржитися на нестачу продовольства, пам'ятаючи, що в бойовій обстановці можливі випадки, коли абсолютно виключена можливість своєчасної подачі продуктів. ... Якщо ж на полі бою, де буду покликаний виконувати свій обов'язок перед робітничо-селянським класом, я тікатиму, то вважаю обов'язком

кожного чесного воїна, який побачив цей ганебний вчинок, розстріляти мене на місці» [128, арк. 3].

Але головна проблема полягала в тому, що багато хто з десятків тисяч червоноармійців, які добровільно здалися під час так званих тижнів явки, незабаром знову тікали з частин, так що загальний результат агітації проти дезертирства, по суті, виявився близьким до нуля, як констатує російський історик Є. Жирнов [129].

По всій прифронтовій смузі для затримання дезертирів були організовані загороджувальні загони, а також спеціальні кавалерійські дивізії. Серед них найбільшими були дивізіон імені Троцького, який мав назву «Таємний дивізіон», і загін «Чорна сотня» [130, с. 111]. «Робота Повіткомдезертира полягає головним чином у тому, – вказувалося, в Тимчасовій інструкції з боротьби з дезертирством, – щоб невдовзі створити на всіх вузлових станціях залізниць, розташованих у Полтавській губернії, контрольні пункти з трьох осіб червоноармійців від караульної роти повітвійськоматів. На великих шосейних і стовпових дорогах, що ведуть до фронтів, організувати загороджувальні загони з десяти червоноармійців караульної роти повітвійськоматів. На обов'язки тих чи інших покласти ретельну перевірку документів у всіх осіб, які проходять і проїжджають дорогою. Затриманих дезертирів і бездокументних осіб потрібно негайно пересилати в Повіткомдезертир, який з'ясовує особистості, встановлюючи факти дезертирства затриманих, із протоколом дізнання і всіма документами через повітком надсилає їх у Губкомісію для віддання до суду Військово-Революційного Трибуналу» [131, арк. 3].

До весни 1919 р. склалася система військової юстиції. Для розгляду злочинних діянь, які були скоєні солдатами Червоної армії і складали загрозу для більшовицької влади, у листопаді 1919 р. створені Революційні військові трибунали. При Реввійськраді армії був утворений Революційний військовий трибунал армії, при Реввійськраді фронту – Революційний військовий трибунал фронту, при Реввійськраді Республіки – Революційний військовий трибунал Республіки. В одному з клопотань Реввійськради до Раднаркому наголошувалося:

«Реввійськрада І-ї Армії Українсько-Радянських Військ просить Український Раднарком про утворення Реввійськтрибуналу в І-й Армії Українсько-Радянських Військ» [132, арк. 3]. Крім того, Революційні військові трибунали мали право розглядати справи на виїзних засіданнях. Їхньою відмінною рисою від інших каральних органів було нічим необмежене право у визначенні міри репресії [133].

У положенні від 29 листопада 1919 р. про Революційні військові трибунали визначався перелік справ, що належали до їхньої компетенції: «1) Про вчинення військовослужбовцями злочинних діянь контрреволюційного характеру: а) змовах і повстаннях із метою повалення Радянського Соціального ладу; б) зраді Радянської Республіки в шпигунстві; в) повстаннях проти органів Робітничо-селянського уряду і поставленої ним влади; г) опору втілення в життя законів Республіки або постанов і розпоряджень Радянської влади; д) агітації та провокації, які мають на меті викликати вчинення масами або частинами військ зазначених вище злочинних діянь; е) розповсюдження неправдивих відомостей і чуток про Радянську владу, війська Червоної армії; ... 3) про вчинення військовослужбовцями злочинних діянь військового характеру: а) невиконання бойових наказів і протидії виконанню таких іншими особами, частинами, загонами; б) перехід на бік ворога та добровільна здача в полон; в) самовільне залишення поля бою; г) умисному знищенні або пошкодженні спеціальних військових споруд; д) буйства і всякого роду азартних ігор у районі бойових дій армій» [134, арк. 4]. Отже, головною метою створення Революційних військових трибуналів була боротьба проти політично незадоволених червоноармійців. Підтвердженням цього слугує також один із листів до керівника Слідсудчастини Харківського губвійськкомату: «Революційні військові трибунали створюються для розгляду справ, скоєних у районі воєнних дій військовослужбовцями Червоної армії і військовополоненими, які створюють небезпеку для Радянського соціалістичного ладу Республіки, зміцнення в ній завоювань Революції і для її оборони. ... Як видно з наведеного, реввійськтрибуналам підсудні були далеко не всі справи про злочинні діяння, учинені військовослужбовцями, а тільки найбільш важливі з них. Тому справи про різні дрібні кримінальні злочини (крадіжка,

пияцтво, недбалість) надалі реввійськтрибуналами Південно-Західного фронту до виконання прийматися не будуть, а повинні передаватися в місцеві судові установи цивільного відомства» [135, арк. 20].

Мотивом для початку справи могли послужити як явка з повинною чи офіційне затримання на місці злочину, так і звичайне донесення громадян чи повідомлення посадовими особами з воєнних або адміністративних місць. Розглядаючи справу і виносячи вирок, Революційний військовий трибунал повинен був керуватися інтересами «...соціалістичної Республіки, класової війни за перемогу пролетаріату й оборони Республіки від ворогів соціалістичної революції, як це підказує їм революційна правосвідомість і совість» [136, арк. 6]. Тобто йшлося про принцип так званої революційної доцільності. Загалом застосовуються різні види покарання, аж до розстрілу включно. Про всі розстріли повідомлялося в наказах по армії з зазначенням імен розстріляних, назв частин і, по можливості, місця проживання сім'ї. Вдавалися і до масових розстрілів.

Посадові особи установ та організацій, винні у приховуванні дезертирів, піддавалися ув'язненню на строк до п'яти років як з обов'язковими примусовими роботами, так і без них. Найбільш розповсюдженими покараннями були штрафи і конфіскація майна, про що наголошувалося в наказі Революційної військової ради Республіки № 1828 від 13 травня 1920 р.: «...кожен дезертируючий червоноармієць або військовослужбовець є найлютішим ворогом трудящих і співучасником буржуазії, який заслуговує найсуворішого покарання. Тому пропонується: 1. До всіх дезертирів з фронтових, тилкових частин і установ, зі збірних пунктів або ешелонів після опублікування цього наказу застосовувати каральні заходи, починаючи від штрафу і закінчуючи повною конфіскацією всього рухомого і нерухомого майна. 2. Усі відповідальні особи, підприємства та установи, що прийняли дезертирів після опублікування цього наказу, підлягають позбавленню майна або частини його в адміністративному порядку за приховування дезертирів. 3. Цей наказ потрібно прочитати в усіх військових частинах фронту, тилу, повідомити негайно всім звільненим від мобілізації, усім,

хто добровільно з'явився або хто ухилявся, але був спійманим від мобілізації дезертирам» [137, арк. 223].

У газеті «Комуніст» від 18 липня 1920 р. вийшла стаття «Робота Генералів у Сибіру і на Україні», де повністю відображалось правосуддя більшовиків: «Запропоноване звинувачення гр. Райхштейн Давиду, який перебуває на посаді завідувача УКРОС і в той же час відповідального партійного працівника у тому, що: 1) він допустив усупереч забороні службу родичів у радянських установах; 2) у неприйнятті заходів до збирання білогвардійської та іншої літератури, купляв таку за спекулятивними цінами; 3) усупереч обов'язковій Ухвалі від 19 травня 1920 р. допустив покупку Вісника Української Народної Республіки у свого батька через підставну особу Рашфала; 4) сумісництві в трьох посадах своєї служби; 5) у використанні службового становища, що проявилось в отриманні з каси Київського відділення Роста 40 тис. крб. на покриття дружиною боргів і лікування дитини, постановив із пред'явлених п'яти пунктів вважати доведеними і вмістити в провину пункт 1-й порушення декрету про спільну службу родичів, але беручи до уваги перехідну стадію організації установ і в той же час відсутність як кваліфікованих, так надійних і чесних співробітників, яким можна було б довірити зберігання народних грошей, а також беручи до уваги його політичну стійкість і трирічну роботу на користь Радянських Республік, постановляє: судом Харківського Революційного Трибуналу вважати виправданим» [138, арк. 94].

До середини 1919 р. трибунали в основному розглядали справи про дезертирство. Широко практикувався такий засіб покарання, як направлення у штрафну роту з умовним смертним вироком. Засуджували і до умовних розстрілів, віддаючи виконання вироків. Наприклад, у Постанові Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів «Про доповнення 477 статті УПК» наголошувалося: «Умовно-дострокове звільнення червоноармійців, засуджених загальними судами від відбування мір соціального захисту, що були застосовані до них у вигляді направлення у штрафні частини, надає військовий трибунал, у районі якого знаходяться штрафні частини.

При цьому військовому трибуналу надавалося право виносити в таких справах постанови про дострокове звільнення червоноармійців на основі копії вироку, без запиту офіційних справ» [139, арк. 3].

Фактично були вироки, які в дію не приводилися, так як більшість засуджених або спокутували свою провину, або гинули в боях. До бійців, які дезертирували через легкодухість, нерозуміння, бажання побачитися з рідними, іноді трибунали проявляли поблажливість. Так, у протоколі завідуючих окремими волосними відділами Зіньківського повіту на Полтавщині відзначалося наступне: «Заслухавши доповідь про боротьбу з бандитизмом, дезертирством, допомоги сім'ям червоноармійців, з'їзд завповітвійськвідділ Зіньківського повіту констатує, що у зв'язку з припиненням переслідування дезертирів в адміністративному порядку та переходом до судових органів помічаються вкрай м'які вироки, що виносяться нарсудом, вони не відповідають тяжкості скоєного злочину, з одного боку, і затягування справ, що потрапляють на суд для розгляду, при яких справи залишаються нерозібраними по кілька тижнів – з іншого. Спостерігаються випадки недостатньої уваги з боку місцевих органів Радвлди в галузі забезпечення сімей червоноармійців, що є приводом дезертирства з лав Червоної армії» [140, арк. 14]. Або «...засуджені за дезертирство червоноармійці, які за віком демобілізовані в безстрокову відпустку, підлягають звільненню з направленням на сільськогосподарські або інші роботи за спеціальністю. Указана міра поширюється на всіх засуджених за приховування дезертирів, допомогу їм або бездіяльність. Особи, однолітки яких перебувають у Червоній армії, підпорядковуються місцевим військкоматам для відправки в армію» [141, арк. 8–9], – зазначалося в циркулярному розпорядженні мобуправління РСЧА від 29 жовтня 1921 р. У дійсності більшовицька поблажливість, з одного боку, сприяла ще більшому розмаху дезертирства, а з іншого – суттєво впливала на свідомість червоноармійців, адже, переживши стрес суворого покарання і в той же час помилування чи амністії, солдати ставали спільниками більшовиків у будівництві радянської держави. Після таких судів червоноармійців направляли на колишні місця у свої підрозділи, а деяких засуджували до примусових робіт. У 1920 р.

поля багатьох радгоспів були зорані і засіяні за допомогою примусової праці колишніх дезертирів.

Для боротьби з дезертирством застосовувалися найрізноманітніші прийоми. Так, у жовтні 1919 р. в 15-ій армії створювалися летючі реввійськтрибунали. Їхнє завдання полягало у виявленні дезертирів, вилученні зброї в населення, розгляді справ на місці із застосуванням репресій до винних. Так, в Інструкції здійснення облав на території Полтавщини зазначалося: «Для виконання облави в театрі, цирку або кінематографі взяти достатню кількість людей, щоб відразу оточити і загородити всі виходи, впустити попередньо непомітно між проходами і рядами стільців агентів ЧК, щоб останні стежили за передачею зброї жінкам. У цей час, коли всі виходи оточені, один з керівників облавою, вийшовши на сцену, попереджає публіку про це і пропонує їй приготувати документи, не порушуючи порядку і не штовхаючись, виходити по черзі. Біля виходу поставити пропускні трійки, які одночасно з перевіркою документів повинні робити й обшук зброї» [142, арк. 182].

Судові функції в тих місцевостях, де були відсутні революційні трибунали, виконували місцеві комісії з боротьби з дезертирством. Але вони були обмежені в справі позбавлення земельних наділів, конфіскації майна, розстрілів. Однак, навіть самі більшовики визнавали ганебну роботу цих комісій. Це підтверджує циркуляр, адресований усім комісіям із боротьби з дезертирством, де зазначалося: «...конфіскація часто проводиться загонами на свій розсуд. При майновому стягненні не завжди береться в розрахунок майновий стан покараного. Спостерігаються неприпустимі випадки використання конфіскованого майна на потреби комісії або загонів» [143, арк. 3].

Нестача військової сили в боротьбі з повстанським рухом сприяла великій кількості амністій. Так, в одному з протоколів Полтавської губернської комісії по боротьбі з дезертирами зазначалося: «...12 червня 1920 р., обговоривши питання про участь червоноармійців засуджених на різний термін в Полтавську повітову штрафну команду, і беручи до уваги, що головними причинами злочинного діяння, вчиненого засудженими червоноармійцями, були культурна відсталість,

політична невихованість і сімейне незабезпечення, а тому, керуючись постановою ВЦВК і IV З'їзду Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів від 20 травня 1920 р. про амністію, постановили: «Іменем Радянської Української Соціалістичної Республіки всім засудженим за дезертирство червоноармійцям до 13 червня 1920 р. за вироками Полтавської повітової військової комісії прийняти повну амністію, відновити таких у повних правах громадянства Республіки. З червня 1920 р. зарахувати всіх амністованих червоноармійців у запасні частини військ Червоної Армії і сформовані маршові роти відправити на фронт для боротьби з ворогами пролетаріату» [144, арк. 284].

Незважаючи на суворість заходів, що застосовувалися до дезертирів, їхня свідомість важко піддавалася впливові комуністичної пропаганди. В. Ленін у 1919 р. наголошував на ролі методу переконання, який мав кращий результат у боротьбі з дезертирством та впровадженням комуністичного світогляду серед українців: «Можливість впливати на дезертирів переконанням і успіх такого впливу показує зовсім особливе ставлення до селянства з боку робітничої держави, на відміну від поміщицької і капіталістичної. Гніт палиці або голоду – ось єдине джерело дисципліни для цих двох останніх видів держав. Для робітничої держави або для диктатури пролетаріату можливе інше джерело дисципліни: переконання селян робітниками, їх товариський союз. Коли послухаєш розповіді очевидців про те, що в такій-то губернії повертаються добровільно тисячі й тисячі дезертирів, що на мітингах звернення до товаришів дезертирів має іноді успіх, який навіть важко описати, тоді починаєш уявляти собі, скільки ще не використаної нами сили є в цьому товариському союзі робітників і селян» [145, с. 320].

За підрахунками російського дослідника В. В. Овечкіна, у першій половині 1920 р. на території України добровільно з'явилося 556 тис. дезертирів. Подальні обшуки, проведені в Україні протягом п'яти місяців того ж року, виявили ще 500 тис. дезертирів. Із загального числа затриманих 612 чол. були засуджені до розстрілу і 5 934 – до позбавлення волі. У цілому, за період національно-визвольних змагань в Україні ухилення від явки до призову становило 75 %, утечі

після прийому на військову службу – 18–20 %, втечі з військових частин – 5–7 % [146, с. 114].

Великий розмах дезертирства серед червоноармійців був свідченням невдалої і жорстокої політики радянської влади. Перші статутні покарання стосовно військовослужбовців почалися відразу з приходом більшовиків в Україну. Вони розробили цілу систему каральних органів для дезертирів, що є свідченням великих масштабів явища.

Серед причин дезертирства були такі: ідеологічні переконання червоноармійців-українців, економічні труднощі в родинях, проблеми із продовольчим і матеріально-технічним постачанням Червоної армії, утом від війни тощо. У якості протидії явищу дезертирства більшовики застосовували поєднання різних каральних методів: від громадського осуду до розстрілу. Зокрема, широко використовувався спосіб опублікування імен дезертирів на сторінках місцевої преси, існувала система заручництва членів сімей дезертирів, по всій прифронтовій зоні створювалися загороджувальні загони, злісних дезертирів розстрілювали, а решту саджали під арешт. Створювалися спеціальні каральні загони для виявлення дезертирів, що переховувалися. Однією з функцій трибуналів був розгляд справ армійських дезертирів. Отже, ставка робилася на терористичні методи, які своєю жорстокістю мали сформувати атмосферу тотального страху. Фактично значна кількість вироків у дію не приводилися, так як більшість засуджених або спокутували свою провину, або гинули в боях. Разом з тим ідеологи більшовизму, зокрема, В. Ленін неодноразово порушували питання про необхідність ширшого застосування методів переконання і агітації. У комплексі передбачені заходи боротьби з дезертирством неминуче трансформували світоглядні засади червоноармійців.

Список використаних джерел та літератури

1. Круцик, Р. Народна війна : путівник до експозиції : 120 річниці від дня народження Є. Коновальця присвячується [Текст] / Роман Круцик. – Київ : ТОВ «Дорадо-Друк», 2011. – 248 с.

2. Вільховик, О. В. Передумови трансформації соціальної поведінки українського селянства на початку 1920-х років / О. В. Вільховик // Збірник матеріалів XI студентської наукової конференції історичного факультету. Квітень 2008 року. – Полтава : АСМІ, 2008. – С. 75–78.
3. Цит. за Кривоший, Г. Українське селянство в національно-демократичній революції 1917 – початку 1918 років [Текст] / Г. Кривоший // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 1998. – Випуск IV – С. 52.
4. Вільховик, О. В. Головні чинники формування світогляду червоноармійців у 1920-х роках [Текст] / О. В. Вільховик // Матеріали Другої Міжнародної наукової конференції «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки : пошуки, роздуми, знахідки». – Луганськ, 2008. – С. 25–27.
5. ЦДАГО Україна, ф. 5, оп. 1, спр. 223, 197 арк.
6. Цит. за Соколов, В. Г. Рабоче-Крестьянская Красная Армия [Текст] / В. Г. Соколов. – Харьков : Юридическое издательство Н.К.Ю., 1926. – 83 с.
7. Какурин, Н. Е. Как сражалась революция [Текст] : у 2 т. Т. I. : 1917–1918 гг. / Н. Е. Какурин. – М. : Политиздат, 1990. – 272 с.
8. Вільховик, О. В. Мобілізація до Червоної армії на території України: агітаційно-пропагандистський аспект [Текст] / О. В. Вільховик // Придністровські соціально-гуманітарні читання, матер. III всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю (м. Дніпропетровськ, 29 листопада 2014 р.) : у 4-х частинах. – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2014. – Ч. 4. – С. 39–42.
9. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 7, 124 арк.
10. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 229, 32 арк.
11. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 73, 207 арк.
12. ДАПО, ф. Р-1864, оп. 6, спр. 126, 34 арк.
13. Вільховик, О. В. Особливості мобілізації до Червоної армії на території України (кінець 1918 – початок 1920-х років) [Текст] / О. В. Вільховик // Історична пам'ять. – Вип. № 33. – 2015. – С. 68–76.

14. Цит. за Ганин, А. «Помнят псы атаманы, помнят польские паны...» Почему побеждала Красная армия? [Текст] / А. Ганин // Родина. – № 2. – 2011. – С. 12–27.
15. Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) [Текст] / упорядн. Б. Якимович. – Львів : Світ, 1992. – 702 с.
16. Цит. за Бубнов, А. С. О Красной армии [Текст] / А. С. Бубнов. – Москва : Воениздат, 1958. – С. 33–34.
17. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 73, 207 арк.
18. Кривизюк, Л. П. Вишкіл та виховання в українських військах періоду визвольних змагань 1917–1920 років [Текст] : автореф. дис. на здобуття науков. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 / Кривизюк Леонід Петрович. – Львів, 2011. – 23 с.
19. Нариси історії Української революції 1917–1921 років [Текст] : у 2 кн. Кн. І. / О. Д. Бойко, В. Ф. Верстюк (керівник), В. І. Головаченко та ін. – Київ : Наукова думка, 2012. – 382 с.
20. Рожков, А. Ю. «В Москве я слышал одно, здесь вижу другое...» : Красноармеец 1920-х гг. : картина мира и социальный облик [Текст] / А. Рожков // Социологические исследования. – 2000. – № 10. – С. 76–83.
21. Рожков, А. Ю. «В Москве я слышал одно, здесь вижу другое...» : Красноармеец 1920-х гг. : картина мира и социальный облик [Текст] / А. Рожков // Социологические исследования. – 2000. – № 10. – С. 77–83.
22. Рожков, А. Ю. «В Москве я слышал одно, здесь вижу другое...» : Красноармеец 1920-х гг. : картина мира и социальный облик [Текст] / А. Рожков // Социологические исследования. – 2000. – № 10. – С. 77–83.
23. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 68, 182 арк.
24. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 68, 182 арк.
25. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 17, 87 арк.
26. ДАПО, ф. Р-3985, оп. 1, спр. 2, 109 арк.
27. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 230, 302 арк.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 21, 66 арк.

29. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 21, 100 арк.
30. Кривизюк Л. П. Вишкіл та виховання в українських військах періоду визвольних змагань 1917–1920 років [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 / Л. П. Кривизюк; Нац. ун-т «Львів. політехніка». – Львів, 2011. – 23 с.
31. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 118, 116 арк.
32. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 68, 182 арк.
33. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) [Текст] : колективна монографія у 2 ч. Ч. 2. / відп. ред. С. В. Кульчицький. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – 382 с.
34. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 118, 116 арк.
35. Дик А. А. Сельская молодежь 1920-х гг. : учеба, досуг, военная служба : на материалах Тамбовской губернии [Текст] : автореф. дис. на соиск. науч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / А. А. Дик. – Тамбов, 2008. – 25 с.
36. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 21, спр. 4, 621 арк.
37. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 21, спр. 4, 621 арк.
38. ДАПО, ф. Р-2049, оп. 1, спр. 38, 785 арк.
39. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1762, 144 арк.
40. Коваль Р. М. Багрянні жнива Української революції : 100 історій і біографій учасників Визвольних змагань [Текст] / Р. М. Коваль. – Київ : Український письменник, 2005. – 400 с.
41. ДАПО, ф. Р-3985, оп. 1, спр. 1, 130 арк.
42. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 73, 207 арк.
43. Бабенко, Л. Деякі аспекти аналізу державно-церковних відносин у радянській атеїстичній літературі [Текст] // Держава і церква в новій історії України / Збірник статей за матеріалами IV Всеукраїнської наукової конференції «Держава і церква в новій історії України» (21–22 листопада 2012 року). – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка. – 2013. – С. 260–268.

44. Діланян, А. А. Політико-виховна робота політорганів і парторганізацій Українського військового округу (1921–1928 рр.) [Текст] / А. А. Діланян, Є. М. Шмельов // Український історичний журнал. – 1987. – № 6. – С. 71–78.
45. Всеармейское совещание политработников 1918–1940 (резолуции) [Текст]. – Москва : Наука, 1984. – 335 с.
46. Історія українського війська 1917–1995. [Текст] / упорядник Я. Дашкевич. – Львів : Світ, 1996. – 840 с.
47. Всеармейское совещание политработников 1918–1940 (резолуции) [Текст]. – Москва : Наука, 1984. – 335 с.
48. Цит. Ложкін, Я. Як побудовано Червону армію [Текст] / Я. Ложкін, Г. Куль. – Харків : Державне видавництво України, 1927. – 116 с.
49. Киршин, Ю. Теоретик Красной армии. Лев Троцкий считал невозможным поддержать дисциплину на фронте без репрессий [Текст] / Ю. Киршин // Независимая газета. – 1999. – 22 февраля. – С. 8.
50. Юрчук, В. Діяльність М. В. Фрунзе на Україні [Текст] / В. Юрчук. – Київ : Державне вид-во політлітератури УРСР, 1952. – 140 с.
51. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 299, 80 арк.
52. Цит. за Юрчук, В. Діяльність М. В. Фрунзе на Україні [Текст] / В. Юрчук. – Київ : Державне вид-во політлітератури УРСР, 1952. – 140 с.
53. Рукин, В. Сила политической работы [Текст] / В. Рукин // Красноармеец. – 1920. – № 18–20. – С. 10–12.
54. Гусев, С. И. Гражданская война и Красная армия [Текст] : сборник статей / С. И. Гусев. – Москва : Воениздат, 1958. – 220 с.
55. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 50, 366 арк.
56. Цит. За Соколов, В. Г. Рабоче-Крестьянская Красная Армия [Текст] / В. Г. Соколов. – Харьков : Юридическое издательство Н.К.Ю. – 1926. – С. 84.
57. Бергман, Г. В красной казарме [Текст] / Г. Бергман // Красноармеец. – 1922. – Февраль № 45. – С. 18–20.
58. Вільховик, О. В. Форми пропагандистського впливу на свідомість українців у лавах Червоної армії [Текст] / О. В. Вільховик // «The First International

- conference on scientific development in Europe». Proceedings of the Congress (December 23, 2014). «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. – Vienna. – 2014. – 47–52 p.
59. Антипин, Л. Н. Воспитание воинов Красной Армии в межвоенный период (1921–1941) : опыт, тенденции, уроки [Текст] : монография / Л. Н. Антипин. – Москва : МГАВМиБим. К. И. Скрябина, 2000. – 334 с.
 60. Рудой, А. Индивидуальная и групповая партийная работа в РККА [Текст] : пособия для полкового партактива / А. Рудой, Е. Борисов. – Москва : Госиздатотдел военной литературы, 1928. – 88 с.
 61. К вопросу о методах индивидуальной работы с беспартийными [Текст] // Партработа в полку. – 1923. – № 5. – С.16–18.
 62. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 68, 182 арк.
 63. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 120, 65 арк.
 64. Історія українського війська 1917–1995. [Текст] : упорядник Я. Дашкевич. – Львів : Світ, 1996. – 840 с.
 65. Історія українського війська 1917–1995 [Текст] : упорядник Я. Дашкевич. – Львів : Світ, 1996. – 840 с.
 66. ДАПО, ф. Р-1854, оп. 1, спр. 14, 33 арк.
 67. ДАПО, ф. Р-1864, оп. 1, спр. 21, 1082 арк.
 68. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 253, 229 арк.
 69. Бергман, Г. Национальные моменты в строительстве Красной армии [Текст] / Г. Бергмен // Партработа в полку. – 1923. – Декабрь № 5. – С. 13–14.
 70. Вільховик, О. В. Матеріальне забезпечення червоноармійських частин на території України (початок 1920-х рр.) [Текст] / О. В. Вільховик // Аркасівські читання. Україна в контексті історичного розвитку Східної Європи : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (17–18 квітня 2015 р.). – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2015. – С. 109–112.
 71. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 68, 182 арк.
 72. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 68, 182 арк.

73. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 120, 65 арк.
74. ДАХО, ф. Р-2284, ф. 1, спр. 68, 140 арк.
75. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1762, 144 арк.
76. Вильховик, О. В. Причины и последствия недовольства красноармейцев политикой популизма большевиков в начале 1920-х гг. [Текст] / О. В. Вільховик // Modern Science – Moderni veda. – Praha. – Ceska republika, Nemoros. – 2015. – № 2. – Р. 113–119.
77. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1762, 144 арк.
78. Полтавщина. Історичний нарис [Текст] : історичний нарис / керів. авт. кол. Б. В. Год. – Полтава : Дивосвіт, 2005. – 592 с.
79. Держалюк, М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 роках [Текст] / М. С. Держалюк – Київ : Оріяни, 1998. – 240 с.
80. Круцик, Р. Братня любов Каїна. 90 років другої російської окупації України [Електронний ресурс] / Р. Круцик. – Електрон. дані. – Київ 2009–2017. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/bratnya-lyubov-kaїna>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 09.12.2014.
81. ДАПО, ф. Р-13, оп. 1, спр. 1, 346 арк.
82. ДАПО, ф. Р-13, оп. 1, спр. 1, 346 арк.
83. ДАПО, ф. Р-13, оп. 1, спр. 1, 346 арк.
84. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 35, 190 арк.
85. ДАХО, ф. Р-200, оп. 1, спр. 1, 142 арк.
86. Ганжа, О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) [Текст] / О. І. Ганжа. – Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 208 с.
87. Радянське будівництво на Україні в роки Громадянської війни (1919–1920) [Текст] : збірник документів і матеріалів. – Київ : Академія наук УРСР, 1957. – 1082 с.
88. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 55, 52 арк.
89. Ісаков, П. М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.) [Текст] : автореф.

- дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Ісаков Павло Миколайович. – Київ, 2001. – 23 с.
90. Архірейський, Д. Інститут військових нарад як інструмент каральної політики радянської влади на Катеринославщині на початку 1920-х рр. [Текст] / Д. Архірейський // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2014. – № 2 (43). – С. 127–175.
 91. Ревегук, В. Я. Повстанський рух на Полтавщині. 1920 рік : найбільший розмах повстанського руху [Електронний ресурс] / В. Я. Ревегук. – Електрон. дані. – Полтава 2009–2016. – Режим доступу : <http://poltava-repres.narod.ru/povstan/rozmah.htm>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 19.02.2011.
 92. Романчук, О. К. Ультиматум : Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою [Текст] / О. К. Романчук ; відп. ред : О. М. Корніяка. – Київ : Знання, 1990. – 62 с.
 93. Цит. за Нариси історії Української революції 1917–1921 років [Текст] : у 2 кн. Кн. І. / О. Д. Бойко, В. Ф. Верстюк (керівник), В. І. Головаченко та ін. – Київ : Наукова думка, 2012. – 462 с.
 94. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1762, 144 арк.
 95. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1762, 144 арк.
 96. Цит. за Левшин, К. В. Причини дезертирства в Красной Армии (1918–1921 гг.) [Текст] / К. В. Левшин // Новейшая история России. – 2011. – № 2. – С.73–79.
 97. Цит. за: Верстюк, В. Про історичні передумови встановлення свята Радянської армії (23 лютого) [Електронний ресурс] / В. Верстюк. – Електрон. дані. – Полтава 2010–2017. – Режим доступу : <https://siver.com.ua/publ/1/2-1-0-163>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 09.04.2014.
 98. Военный энциклопедический словарь [Текст]. – Москва : Издательский дом «ОНИКС 21 век», 2002. – 1432 с.
 99. Вільховик, О. В. Явище дезертирства в Червоній армії на території України (кін.1918 – поч. 1920-х рр.) [Текст] / О. В. Вільховик // Науковий вісник

- Чернівецького університету : зб. наук. пр. : Історія, Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – Вип. 583–584. – С. 161–166.
100. Военный энциклопедический словарь [Текст] : 2-е изд. / С. Ф. Ахромеев, А. Т. Алтунин, Д. А. Волкогонов и др. – Москва : Военное издательство, 1986. – 864 с.
 101. Шершенькова, В. А. Розвиток законодавства про військові злочини в УРСР в 1919–1921 роках [Текст] / В. А. Шершенькова // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 63. – С. 301–307.
 102. Долгова А. К вопросу о дезертирстве в годы гражданской войны [Электронный ресурс] / А. К. Долгова. – Электрон. данные. – Пермь 2009–2017. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/18_DNI_2011/Istoria/2_89202.doc.htm. – Название с экрана. – Дата просмотра : 21.07.2013.
 103. Ревегук, В. Полтавщина в українській революції 1917–1920 рр. [Текст] / В. Ревегук. – Полтава, 1996. – 100 с.
 104. Ніколаєв, І. Є. Репресії проти військовослужбовців та працівників органів ДПУ-НКВС України в 20-50-ті роки ХХ століття [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Ніколаєв Ігор Євгенович. – Київ : 2006. – 20 с.
 105. ДАХО, ф. Р-200, оп. 1, спр. 1, 142 арк.
 106. ДАПО, ф. Р-184, оп. 1, спр. 1, 354 арк.
 107. Антонов-Овсеенко, В. Строительство Красной армии в революции [Текст] / Владимир Антонов-Овсеенко. – Москва : Изд-во «Краснаяновь» Главполитпросвет, 1923. – 59 с.
 108. ДАПО, ф. Р-163, оп. 1, спр. 1, 47 арк.
 109. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 290, 265 арк.
 110. Солдатенко, В. Ф. Україна в революційну добу [Текст] : іст. есе-хроніки : у 4-х т. Т. I : Рік 1917 / В. Ф. Солдатенко. – Харків : Прапор, 2008. – 560 с.

111. Красносілецький, Д. П. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УРСР у 1920–1924 роках [Текст] : монографія / Д. П. Красносілецький. – Хмельницький: ХНУ, 2009. – 275 с.
112. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 17, 172 арк.
113. Овечкин, В. В. Дезертирство из Красной Армии в годы Гражданской войны [Текст] / В. В. Овечкин // Вопросы истории. – 2003. – № 3. – С. 108–115.
114. Жирнов, С. В июле 1920 года дезертировало 773 тысячи красноармейцев [Электронной ресурс] / С. Жирнов. – Электрон. данные. – 2010–2017. – Режим доступа : <http://a-pesni.org/grvojna/kr/a-773.php>. – Название с экрана. – Дата просмотра : 13.10.2014.
115. ДАПО, ф. Р-1856, оп. 1, спр. 21, 200 арк.
116. Овечкин, В. В. Дезертирство из Красной Армии в годы Гражданской войны [Текст] / В. В. Овечкин // Вопросы истории. – 2003. – № 3. – С. 108–115.
117. ДАПО, ф. Р-1856, оп. 1, спр. 21, 200 арк.
118. ДАХО, ф. Р-200, оп. 1, спр. 1, 142 арк.
119. Васильев, М. «Пока ... послужим, а потом убежим». Дезертирство в Псковской губернии [Текст] / М. Васильев // Родина. – № 2. – 2011. – С. 81–83.
120. Верт, Н. История советского государства. 1900–1991 [Текст] : пер. с фр. / Н. Верт. – Москва : Прогресс-Академия, 1992. – 480 с.
121. Овечкин, В. В. Дезертирство из Красной Армии в годы Гражданской войны [Текст] / В. В. Овечкин // Вопросы истории. – 2003. – № 3. – С. 108–115.
122. Вронська, Т. Заручники тоталітарного режиму : репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) [Текст] / Т. В. Вронська. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. – 486 с.
123. Овечкин, В. В. Дезертирство из Красной Армии в годы Гражданской войны [Текст] / В. В. Овечкин // Вопросы истории. – 2003. – № 3. – С. 108–115.
124. Ленин, В. И. О войне, армии и военной науке [Текст] / сборник подготовили к печати Н. П. Мамай, Л. Ф. Никольская. – Москва : Воениздат, 1965. – 836 с.

125. Жирнов, Є. В июле 1920 года дезертировало 773 тысячи красноармейцев [Электронной ресурс] / Є. Жирнов. – Электрон. данные. – 2010–2017. – Режим доступа : <http://a-pesni.org/grvojna/kr/a-773.php>. – Название с экрана. – Дата просмотра : 13.10.2014.
126. Овечкин, В. В. Дезертирство из Красной Армии в годы Гражданской войны [Текст] / В. В. Овечкин // Вопросы истории. – 2003. – № 3. – С. 108–115.
127. ДАПО, ф. Р-1856, оп. 1, спр. 21, 200 арк.
128. ДАПО, ф. Р-369, оп. 1, спр. 1, 24 арк.
129. Жирнов, Є. В июле 1920 года дезертировало 773 тысячи красноармейцев [Электронной ресурс] / Є. Жирнов. – Электрон. данные. – 2010–2017. – Режим доступа : <http://a-pesni.org/grvojna/kr/a-773.php>. – Название с экрана. – Дата просмотра : 13.10.2014.
130. Овечкин, В. В. Дезертирство из Красной Армии в годы Гражданской войны [Текст] / В. В. Овечкин // Вопросы истории. – 2003. – № 3. – С. 108–115.
131. ДАПО, ф. Р-369, оп. 1, спр. 1, 24 арк.
132. ЦДАВОВУ України, ф. 2, оп. 1, спр. 116, 84 арк.
133. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1919 г. Управление делами Совнаркома СССР [Электронной ресурс]. . – Электрон. данные. – 2013–2017. – Режим доступа : <http://istmat.info/node/38779>. – Название с экрана. – Дата просмотра : 06.09.2016.
134. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 32, 93 арк.
135. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 32, 93 арк.
136. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 32, 93 арк.
137. ДАПО, ф. Р-1864, оп. 1, спр. 21, арк. 223.
138. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 192, 113 арк.
139. ЦДАОУВ України, ф. 8, оп. 2, спр. 27, 15 арк.
140. ДАПО, ф. Р-184, оп. 1, спр. 1, 354 арк.
141. ДАХО, ф. 2550, оп. 1, спр. 276, 10 арк.
142. ДАПО, ф. Р-1856, оп. 1, оп. 1, спр. 21, 200 арк.
143. ДАПО, ф. Ф. Р-369, оп. 1, спр. 1, 24 арк.

144. ДАПО, ф. Р-1864, оп. 1, спр. 21, арк. 284.
145. В. І. Ленін про Україну [Текст] : у 2-х частинах. Ч. II. 1917–1922. – Київ : Політвидав України, 1969. – 760 с.
146. Овечкин, В. В. Дезертирство из Красной Армии в годы Гражданской войны [Текст] / В. В. Овечкин // Вопросы истории. – 2003. – № 3. – С. 108–115.

РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ АГІТАЦІЙНО-МАСОВОЇ РОБОТИ БІЛЬШОВИКІВ У ЧЕРВОНІЙ АРМІЇ

4.1. Культурно-пропагандистські засоби впливу на свідомість червоноармійців

Створення підрозділів Червоної армії, які формувалися з українців, супроводжувалося цілеспрямованою культурно-просвітницькою роботою. Адже В. Ленін вважав, що найскладнішим, найважчим і найвідповідальнішим завданням більшовиків є виховання нової людини – будівника комунізму – із масового людського матеріалу, зіпсованого віками й тисячоліттями рабства, кріпосництва і капіталізму [1, с. 70]. Як справедливо зауважує історик В. Солдатенко, успіх діяльності більшовиків у схилянні найбільшого селянства на їхній бік багато в чому залежало від результатів пропагандистської роботи в збройних силах, від здатності більшовиків залучити на свій бік солдатські маси, які у своїй більшості були вихідцями з села [2, с. 36]. Для зміни світогляду та підтримки комуністичної ідеології серед солдатської маси впроваджувався культурно-просвітницький відділ. Серед головних напрямків його роботи були: шкільний, театральний-музичний, бібліотечно-читальний, спортивний і кінематографічний [3, с. 80].

Більшовики не випадково вважали, що культурний фронт – це важлива ділянка української контрреволюції. Адже саме цей сегмент суспільного життя вони трактували як «ідеологічні викривлення націоналістичного спрямування». Тому змінювалися методи викладання та система виховання в школах і вузах [4, с. 67]. У першій половині 1918 р. Всеросійська колегія з формування РСЧА розгорнула активну роботу щодо військової освіти призовників. Були взяті на облік усі військові спеціалісти і кадрові офіцери [5, с. 119].

У березні 1918 р. VII з'їзд РКП(б) ухвалила рішення про всезагальне навчання населення військовій справі. Напередодні газета «Известия ВЦИК» надрукувала заклик: «Кожен робітник, кожна робітниця, кожен селянин, кожна

селянка повинні вміти стріляти з гвинтівки, револьвера або з кулемета!» [6, с. 27–27]. Керувати їх навчанням повинні були співробітники військкоматів – військові комісари. Юридична база під нову військово-політичну структуру була підведена напередодні «комісаризації» і політизації Червоної армії. Так, 17 січня 1918 р. Народний комісаріат з військових справ видав наказ № 44, який зобов'язував усіх військових комісарів почати роботу зі створення нової армії [7, с. 28]. Невдовзі Всеросійський з'їзд військових комісарів, що проходив у Москві 6–11 червня 1918 р., прийняв «Положення про військових комісарів і комісаріати». Пункти «Положення» не викликають сумнівів у твердості намірів ЦК РКП (б) – комісари прийшли в армію всерйоз і надовго: «Військовий комісар є безпосереднім політичним органом Радянської влади при армії. ... На комісарів покладається вся робота зі створення Червоної армії. ... Військовий комісар є особа недоторканна. ... Комісаріати керують культурно-освітнім життям і відпускають для цього кредити відповідним організаціям» [8, с. 101].

Із часом більшовикам стало зрозуміло, що не лише червоноармійці, а й військові комісари та інше військове командування, які організовували культурно-просвітницьку роботу в Червоній армії, були малоосвіченими. Із цього приводу в журналі «Армия и революция» зазначалося: «Червоні командири – загалом цінний бойовий елемент, але більше в політичному і моральному значенні, ніж у військовому керівництві. Якщо говорити про загальну масу командного складу, то найяскравіше кидається в очі велика слабкість загальноосвітньої підготовки. Правда, по-іншому не могло й бути, оскільки в нас командний склад у більшості пролетарського походження. Бувають випадки, коли на заняттях із командним складом чується яке-небудь мудре словечко, наприклад «перпендикуляр», і ніхто не може пояснити, що це за штука. Це дрібниця, але таких дрібниць мільйон» [9, с. 26]. Загалом більшість комуністів мала низький загальноосвітній рівень. Так, із 1 782 членів партії, які прибули на Південний фронт у жовтні 1918 р. – лютому 1919 р., 70 % відсотків мали низький рівень освіти, а 10 % були зовсім неграмотні [10, с. 68].

На VIII з'їзді РКП(б) 18–23 березня 1919 р. була прийнята «Програма і статут РКП(б)», де чітко наголошувалося на великій ролі освіти в засвоєнні комуністичної ідеології червоноармійцями: «Необхідне широке навчання всіх пролетарів і напівпролетарів військовій справі і введення викладання відповідних предметів у школі. Військове навчання і виховання Червоної Армії повинно відбуватися на основі класового згуртування і соціалістичної освіти» [11, с. 19]. Організація та створення військових осередків освіти покладалися на новостворений Політвідділ Реввійськради (18 квітня 1919 р.) та політичних комісарів. Із цього приводу в «Програмі» зазначалося: «... Украй необхідні політичні комісари з надійних і самовідданих комуністів поряд із бойовими керівниками, потрібно створити в кожній частині комуністичні осередки для встановлення внутрішнього ідейного зв'язку та свідомої дисципліни. На противагу старій армії необхідно в короткий термін організувати казарменний вишкіл, самі ж казарми наблизити до військових і військово-політичних шкіл, забезпечити тісний зв'язок військових формувань із фабриками, заводами, професійними спілками, організаціями сільської бідноти» [12, с. 19]. У результаті інститут армійських політичних комісарів до липня–серпня 1919 р. набув статусу найпотужнішої політико-агітаційно-організаційної машини, гаранта влади РКП (б) над військовими частинами й організаціями, виразника волі правлячої еліти [13, ч. 1, с. 100].

Очевидно, що для більшовиків головним було впровадження серед червоноармійської маси комуністичної ідеології, а освіта стала лише засобом для цього. Через невміння читати і писати на українців не діяв вплив агітаційної більшовицької літератури. У журналі «Красноармеец» наголошувалося: «У нас із чотирьох чоловік троє неграмотні, не вміють ні читати, ні писати. Та й четвертий зиму або дві лише проходив до сільської школи. Зрозуміло, що неграмотній людині тяжко розібратися в революційних подіях, скільки б мітингів не влаштовувалося. Неграмотний навіть газети прочитати, листа додому написати не може» [14, с. 13]. Тож 4 вересня 1919 р. був уведений у дію наказ Реввійськради № 1415 «Про ліквідацію неграмотності серед червоноармійців», який продовжив

процес боротьби з масовою неписьменністю. Для цього створювали школи грамоти, пункти лікнепу, курси з підвищення грамотності [15, с. 77], мережа яких постійно розширювалася. У Тимчасовому Положенні про школи грамотності для червоноармійців зазначалося: «І. Школи для червоноармійців, сприяючи загальному культурному розвитку, повинні викликати прагнення до самоосвіти і самовиховання. II. Найближчі завдання шкіл – пробудження інтересу до самоосвіти і самовиховання, для цього вони повинні сприяти: 1) накопиченню запасу знань і навичок, необхідних для самодіяльності в цьому напрямку; 2) пробудженню особистого, класового й суспільного світогляду; 3) підняття загального культурного рівня» [16, с. 61].

Російський дослідник О. Рожков відзначав, що грамотність вимагалася від усіх родів військ. Проте для піхоти, артилерії і кавалерії допускалось 10 % неграмотних від загального числа призовників, а для тилкових підрозділів – до 40 % [17, с. 77]. Це пояснюється тим, що більшовикам були потрібні не лише червоноармійці з комуністичною свідомістю, але й воєнна підтримка у вилученні майна і продовольства в населення України, а цим займалася піхота, артилерія і кавалерія Червоної армії. Саме освіта в цьому процесі стала одним із інструментів нівелювання людської свідомості. Вона базувалася на гаслах і офіційно проголошених програмах радянської влади. Про це наголошувалося в декреті Раднаркому УСРР від травня 1921 р. «Про боротьбу з неписьменністю», який, до речі, діяв в Україні з 26 грудня 1919 року. Згідно з ним усе населення республіки віком від 8 до 50 років мало вчитися читати й писати українською, російською або будь-якою іншою рідною мовою. У 1923 р. був опублікований циркуляр, у якому встановлювався остаточний термін ліквідації неписьменності – до 10-ї річниці Жовтня, а серед членів профспілок, незаможних селян та особливо допризовників – до 1 травня 1927 р. [18, с. 77–78].

У результаті була створена освітня система навчанням та вихованням червоноармійців. Вона складалася з трьох типів радянських військово-навчальних закладів: об'єднані середні військові школи (готували командирів взводів у піхоту, ескадронів – у кавалерію і батареї – в артилерію), воєнно-політичні

училища та спеціальні школи молодших командирів для народностей, що не знали до приходу радянської влади військової служби [19, с. 7]. Цікаво те, що проходження військової служби давало суттєві переваги при вступі до радянських вишів. При цьому наявність елементарної початкової освіти була не обов'язковою. Так, в умовах прийому в господарську академію РСЧА зазначалося: «Прийом слухачів на всі факультети починається з 1 липня і закінчується 1 серпня 1921 р. У число слухачів приймаються особи, які перебували на дійсній службі в Червоній армії та демобілізовані. Вступники подають до комісії документи, які підтверджують їхню участь у громадянській війні чи активній бойовій роботі на користь революції і комунізму. Вони також повинні мати 2-річний стаж, до якого включається річне перебування на фронті, що рахується за 2 роки. Від вступників жодних документів про отримання освіти не потрібно» [20, арк. 67]. Останнім рівнем були підготовчі курси для всіх призовників. У циркулярі Зінківському райвиконкому зазначалося: «...норма для навчання в Полтавському окрузі – 2 880 людини, тому у вашому районі має бути залучено до навчання із загального числа 160 осіб, їх треба звільнити від зборів, вони повинні пройти допризовну підготовку за 96 годин і лікарську перевірку» [21, арк. 4].

Навчання червоноармійців було як колективним, так і індивідуальним з елементами виховної роботи. Проводилося воно як спеціально підготовленими фахівцями, так і силами командирів, комісарів, політпрацівників із залученням до ліквідації неграмотності червоноармійців, які мали хоча б мінімальний рівень освіти [22, с. 112]. Єдиною умовою було використання їх учительської роботи лише на другий рік служби [23, с. 9]. Усі предмети, що викладалися, висвітлюватися з політичним змістом, що було однією з головних вимог методики навчання [24, с. 18]. Усього викладалося шість предметів: російська мова (основний), арифметика, історія, географія, природознавство, політична грамота. Для освіти бійців неросійської національності залучалися перекладачі. У 12 армії, яка в переважній більшості складалася з українців, навчання велося українською мовою. Із цією метою на постійну службу були запрошені українські вчителі [25,

с. 77]. У політуправлінні Реввійськради республік уважали, що «неграмотний і напівписьменний селянин або робітник, який пройшов через Червону армію, повинен повернутися додому освіченим, він ніколи не забуде, що робітничо-селянська влада забезпечила його найпотужнішою зброєю захисту його власних інтересів – освітою» [26, с. 24].

На початку жовтня 1919 р. були відкриті нові школи у семи частинах. Їхнє загальне відвідування було до 1 000 чол. Серед них: у першій групі неграмотних 750–800 чол., у другій – 800–1 000 чол., і в інших – 100 чол. Усі школи повинні були обслуговуватися районними інструкторами. Завідуючим кожного дня потрібно відправляти інформацію про загальну кількість тих, хто записався до школи, про середню відвідуваність і про стан справ щодо ліквідації безграмотності. До кінця місяця було навчено 100 чол. безграмотних, а за жовтень більше – 200 чол. Що стосувалося лекційної частини, то в розпорядженні секції знаходяться 31 штатний і 10 позаштатних лекторів. Велику кількість лекторів через низькі ставки залучити більшовикам не вдалося [27, арк. 68]. Були випадки, коли новобранці, дізнавшись про довгостроковий термін служби «симулювали неосвіченість» із метою відкомандирування з армії як непридатних [28, арк. 4].

Командири, щоб заохотити червоноармійців, нагороджували тих, хто добре навчався, різноманітними подарунками або виділяли кошти на придбання таких подарунків. Переважно дарували книги, бібліотечки творів В. І. Леніна, надавали річну передплату на комуністичну пресу [29, с. 99].

Навчання молоді проводилося в тяжких побутових умовах. Так, в одному з листів до начальника Роменської ротної частини зазначалося: «...приміщення для занять спортом із допризовниками перебуває в недоступному місці, майже все вкрите пилом і сміттям, крім того від топки печей дим наповнює все приміщення під час занять із допризовниками і не тільки не приносить користі для здоров'я останніх, а навпаки – лише величезну шкоду» [30, арк. 208].

Через відсутність кваліфікованих педагогів із військової справи навчання здебільшого проводили або члени партії, або старші командири. Так, у газеті «Правда» зазначалося: «Червона Армія – залізна рука революції. Але комуністи –

мозок і душа армії. Без комуністів, без їх наполегливої організаційної, агітаційної, освітньої роботи армія не зможе виконати покладених на неї найбільших завдань» [31, с. 122–124]. В одному зі зведень Військового комісаріату Полтавської губернії від 1919 р. повідомлялося, що тільки за період з 1 по 15 серпня було проведено два партійних зібрання, на яких розглядалися питання про школу грамотності та культурно-освітню комісію. Збори використовувалися й для читання лекцій. Зокрема, у згаданий період агітатори провели дві бесіди на тему: «Про значення школи грамотності». Серед червоноармійців члени комосередку щодня читали газети [32, арк. 7]. В іншому звіті наголошувалося: «У Валках і Жовтні проведено всього 1 збори, 4 мітинги і 4 лекції. Бесіди військового змісту відбуваються часто, як силами політпросвіти, так і агітаторами. Військові теми найбільше цікавлять червоноармійців, а також їм розповідають про поточний момент, про необхідність відвідувати школу грамотності. Спектаклі та кіносеанси червоноармійці відвідують у Радянському театрі» [33, арк. 18].

Часта зміна дислокації частин Червоної армії, особливо з великою кількістю українців, відсутність кваліфікованих політичних комісарів, велика кількість малоосвічених червоноармійців і командного складу призвели до малої ефективності у процесі комунікації РСЧА. Так, в одному з численних звітів зазначалося: «У деяких частинах немає ні політичного комісара, ні комуністичних осередків, ні культурно-просвітніх комісій, а відсоток неграмотних і малограмотних великий, це свідчить, що в таких частинах політичного життя не існує, і тов. червоноармійці не знають навіть найелементарніших основ Радянської Влади. У деяких частинах хоч і існують комуністичні осередки та культурно-просвітницькі комісії, але робота їх не продуктивна, так як вони до цих пір не мали ніяких зв'язків з партією і керівними органами. Агітатори зіткнулися з такими перешкодами, як елемент плинності, тому систематичну роботу в частинах вести неможливо» [34, арк. 11].

Одночасно з упровадженням радянської ідеології більшовики докладали великих зусиль із викорінення української культури і традицій, які були притаманні червоноармійцям з України. Публікація в газеті «Червона Армія.

Просвіта» висловлювала занепокоєння: «Мало того, що треба зробити грамотним стомільйонний, на три чверті безграмотний народ, потрібно розсіяти віками накопичені звички, традиції, потрібно вчитися самим навчати інших будувати соціалістичне життя» [35, с. 2].

Червона армія була головним постачальником кадрів для комсомолу, який у 1920 р. на третину складався з колишніх військовослужбовців. Але найбільше червоноармійців вступали в ряди комуністичної партії. Наприклад, восени 1919 р. після проведеної ідеологічної кампанії в партію прийняли 40 тис. чоловік [36, с. 86]. Із цього приводу в газеті «Правда» в 1919 р. було надруковано статтю «Письмо с советского фронта», автор якої змальовував привабливі стратегічні перспективи членства в більшовицькій партії: «Увійшовши в партійну школу, ви дізнаєтесь багато цікавого, побачите тих, кого називають людиною» [37, с. 2].

Усі застосовувані методи впливу на червоноармійців давали очікуваний результат. За даними статистичного збірника, у період із 1918 по 1940 рр. в середньому за рік освіту отримували 166,5 тис. чол. [38, с. 527]. Російська дослідниця А. Мінкіна наводить статистику освіти червоноармійців: за період із 1919 по 1921 рр. в Червоній армії ліквідували неписьменність 555 500 чоловік [39, с. 21]. Між тим, за словами російського історика О. М. Попової, після громадянської війни поповнення, що надходило в РСЧА, в основному продовжувало залишатися неписьменним. Наприклад, серед мобілізованих до армії в 1922–1924 рр. безграмотними були 20 %.

Зміст загальноосвітньої підготовки в Червоній армії 1920–1922 рр. залежно від політичної ситуації дещо видозмінювався. В Україні створювалася мережа шкіл і курсів, що дозволяло охопити навчанням весь контингент військовослужбовців, які мали в цьому потребу, формувалася постійний штат учителів і система їх професійної підготовки, розроблялися підручники і навчальні посібники. Це сприяло подальшому підвищенню грамотності червоноармійців, розвивалось комплексне навчання, що поєднувало загальноосвітню, професійну, політичну і військову підготовку військовослужбовців. Незмінним залишалося одне – ліквідація безграмотності в

РСЧА тривала паралельно з політичним вихованням у дусі більшовицької ідеології [40, с. 19]. Виник певний парадокс: червоноармійці не хотіли засвоювати комуністичні догми, а вчитися без цього було неможливо, тому неграмотність серед червоноармійської маси існувала аж до 1940-х рр. [41, с. 21].

Запорукою впровадження більшовицьких новацій у життя Червоної армії були російські агітатори, яких радянське керівництво відправляло в Україну. Це спричинено тим, що альтернативні цінності та ідеологія, які брутально нав'язувалися більшовиками українському населенню, призводили до несприйняття останніми комуністичних догм. Так, в одному з численних звітів констатовалося: «Крім того слід ... відрядити якомога більше досвідчених агітаторів-організаторів, бо з тими силами, які зараз знаходяться в нашому розпорядженні, проводити в життя широку програму відділу навряд чи можливо» [42, арк. 12].

Щоб реанімувати політичну агітацію і пропаганду, більшовики нашвидкуруч мобілізували вірних їм партійних працівників або прихильників комуністичної ідеології з Росії і направляли їх в епіцентр непокори більшовицькій владі. Так, наприклад, на засіданні політбюро ЦК КПУ від 19 липня 1919 р. радянські політичні діячі Г. Л. П'ятаков і А. С. Бубнов за результатами поїздки на фронт у розпал воєнних дій на території України рекомендували у вигляді постанови наступне: «Для посилення політроботи в 14, 13, 12, 8 арміях мобілізувати і зняти з усіх партійних і радянських установ до 50 % комуністів; для роботи серед військових мобілізувати комуністів, придатних для армії, як фахівців. Партійну школу ліквідувати. Поряд з усною агітацією посилити друковану агітацію в пресі випуском листівок і відозв. Тов. П'ятакову доручити скласти від імені ЦВК відозву гаслом: «Робітничо-селянська республіка в небезпеці!», посилити агітацію в селах, направивши туди найбільш відповідальних працівників. Основною темою агітації повинні бути мобілізація, хліб, озброєння» [43, арк. 35]. Кожен агітатор проходив «навчання» у вигляді інструкцій та настанов. Так, в Інструкції наркома з військових і морських справ Л. Троцького агітаторам-комуністам перед відправкою в Україну 1919 р.

зазначалося: «Товариші! Те, про що ми тут, в Росії, говоримо відкрито, в Україні можна шепотіти лише на вухо, а то краще і зовсім не говорити. Уміння мовчати є теж одна з фігур красномовства. Ви, товариші, вирушаєте в Україну. Пам'ятайте ж, що немає важче роботи агітаторської, як в Україні. Утретє ми посилаємо сильні кадри туди, щоразу все з новою тактикою і новими прийомами» [44, с. 240]. Серед цих «нових прийомів» були наступні: «Якщо будуть випадки грабежів у Червоній Армії, то їх необхідно звальювати на повстанців і петлюрівців, які влилися до Червоної Армії. Радянська влада поступово розстріляє всіх петлюрівців, махновців і повстанців тому, що вони шкідливий елемент, – і це буде явним доказом не тільки суворої революційної дисципліни, але й суворою карою за грабіж. Так, як уряд Росії змушений вивозити хліб з України, то вашими, товариші, обов'язками є пояснити селянам, що хліб заберуть тільки в куркулів і не для Росії, а для найбільш бідніших українських селян, для робітників і Червоної Армії, яка вигнала Денікіна з України» [45, с. 242].

Прикметно, що політпрацівники не витримували тяжких умов червоноармійського життя, віддаленості від дому, дезертирства, самі тікали з лав Червоної армії. «...члени та кандидати в РКП, – зазначалось у телеграмі Начпосеку Харківського ГБК від 21 грудня 1921 р., – звільнені у відпустки, до цього часу не повернулися в частини. Такий стан нормальним вважати не можна, і тому на Політоргани Червоної армії покладено завдання повернути всіх без винятку політпрацівників, що пішли з Червоної армії назад» [46, арк. 13]. «Ті, що не з'явилися з відпустки, – зазначалось в іншому наказі № 187 від 13 липня 1922 р., – або з відрядження (після двотижневого терміну по закінченню відпустки), оголошуються дезертирами, яку б вони посаду не займали, з усіма послідуєчими наслідками» [47, арк. 122]. Зіткнувшись із місцевим неприйняттям і незадоволенням, росіяни тікали до себе на батьківщину або в інші губернії [48, арк. 53].

Досвід підбору агітпрацівників до Червоної армії свідчив про те, що для досягнення мети – зміни свідомості населення України та впровадження комуністичної ідеології у всі сфери життя населення – потрібно було брати не

кількістю агітаторів, а якістю їхньої роботи. Тому в 1922 р. був виданий наказ № 28, у якому наголошувалося на критеріях підбору політпрацівників: «До перегрупування політсил у частинах усіх політорганів приступити зараз, дотримуючись норми – 10 % рядових комуністів (крім штатного політскладу і політкомсомолу) по відношенню до безпартійних у стройових частинах і 5 % рядових – у тилових частинах. При нестачі політсил перевагу віддавати частинам, котрі охороняють кордони, проводять боротьбу з бандитизмом або мають продналогове завдання, сконцентрованим в одному місці і знаходяться зараз у мирній обстановці. При особистому підборі політскладу особливу увагу звертати на соціальний стан і партстаж, а також на тривалість перебування в Червоній армії» [49, арк. 28]. У наказі категорично вимагалася наявність партстажу для різних категорій партпрацівників: «...політруки роти за соціальним станом повинні бути робочі, дійсні члени партії, прослужити в лавах армії не менше 6 місяців і бути освіченими (на рівні початкового училища). Ті ж самі умови однакові для секретаря, військкома, полкового інформатора і військкома дрібної одиниці. До цих умов додаються мінімум шість місяців партстажу для селян і річного партстажу для інтелігенції» [50, арк. 28].

Відповідно підібраний персонал направлявся в червоноармійські клуби, бібліотеки, гуртки, читальні, про що наголошувалося в наказі Всеросійського бюро військових комісарів № 363 від 12 грудня 1918 р.

Наступним невід'ємним засобом культурного впливу на свідомість червоноармійців став клуб. Зокрема, про його роль зазначалося в Положенні про клуби в Червоній армії: «Червоноармійський клуб є установою громадського з'єднання червоноармійців, у якому проводиться культурна робота під керівництвом Будинку Просвіти, Агітаційно-освітнього Відділу та за сприяння Дому Просвітництва» [51, с. 51]. Для усіх комісарів циркулярно наголошувалися основні завдання клубів: «Виховати в червоноармійцях відданість Радянській владі і довіру до Компартії, пробудити в них інтерес і любов до військової справи і допомогти військовому навчанню, підняти загальний політичний рівень червоноармійської маси і прищепити навички радянській громадськості, а також

підняти загальнокультурний рівень червоноармійців і розвинути в них інтерес і прагнення до подальшого навчання, зміцнити зв'язок червоноармійців із кадровим складом, що є основою будівництва в Червоній армії, організувати відпочинок і розумні розваги на противагу розкладницьким, дрібнобуржуазним і міщанським розвагам. Клуб є в загальній системі підготовки військ органом позашкільного військово-політичного навчання, має своїм безпосереднім завданням виховання активності, самостійності та ініціативи як в обласній, так і в культурній та політичній сферах» [52, арк. 21].

У кожній частині був організований «гарнізонний клуб червоноармійців». При ньому діяли секції: театральна, яка для червоноармійців щотижня по п'ятницях безкоштовно влаштовувала музично-вокальні вечори та вистави, секції політичної грамоти, проводилися читання, співбесіди щодо поточного моменту, створювалися бібліотечні секції, у яких зосереджувалася як червона, так і белетристична література, а також були газети, одержувані з Агітпросвіта [53, арк. 25]. Прикметно те, що секція військово-бойової підготовки займала останнє місце в переліку секцій та їхніх функцій.

Разом з тим, інструкції, постанови та інші документи, які детально декларували діяльність гарнізонних клубів, на практиці далеко не завжди відповідали теоретичній моделі. У центральних і місцевих газетах постійно друкували критичні матеріали про більшовицькі методи організації культустанов в Червоній армії. Своє враження про гарнізонний клуб надрукував у газеті «Известия» кореспондент М. Єфт: «Метою кожного клубу є виховання червоноармійської маси. Візьмемо гарнізонний московський клуб. Гарнізонний клуб є загальним клубом усіх військових частин московського гарнізону. Я був декілька разів у гарнізонному клубі і щоразу переконувався в нікчемності цієї організації. Наприклад, Управління коменданта м. Москви влаштовувало у вказаному клубі свій черговий концерт. У програмі цього концерту були такі номери, як «Найновіші частівки», куплети про «Дохлу кобилу» та ін. Це просвіта? Клуб був заповнений. Приманкою став анонс: «Після концерту танці». Танці в клубі били рекорди публічних заходів. Навіть у минулі часи, коли населенню

надавалось право влаштовувати танці в якому-небудь трактирі, не допускалось те безстидство, яке допускається зараз у гарнізонному клубі. І не лише в ньому» [54, с. 3]. Загалом наведений приклад є досить типовим для діяльності клубних установ у Червоній армії.

Зазначимо, що форми і напрями діяльності армійських клубів були досить різноманітними. Пріоритетним напрямком роботи залишалася політична освіта червоноармійців і цивільного населення – читання лекцій, доповідей на політичні теми, політшколи, загальноосвітні курси, гуртки художньої самодіяльності [55, с. 119]. Агітаторам-політпрацівникам в політичній роботі серед червоноармійців рекомендувалося використовувати «живе слово». Комуністична пропаганда становила змістовне наповнення бесід, голосних читань літератури з наступним роз'ясненням її змісту червоноармійцям [56, т. 2, с. 70].

На тлі незадовільного стану клубної роботи цікавим методом пропаганди і впливу на свідомість не тільки червоноармійців, а й усього населення республіки були показові клуби. Вони створювалися як взірець політико-освітньої роботи в армії. У 1920 р. в Харкові при політичному відділі штабу Південно-Західного фронту був відкритий Центральний показовий клуб Червоної Армії «Грядущее». У жовтні цього ж року в Києві створюється червоноармійський клуб такого ж типу «Политбоец». Ці клуби стали методичними центрами для всіх армійських клубів України. Тут працювали показові школи політичної грамотності, влаштовувались конференції з обміну досвідом політико-освітньої роботи, видавалася методична література з питань клубної роботи [57, т. 2, с. 71].

Серед програмних документів, які регулювали культурно-просвітницьку роботу більшовиків у Червоній армії, виокремлюється розроблена в 1923 р. «Інструкція щодо клубної роботи в територіальних частинах». Її зміст підкреслював необхідність тісно пов'язувати роботу клубу територіальної частини з партійними, професійними та культурно-просвітницькими організаціями району. Базою клубної роботи серед перемінного складу та місцевого населення повинні були стати військові куточки на фабрично-заводських підприємствах, клуби-читальні, нарбудинки, будинки селянина,

комбіновані вечори дозвілля. Така співпраця сприяла утворенню замкнутого культурного простору з широкомасштабною комуністичною пропагандою [58, с. 20].

Відповідно до «Інструкції» у травні 1923 р. Політуправління Реввійськради СРСР визнало за необхідне створити червоні куточки у всіх частинах Червоної армії, затвердивши інструкцію з організації їх роботи. Керівником червоного кутка був політрук, а його найближчими помічниками – ротний бібліотекар і помічник політрука. Пропонувалося зробити червоні куточки зовні привабливими, розмістити плакати, гасла, портрети керівників РКП (б) і Радянського уряду, тексти «Декрету про землю», законів про забезпечення сімей червоноармійців, таблиці єдиного сільськогосподарського податку [59, с. 21].

Закономірно, що число клубів РСЧА швидко зростало. У кінці 1919 р. їх налічувалося 1 315, у листопаді 1920 р. – майже вдвічі більше, 2 430 [60, с. 20]. Про велику значимість клубів у трансформації свідомості червоноармійців говорить статистика за 1920-ті рр. Так, за підрахунками дослідника О. Рожкова, в РСЧА на 1 січня 1929 р. налічувалося 972 клуби (один клуб на 575 військовослужбовців). У них працювали 7389 гуртків, у тому числі 653 антирелігійних; до гуртків було залучено 125 тисяч червоноармійців. Мережа Ленінських куточків складала 5484, гуртків при них – 17 804.

Важливу роль у культурно-освітній та ідеологічній роботі серед червоноармійців зіграли бібліотеки: фундаментальні – при окружному і губерньському військових комісаріатах; полкові або основні – при полках або частинах різних полків, при Агітаційно-освітніх відділах повітових військкоматів або пригарнізонних клубах; рухливі – у невеликих окремих частинах, командах, а також у волосних військових комісаріатах. Згідно з «Положенням про Червоноармійські бібліотеки», першочерговим завданням останніх було виховання радянського громадянина: «Основні бібліотеки сприяють розширенню розумового кругозору червоноармійців, дають знання для вироблення цілісного світогляду, виховуючи з них радянських громадян, солдатів-соціалістів. Пересувні бібліотеки по можливості переслідують ті ж цілі, що й основні,

сприяють розумному проведенню часу під час відпочинку в полі, таборах і казармі» [61, с. 71]. У кожного солдата обов'язково мала бути настільна бібліотека. Так, в одному з циркулярів Окрвійському зазначалося: «Редакцією «Техніка та постачання Червоної армії» вжито всіх заходів, щоб видавані керівні документи за ціною були доступні не тільки військовим частинам, а й окремим особам стройового та адміністративного складу. Обов'язково по службі цікавитися питаннями військового господарства. Усі видавані керівні документи повинні скласти настільну бібліотеку з питань внутрішнього господарства військ, придбання якої не тільки корисно, а й обов'язково для стройових частин військ аж до рот, ескадронів, батарей і команд різних найменувань, а також для управлінь та закладів військового відомства» [62, арк. 20].

Як це не парадоксально звучить, у частинах і підрозділах під безпосереднім керівництвом політвідділів і партійних організацій проводилася бібліотечна робота, яку вони спрямовували, пов'язували її із завданням підвищити політичну свідомість і боєздатність червоноармійців і командирів [63, т. 2, с. 74]. Цікавим тактичним прийомом більшовиків, яким вони уміло скористались, щоб закріпити нав'язану політичну свідомість червоноармійцям та зменшити кількість дезертирів під час військових дій, була «ранцева бібліотека». Так, у ряди червоноармійців посиляли таких собі політбійців, або ранцевих бібліотекарів. Політбоєць із бібліотекою за плечима разом зі своїм взводом ходив у бій, а під час затишшя, в окопах, на привалі чи на відпочинку видавав червоноармійцям книги і газети, влаштовував голосні читки, писав неписьменним листи, проводив бесіди [64, т. 2, с. 76].

Запорукою агітації і пропаганди в більшовицьких бібліотеках була комуністична література. Виданням і розповсюдженням літератури, зокрема для червоноармійців, займалося політуправління Народного комісаріату військових справ України. Його редакційно-видавничий відділ видав у березні 1919 р. 2 млн. примірників книг, брошур, листівок, а на травень сумарний тираж уже складав 6 759 000 примірників різної літератури (із 90 назв брошур 19 друкувалися українською мовою, а з 72 назв листівок – 13). Цікаво, що більшовицькі

пропагандисти, які відзначалися атеїстичною войовничістю, не гребували за потреби звертатися до християнських цінностей, хоча б за формою їх подачі читачеві. Так, агітаційно-просвітницький відділ наркомату підготував «10 заповідей читача червоноармійця», які поширювалися серед військових. В одному зі звернень до червоноармійців указувалося на більшовицьке ідеологічно-світоглядне значення книги: «Книжки, брошури, звернення, листівки – ось наші снаряди, які вже нам здобували і здобудуть перемогу. Проти цих снарядів не могли встояти навіть такі дисципліновані армії, як чехословацька та німецька. Ці снаряди не вбивають, а навпаки, просвіщаючи голови наших братів-робітників і селян, трудового козацтва і всіх тих, хто має бути з нами, розвіють задушливий газ буржуазної брехні та обману» [65, с. 102].

Про серйозне значення, яке надавалося радянській книзі в Червоній Армії, говорить встановлена норма розповсюдження друкованих творів, а саме: одна книга або брошура масового видання на 10 чоловік. Лише за три місяці 1920 р. (червень, липень, серпень) у 12-й армії було розповсюджено 7,5 млн. примірників друкованої продукції, у тому числі 88 тис. брошур [66, с. 264].

На тлі масової неосвіченості та української ідейності в РСЧА безкомпромісно виглядали спроби більшовиків нав'язати читання ідеологічної літератури. У газеті «Политработа в полку» зазначалося: «Курсантам політкурсів і членам гуртків повинні даватися завдання: складати списки всієї наявної в бібліотеці літератури з того чи іншого досліджуваного питання. Можна подавати ці завдання у вигляді змагання: хто складе повний список. Ця робота залучить до підбору літератури, до поводження з книгою. Цим обмежуватися не потрібно, треба привчати партійців до викладу прочитаного. Читаючи зазначену керівником літературу, комуніст повинен письмово і дуже коротко викласти її зміст. Чи зрозуміла для нього ця книга, чи ні, чи цікава вона, якому питанню присвячена і чи дає задовільну відповідь на нього автор» [67, с. 29].

Проте, не зважаючи на всю пророблену роботу, нівелювати людську свідомість було складно, тому для складання плану подальших дій більшовики збирали інформацію про стан на місцях. Наприклад, «...крім відомостей, що

даються про становище частини, потрібно інформувати Посекр про проведені кампанії, про ставлення населення до червоноармійців, прислухатися до їхніх зауважень, залучати їх до партійної роботи, унаслідок чого давати цілком правдивий і повний матеріал, щоб можна було мати певне уявлення про стан справ на місцях. Крім того залучати населення і червоноармійські маси колективно та індивідуально до роботи в місцевих газетах у відділ сторінки червоноармійця і, якщо таких немає, надсилати газетний матеріал у Посекр» [68, арк. 22].

Визначивши пріоритетність періодичної друкованої агітації, більшовики використовували силу її впливу у формуванні Червоної армії. Ще до початку воєнних дій на території України радянська влада мала найпотужніший агітаційно-пропагандистський апарат, а основним засобом їх ідеологічної боротьби була преса [69, с. 81]. Маючи за мету системно впливати на морально-психологічний стан мобілізованих червоноармійців або добровольців, робота з налагодження видавництва газет була ретельно спланована і технічно забезпечена. Упродовж 1919–1920-х рр. для червоноармійців видавалося безліч періодичних видань, серед них: газети «Красная Армия» і «Красноармеец», журнали «Красная рота», «Армия и революция», «Активист» та інші, тираж яких весь час зростав. Так, наприклад, тираж газети «Красная Армия» до 1923 р. становив 9 414 примірників [70, с. 74].

Риторика надрукованих статей у нав'язливій формі роз'яснювала червоноармійцям основні ідеї В. І. Леніна про шляхи побудови соціалізму в країні, необхідність захисту завоювань революції, зміцнення військової дисципліни, високу політичну свідомість особового складу [71, с. 72]. Зі сторінок червоноармійських видань пропагували воєначальники і партійні працівники РСЧА М. В. Фрунзе, С. І. Гусєв, Б. М. Шапошніков, М. М. Тухачевський, В. А. Антонов-Овсієнко, А. С. Бубнов [72, с. 21]. Ефективність більшовицької пропаганди посилювалася і тим, що авторитетні діячі партії, здійснюючи поїздки на фронти, одночасно розповсюджували партійні газети. Так, у спогадах радянського військового і державного діяча українського походження П. Дибенка

є дані про його виїзди на Південно-Західний фронт для проведення мітингів і розповсюдження більшовицьких видань. Після VII (квітневої) Всеросійської конференції більшовиків уся центральна і місцева більшовицька преса широко пропагувала її рішення. А газета «Солдатська правда» вийшла навіть із додатком, у якому були надруковані основні резолюції конференції. Катеринославська «Солдатская жизнь» у першому номері, який вийшов 4 червня 1917 р., опублікувала резолюції сьомої конференції більшовиків з аграрного питання [73, с. 86].

Більшовицька преса виявила велику активність під час проведення виборів у дивізійні, корпусні, армійські та полкові солдатські комітети. Газети не тільки публікували матеріали про механізм системи виборів та засобів контролю вибраних в комітети представників, а й енергійно викривали слабкі сторони своїх політичних противників. Публіцисти більшовицьких видань переконували солдатів і матросів, що тільки вибори найбільш революційних представників мас забезпечать «звільнення армії від класового панування буржуазії» [74, с. 87]. Ще більше активізувалася робота преси в період мобілізації сільського населення України до Червоної армії. Так, у журналі «Красноармеец» наголошувалося: «...червоноармієць у шоломі і сірій шинелі – той же селянин, тільки грамотніший, свідоміший. При кожному зручному випадку – гвинтівку за плечі, а в руки сокиру і йде на селянську роботу. Або – книгу, а потім від цього – користь самому ж селу» [75, с. 23]. Поряд із цією інформацією на перших шпальтах періодичних видань рясніли й рекламні оголошення. Звертає на себе увагу надзвичайно високий рівень заполітизованості армійської періодици [76, ч. 2, с. 159].

Крім того, на сторінках видання ЦК КП (б) У «Більшовик» друкувалася інформація з усієї країни і світу, зокрема, що відбулося на з'їзді австрійської соціал-демократії, зміст промови Клемансо в парламенті Франції тощо. Усі ці новини в результаті мали агітаційну спрямованість, тому що містили резюме про вплив на внутрішні події в радянській Росії [77, с. 40].

Український політичний діяч в еміграції М. Шаповал так характеризував українську пресу 1919–1920 рр.: «...на Україні всі газети пишуться і редагуються

редакторами, призначеними Москвою, тоді як українці при них лиш перекладачами та дописувачами. Ніяких інших газет не допущено, опріч урядових, тобто газет із московським напрямом. І ці газети розносять скрізь по світі лише московську брехню, потрібну для Кремля» [78, с. 274].

Запорукою контролю радянської влади над періодичними виданнями була цензура. Вона забороняла використання будь-яких даних, що могли б, на її думку, дискредитувати владу. Натомість слухняні засоби масової інформації всіляко поширювали відповідну заангажовану інформацію про стан у країні та за її межами [79, с. 7]. Цікаво, що зволікання з випуском партійним видавництвом брошури одного з секретарів ЦК КП(б)У керівник Головного управління у справах друку (ГУД), створеного наприкінці 1920 р., інтерпретує як злісну кампанію саботажу керованого ним закладу. Таким чином, вище політичне керівництво України ненав'язливо підштовхувалося до думки про те, що саме ГУД – найнадійніший гарант неприпустимості найменших відхилень від партійної лінії. Отже, ГУД у завуальованій формі виявляв свою готовність до повної та всеосяжної цензури всіх друкованих органів (навіть центральних партійних), тобто контролю партію від імені самої ж партії [80, с. 94].

Підставою для радикалізації поглядів більшовицького керівництва щодо цензури стало посилення антибільшовицьких настроїв та повстання по всій Україні, підсилені продовольчою кризою 1921 р. та масовим грабежами селян. Тому для залучення юнаків до лав Червоної армії був виданий наказ № 176-Б, згідно з яким потрібно було «...створити широку інформаційну базу про життя Червоної армії як у галузі її внутрішнього побуту, так і в галузі її взаємин із цивільним населенням, для цього при всіх пуокрах і пуармах вводяться спеціальні кореспонденти бюро друку відділу військово-політичної літератури В.В.О.Р.» [81, арк. 4]. Основним обов'язком воєнкома кожного пуокра і пуарма була перевірка «правильності» інформації, що друкується і видається в тираж.

Яскравим проявом політичної цензури було вилучення нового тиражу газети «Голос труда» в місті Полтаві, яка надала гласності факт арешту банди радянських міліціонерів. Можна припустити, що участь правоохоронців у

кримінальних справах була непоодиноким випадком, а його замовчування непрямым чином сприяло виникненню подібних банд, підвищуючи ризик для населення республіки. Факт піддання цензурі статті в «Червоній Лубенщині» межує з відвертою недовірою до населення, для цього в держави, мабуть, були підстави [82, с. 97].

Щоб упровадити серед червоноармійців комуністичну ідеологію політуправління УВО вдалося до «...постачання бійців газетами, яке було так само ретельно продумане і налагоджене, як продумане постачання частин патронами у воєнний час». У 1919 р. по завданню Політуправління Револуційної військової ради Республіки на фронт і в військові округи щодня відправлялося 520 674 примірників газет. Проводилась також масова лекційна робота [83, с. 22].

Читання газет було обов'язковою справою червоноармійців, для цього спеціально виділявся час. Статті, які несли вагоме політико-виховне навантаження, розміщувалися у скляних вітринах для ознайомлення всієї червоноармійської маси. Проте із часом більшовики були змушені визнати нерозуміння червоноармійцями друкованих радянських настанов. Так, у 1923 р. в газеті «Политробота в полку» відомий більшовик А. С. Бубнов висловив стурбованість тим, що «...у партійних організаціях полкового масштабу є товариші, які прочитали чимало марксистської літератури та багато читають до цього часу. Хоча нерідко доводиться чути заяви про те, що такий товариш, котрий визубрив Богданова, читати газет не вміє, не розуміє їхньої теорії і каже: «Чи варто після цього читати?» (багато червоноармійців читають із 1920 р.)» [84, с. 33].

Наступним невід'ємним агітаційним засобом, який більшовики використовували для впровадження власної ідеології та залучення народних мас на свій бік, можна вважати агітаційні плакати. Вони були своєрідним реагуванням на поточні події, поширювали ідеї та гасла серед широких мас. Плакат замінював газету у фронтових умовах. Принцип його дії полягав у доступності широким масам, зрозумілості образів і гасел, що легко запам'ятовуються та закликають до дії. Серед найбільш відомих виділялися плакатні твори М. Черемних,

В. Маяковського, Д. Моора, Е. Лисицького, В. Дені. Це були роботи, створені упродовж 1919–1921 рр. художниками й поетами, які працювали в системі Російського телеграфного агентства (РОСТА). Телеграми, що надходили з фронту, за кілька годин перетворювалися на плакати. Але слід зазначити, що агітаційне мистецтво «Вікон РОСТА», як стверджує дослідниця В. Дубницька, було не відтворенням реальності, а результатом маніпуляцій та симуляцій, котрі перебували під тотальним контролем партійного пропагандистського апарата [85].

Для підвищення ефективності друкованої пропаганди більшовики намагались використовувати найбільш доступні для сприйняття матеріали, такі як: листівки-відповіді, листівки-листи, листівки-заклики. Відповідно до особливостей аудиторії акцент робився на спрощене викладання агітаційного матеріалу за допомогою політичних карикатур, лубочних картинок, гасел, коротких віршів сатиричного характеру з малюнками [86, с. 49]. Історик П. Д. Мазіпчук виявив, що особливостями друкованої агітації більшовиків було розміщення в листівках і газетах спеціальних відозв українською мовою, листів українських солдатів із «викриттям дій націоналістів», що призвело до того, що переважна більшість українських вояків піддалися такому впливу [87, с. 11].

Не менш ефективною була й усна пропаганда у вигляді мітингів та промов. На перший погляд, зміст промов більшовиків на з'їздах і зборах перед далеко не інтелектуальною аудиторією викликає подив. Вони говорили, наприклад, про місце Персії в системі інтересів світових держав, про історичні форми держави та експлуатації, переказували поряд із К. Марксом і В. Леніном К. Каутського і А. Бебеля, і малограмотна маса з великим інтересом їх слухала. Відзначимо, що навіть гасла, що лунали на мітингах і звичайно відкладалися у свідомості червоноармійців, мали антиукраїнський характер. Так, у звіті агітаційно-організаційного відділу Центрального агітаційно-просвітницького Управління наводиться резолюція, що була прийнята на мітингу першого Інтернаціонального полку 18 січня 1919 р.: «Ми, червоноармійці Першого Інтернаціонального Батальйону, клянемося, що поки нами не буде встановлений Радянський порядок, поки нами не буде переможена буржуазія всього світу, ми будемо переносити всі

тяготи, але не кинемо зброї. Уперед, через трупи тиранів, до свободи і до світла!» [88, арк. 13].

Відповідно, на початку 1919 р. агітаційно-просвітницький відділ при Військкоматі Охтирки констатував: «Влаштовано 74 мітинги. Мітинги проводилися на теми: «Червона армія і її завдання», «Що таке Радянська влада», «Задачі Радянської влади», «Буржуазія і пролетаріат», «Колчаківський фронт», «Денікінський фронт» і т.[ак] д.[алі] Організовано комуністичні осередки: у 5-му кавалерійському полку, дійсних членів – 3, кандидатів – 9, зборів було 2 на теми: «Поточний момент», «Організація полкового колективу і вибори полкового трибуналу». Там же клуб, членів 83. При клубі наявні секції: музично-театральна, членів 28, шкільна – членів 17 і політичної грамоти – членів 10» [89, арк. 26]. Радянський дослідник В. Афанасьєв, наприклад, наголошуючи на ролі мітингів у радянському будівництві, відзначав: «Мітинги сприяли вихованню революційної свідомості, непримиренності до дезертирів, шкурників, ворогів Радянської влади» [90, т. 2, с. 71].

Форми ідеологічного впливу на червоноармійців були найрізноманітнішими: відзначення комуністичних свят, вручення подяк червоноармійцям, співання пісень у ротах. Цікаво, що найбільший резонанс спричинило святкування дня Червоної армії, яке було організовано у Харкові 27 липня 1919 р.: «...у театрах і на площах відбулися велелюдні мітинги» [91, арк. 20]. Радянський дослідник І. К. Рибалка так описував ці події: «У березні 1919 року під час роботи III Всеукраїнського з'їзду Рад на Україні було проведено святкування першої річниці Червоної Армії. Особливо широко святкування було організовано 9–10 березня у Харкові. Уже напередодні свята місто було прикрашене червоними прапорами, зірками та плакатами. Вранці дев'ятого містом проходили червоні війська, роз'їжджали прикрашені автомобілі й підводи, із яких розкидали листівки. О першій годині дня на майдані імені Рози Люксембург при великому напливі народу відбувся парад червоних військ. Протягом цілого дня в усіх театрах міста відбувались мітинги й безплатні концерти, на яких виступали делегати з'їзду Рад і артисти» [92, с. 190]. Крім

цього, червоноармійці святкували 1 травня – день Інтернаціоналу, першу неділю червня – день прийняття Конституції, 22 січня було оголошене днем трауру через смерть В. Леніна в 1924 р. і розстріл робітників у Петербурзі в 1905 р. [93, с. 6]. Отже, ставка робилася на створення психологічного образу радянського свята, яке мало асоціюватися з могутністю і непереможністю Червоної армії, державного і народного піклування про червоноармійців.

Не менше значення в нав'язуванні комуністичної ідеології мала подяка. Завдяки їй більшовики виокремлювали найбільш відданих радянській владі солдатів та командирів, роблячи їх прикладом, ідеалом до якого повинна прагнути вся червоноармійська маса. «Оголошую подяку, – зазначалося в одному з Наказів по військових Частинах Харківського губвиконкому, – із занесенням у послужний список свідомим радянським працівникам: діловому тов. Дмитрову та його помічнику Іванцову. За високу інтенсивність і працездатність при виконанні покладених на них обов'язків» [94, арк. 30]. Тож не випадково подяки вручали урочисто, при великій кількості народу.

Навіть виконання пісень комуністичного характеру було підпорядковано формуванню певних радянських стереотипів у світогляді червоноармійців. Так, у газеті «Червона зірка» № 46 від 4 червня 1919 р. у статті «Що робить Політвідділ?» констатувалося: «Політвідділ має свій революційний хор. Ця співоча команда не раз надихала своїм виконанням революційних пісень червоних воїнів. Одного разу одна втомлена частина під впливом агітації провокаторів відмовлялася йти проти ворогів. Тоді був викликаний хор, і разом із ним під звуки Інтернаціоналу червоноармійці пішли на ворога і виконали своє завдання. Був такий випадок, коли один товариш під час контратаки, увірвавшись у ланцюг до білих, не знімаючи з плеча гвинтівки, словами агітації відразу переконав 26 чоловік білих солдатів з одним кулеметом повернути штики і вдарити на контрреволюційне офіцерське ядро своєї частини. Але таких випадків ще мало» [95, арк. 37].

Одним із пріоритетних напрямків культурно-просвітницької роботи більшовиків серед червоноармійців була кінематографія. Спорідненість,

здавалося б, таких різних за своєю природою речей як мистецтво та політика була вкладена в гасло про те, що «нема таких форм науки і мистецтва, які не були б пов'язані з великими ідеями комунізму і безмежно різноманітною роботою з будування комуністичного господарства» [96, с. 434]. Тому, як правило, усі військові, економічні, політичні, антирелігійні кампанії супроводжувалися широкомасштабними акціями агітації, до яких залучалися всі можливі методи. І кіно в цьому відношенні було найбільш виграшним варіантом.

Новизна і привабливість кіно давала можливість ненав'язливо пропагувати політичні орієнтири. Так, у звіті політвідділу ВВІ від 15 жовтня 1919 р. наголошувалося: «Слід відзначити швидкий випуск картин, що відповідають «політичному моменту» [97, арк. 53].

При цьому не допускалось художнього спрощення поставленого перед кіномитцями завдання. Їх спеціально застерігали, що замовлені картини, які дуже добре, як на той час, оплачувалися, мають бути високої художньої якості. Для того, щоб краще достукатись до серця і розуму українського глядача, вони повинні були зніматися з обов'язковим використанням моментів переможної революційної боротьби на території України [98, с. 120]. На цьому наголошує і російська дослідниця О. Попова. На її думку, агітфільми йшли не від життєвих відчуттів, а від гасла, предметом їх зображення була не людина, а думка-поняття, яка лише ілюструвалась акторськими засобами, що і відділяло агітфільми від власне художніх.

Про значні успіхи кінематографа в Червоній армії зазначалося в «Повідомленні бюро української преси про культурно-освітню роботу в частинах Червоної армії» від 15 лютого 1919 р., де наголошувалося, що у Харкові: «...організовано спеціальну пересувну труп для фронту, пересувний кінематограф. Загалом у Харкові було два кінематографа для Червоної армії: у театрі «Маяк» і «Мінйон». Пересувний кінематограф завантажувався у вагони і відправлявся на фронт. Усі картини були вислані Вищою інспекцією і присвячені організації Червоної армії і революційному рухові» [99, с. 80].

Про масштабність кіноагітації свідчить кількість кіносеансів, які були проведені для червоноармійців. Так, у звіті політвідділу Південного фронту про роботу з дня його організації по лютий 1919 р. зазначаються такі дані: «Для гарнізону Козлова, робітників і комуністів поставлено в різний час до 10 кінематографічних сеансів. У розпорядженні кінематографічного столу є 4 кінематограф. Один із них у листопаді 1918 р. був відправлений у 9 армію, дав 6 сеансів на ст. Поворено в с. Різдвяному. Один із кінематографів був у похідному клубі ім. Леніна» [100, с. 21].

Оцінюючи результати кіноагітації, слід констатувати, що вона мала значний вплив на червоноармійців. Особливо це проявлялося, коли військові частини брали культурне шефство над «політично відсталим» селом. Туди періодично виїжджали групи червоноармійців та проводили з ідеологічним присмаком бесіди з селянами на політичні теми, читали радянські газети, розповідали про побут Червоної армії, допомагали в роботі місцевої ради, комсомолу [101, с. 84]. Вони фактично втілювали мету та завдання радянської кінематографії націленої на агітацію та пропаганду комуністичної ідеології серед українського населення.

Пріоритетність кіномистецтва в культурно-просвітницькій діяльності підтверджується і тим, що воно завжди перебувало в центрі уваги партійно-радянського керівництва та обговорювалось майже на всіх з'їздах РКП(б) та КП(б)У [102, с. 258]. На X з'їзді РКП(б) (1921 р.) була прийнята конкретна програма з питань подальшого використання кіно як виховного засобу в боротьбі зі старим побутом, зі старою ідеологією. У резолюції з'їзду «Про роль і завдання профспілок» було окремо поставлено питання про використання кіно в антирелігійній пропаганді. У відповідь на рішення цього з'їзду знімаються фільми на антирелігійну тематику: «Комбриг Іванов», «Старець», «Василь Грязнов» [103, с. 26]. Не приховуючи своїх намірів поставити мистецтво кіно на службу побудови нового суспільства, партія взяла цілком відвертий курс на суцільну політизацію кінематографії. Більше того, за вимогами центральних партійних органів, нові фільми мали відображати такі головні події, як будівництво соціалізму, створення комуністичного раю. До речі, у тезі «Ми на відміну від

церкви, яка лише обіцяє рай на небі, уже сьогодні всі разом будуюмо рай на землі» наголошувалося на тому, що все це робиться для народних мас, які й будуть жити в цьому звичному «раю» [104, с. 120].

Таким чином після того як структура культурно-пропагандистських органів радянської влади була сформована ідеологічний вплив на червоноармійців набув масового характеру. Адже саме на солдатів Червоної армії покладалася функція підтримки тоталітарного ладу в державі. Для цього більшовики об'єднали військову підготовку з політичним вихованням бійців впровадивши у Червоній армії спочатку інститут військових комісарів метою якого було навчання військовій справі червоноармійців, згодом інститут політичних комісарів який слугував потужною агітаційно-пропагандистською машиною в Червоній армії. Основними напрямками агітаційно-масової роботи серед червоноармійців були по-перше, загальноосвітня підготовка новобранців, яка супроводжувалася комуністичною пропагандою, по-друге, створення мережі клубів, гуртків, читалень для солдатів, метою яких було «виховати в червоноармійців відданість радянській владі», по-третє, організація бібліотек, переважно з радянською літературою, по-четверте, видання та поширення серед червоноармійців комуністичної преси, листівок, плакатів ідеологічного змісту, по-п'яте, відзначення комуністичних свят, вручення подяк червоноармійцям, співання більшовицьких пісень, по-шосте, використання кіномистецтва як потужного агітаційного чинника у виховній роботі в Червоній армії тощо. Використані культурно-пропагандистські засоби впливу на свідомість червоноармійців сприяли трансформації їхнього світогляду, а в подальшому формуванню радянської ідентичності українського суспільства.

4.2. Антирелігійна робота в Червоній армії

Утвердження радянської влади супроводжувалося насадженням більшовицької ідеології, яка не передбачала в новому суспільстві місця для релігії та Церкви. Українське православ'я вже в перші місяці диктатури більшовиків перетворилося на об'єкт «класової боротьби». Приводом до такої політики стали численні документи, які зафіксували високий рівень релігійності суспільства, що розглядалося як перешкода на шляху радянських перетворень [105, с. 335]. Більшовики розуміли, що відкрита боротьба з релігійністю, особливо серед червоноармійців, підірве їхню довіру до влади, тому в офіційних документах, таких як Постанова Державної комісії з освіти від 18 лютого 1918 р., вони наголошували: «Радянська держава надає кожному громадянину свобод у вибрати будь-яке віросповідання, залежно від його переконань. ... Вважаючи релігію справою совісті кожної окремої людини, держава у справі релігії лишається нейтральною» [106, с. 197]. На практиці, як стверджує історик Л. Дудка, прийняті урядові декрети були тільки політикою обману, звичайною пропагандою [107, с. 14]. Одночасно партія оголосила й про антирелігійний зміст своєї політики, здійснення якої відбувалося через численні таємні партійні та урядові постанови й розпорядження [108, с. 11]. Цю тезу підтверджує дослідник Д. А. Архієрейський, котрий наголошував, що справжній механізм політики державної влади щодо представників релігійної ідеології формувався в закритих стінах ДПУ, адмінвідділів НКВС. Ця політика була антиморальною, тому справжній її зміст ретельно приховувався [109, с. 299].

На всеукраїнському рівні координацією антирелігійної діяльності займалася Всеукраїнська антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У – секретна установа, наявність якої не афішувалася для широкого загалу. На місцях створювалися агітаційно-пропагандистські відділи при губкомах КП(б)У. Саме на них покладалося безпосереднє керівництво антирелігійною пропагандою [110, с. 94].

На початковому етапі боротьби з релігією «червоний терор» застосовувався не загалом проти віруючих, а насамперед, щоб придушити опір духовенства, яке

чинило спротив радянській владі. Аналіз періодичних зведень Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією і саботажем при РНК РСФРР, проведений зарубіжними та російськими вченими, продемонстрував, що в 1918–1919 рр. священники брали участь у селянських повстаннях, причому не лише як рядові учасники, але й іноді як керівники [111, с. 88]. Репресії розглядалися більшовиками як один з основних дієвих засобів у боротьбі з релігією. Ставши на шлях політики державного атеїзму, радянська влада широко користувалася різноманітними методами – від закриття молитовних будинків до організації відкритих судових процесів над священнослужителями [112, с. 10]. Антирелігійна пропаганда звинувачувала Церкву також у тому, що вона підриває боєздатність армії. Дискредитація Церкви велася методично і безперервно інститутами влади, партією і військовим керівництвом [113, с. 132]. Її «закидали» й поширення через церковні ритуали (контакти прихожан з іконами, святими книгами) таких масових захворювань, як віспа, малярія [114, с. 84].

Але більшовицькі лідери добре усвідомлювали, що насилля над духовенством та Церквою не може бути єдиним засобом боротьби з релігійними віруваннями населення в загалом православній європейській частині колишньої Російської імперії. Вони неодноразово наголошували на необхідності проводити широкомасштабну антирелігійну пропаганду, зокрема, й через створення негативного образу «попа – дармоїда і контрреволюціонера» [115, с. 89].

Однак ці агресивні методи боротьби досить часто спричиняли не відвернення населення від віри і Церкви, а зворотну реакцію співчуття і підтримки зневаженого владою духовенства та відповідно – антибільшовицькі настрої. Дослідниця Н. Рубльова наводить думку академіка С. О. Єфремова, який із цього приводу зауважив: «Напевне, можна сказати, що антирелігійна пропаганда в тих формах, у яких провадиться, досягає протилежних наслідків, викликаючи скрізь насамперед обурення проти некультурності пропагаторів» [116, с. 229].

Оскільки релігійний світогляд і зв'язок із релігійними традиціями розглядався державою як пережиток старого ладу, їх викорінювали передусім у

ключових для неї структурах. Червона армія була однією з пріоритетних сфер упровадження матеріального світогляду. Для цього головним завданням пропагандистів атеїзму стало трансформування свідомості віруючих солдатів, а армії відводилася роль гігантської школи виховання молоді в дусі атеїстичного світогляду [117].

На практиці, як зазначає полтавська дослідниця Л. Л. Бабенко, альтернативні цінності нав'язували брутально, що часто супроводжувалося ексцесами, пропаганда губилася в адмініструванні та беззаконні [118, с. 95]. Особливо від цього страждали віруючі призовники. Для багатьох віруючих, особливо протестантів, військова служба була несумісною з релігійними переконаннями, що спонукало до відмови від призову в армію. Наприклад, мотивація детально викладена одним із призовників в архівному документі, який відбиває особисту драму: «Через призов до відбування мною військової повинності мене на ряду з однолітками, народженими в 1901 р., заявляю, що я в Євангелії, як у дзеркалі, побачив стан своєї душі і її високе покликання, мету і святе призначення в цьому житті і тому бажаю проводити своє життя на землі так, як проводив його і мій рятівник Ісус Христос, виконуючи заповіді Христа я не можу і навіть не в змозі піти проти моєї совісті – нести військовою службу, бо вона є протиріччям усіх заповідей Христових, які свідчать про любов. І ось, бажаючи виконати ці заповіді, бо відчуваю внутрішню потребу в них, ще раз заявляю, що за своїми релігійними переконаннями війну, включаючи навіть гнів на брата, вважаю найбільшим злом, у якому участі брати по совісті не можу і не буду» [119, арк. 237]. У зв'язку з великою кількістю такого роду заяв Нарсуд УСРР у 1923 р. видав положення про альтернативну службу: «...особи релігійних переконань можуть бути цілком використані на роботах у виробничих установах Військового Відомства, у радгоспах та ін., якщо вони мають на руках постанову нарсуду, у якій буде обумовлено, що військова служба пов'язана з несенням зброї останніми замінена службою поза Військовим Відомством. Якщо в тій же постанові нарсуду буде вказано, що стройова служба цим особам замінюється санітарною службою в госпіталях, то про всіх таких осіб слід терміново повідомляти в Мобчастину

Штабу» [120, арк. 7]. До затвердження цього положення віруючі, які підлягали мобілізації до Червоної армії, але ухилялися через віру, прирівнювалися до дезертирів і підлягали суду.

Загалом, Червона армія на час її формування була багатонаціональною воєнною організацією [121, с. 52]. Солдати тієї чи іншої національності мали свою релігію, але, потрапивши у воєнне середовище радянської держави, повинні були зректися своєї віри і «поклонятися Комуністичній партії і її вождєві В. Леніну». Головним завданням більшовиків, як образно зазначив О. Бойко, було не допустити «релігійного ворога» в лави Червоної армії. Вони хотіли силоміць ізолювати народні маси і червоноармійців у першу чергу від її шкідливого впливу [122, с. 13].

Потрапивши у воєнний колектив, червоноармієць зазнавав впливу товаришів, проінструктованих на предмет політичних поглядів, переконань, походження й особливо релігійності. Але процес викорінення релігійної свідомості серед червоноармійців супроводжувався кризовими ексцесами. Останні виявилися в системних рецидивах релігійних настроїв, причому не лише на індивідуальному, але й масовому рівні [123, с. 124]. Як констатували вже після війни самі ж політпрацівники, нерідко «комуністичні за назвою або названі іменем Леніна полки раптово охоплювали такі напади релігійності, що бійці скидали «жидівську зірку» і підіймалися проти комуністів, мовляв, комуністи проповідують комунію та кажуть, що немає бога» [124, с. 271]. На початку проходження військової служби проводилися колективні та індивідуальні опитування новобранців. За результатами одного з опитувань, визнавали релігію і вірили в Бога 62,5 % призовників. 61 % опитуваних вважали кожен релігію правильною, 56 % відвідували церкву. Часто релігійність червоноармійця межувала з вірою в чудо, домовиків, чортів, русалок, відьом, ворожіння [125, с. 81]. Унаслідок такого стану роль пропаганди весь час зростала й урізноманітнювалися її форми.

У якості осередків атеїстичної боротьби виступали агітпункти. Повсякденною роботою агітаторів стало проведення бесід. Лекції на атеїстичні

теми зазвичай проводилися до релігійних свят. Кожен номер «Селянської газети» (або ж «Красноармеец» – авт.), що виходив перед великими християнськими святами – Різдвом, Великоднем, Трійцею та іншими, – містив матеріал атеїстичного змісту про походження цих свят [126, с. 175–176]. Або «Наступаючі свята потрібно використати в клубній роботі таким чином: 1. Новий рік святкували увечері за програмою: спочатку звітували за минулий і перспективи майбутнього року, потім були спортивні змагання та ігри; 2. Різдво було антирелігійним вечором з бесідою про походження християнства, постановкою антирелігійної п'єси або інсценівки» [127, арк. 6] – зазначалося в розпорядженні політуправління УВО для Харківського ВО від 27 грудня 1921 р.

Іншою стороною ідеологічного впливу було поширення серед особового складу атеїстичної літератури. До цієї роботи широко залучалися армійські клуби і Будинки РСЧА. Силами партійного і комсомольського активу вони популяризували визначних учених того часу, влаштовували виставки літератури, проводили голосне читання тощо. Незважаючи на це, червоноармійці, більшість із яких були вихідцями із селян, не сприймали такої літератури [128, с. 76]. Наприклад, брошура Сухова «Крашанка на Великдень», яка коштувала всього 10 копійок, рекомендувалась як найперша книжка, що її мусять прочитати червоноармійці. Окрім неї серед першочергових для ознайомлення рекомендувалися: Рожицин «Свята Пасха», Ветков «Наука о религии» тощо.

За словами дослідника Р. Круцика, у частинах Червоної армії, дислокованих в Україні, проводилися й так звані антирелігійні заходи – «тілесні огляди», спрямовані на виявлення хрестика чи іконки, із подальшим публічним висміюванням віруючих, заборонаю ходити до Церкви, численними атеїстичними лекціями відверто образливого для віруючих характеру, нав'язуванням нових «пролетарських» свят замість традиційних релігійних. У своїх листах додому червоноармійці з обуренням розповідали про те, як проводилося «святкування» Різдва в частинах Київського ВО взимку 1922–1923 рр.: «...свято в мене було таке погане, що я аж плакав. Принесли зірку в касарню та заставляли співати «Гоп, мої гречаники». У місті зовсім релігію скидають, усі євреї насмішки роблять,

позапалювали факели, вибрали якогось жида за попа, посадили його в коробку й возять, а він віником махає мов кропилом і читає Євангеліє... Насміхаються над нашою релігією» (30 стрілецька дивізія, Катеринослав); «під Різдво брали ікони з церкви і палили на площі, сміялися над Богом та попами. Убрали Богом одного комуніста, потім його заарештували й повели до ревтрибуналу, а там судили»; «у нас комуністи геть усі вбралися попами і почали ходити по місту й сміятися над Богом. Носять ікону і кажуть: «Якщо ти Божа мати, то покарай нас, але ти не вмієш». Я два дні не міг їсти, так тяжко мені було на душі» (45 стрілецька дивізія, Київ); «напередодні Різдва зібрали усю дивізійну школу і давай підводити під кожну церкву й заставляли співати пісню «Оскуби кобилу», навіть такі пісні, що не можна писати – ось такі в нас були свята»; «свято ми проводили так: увечері, коли по церквах правили вечірню, нас зібрали всіх та повели по місту, зупиняли під церквами і примушували співати пісні, які називали молебнем, із різними матерними наругами Бога і попів» (23 стрілецька дивізія, Харків); «живеться нам дуже погано... У свята нас погнали до театру, мені було дуже сумно, що в нас вдома в церкві Новий рік зустрічають, а тут в театрі сиди, де насмішки над релігією роблять, багато з нас дивитися і слухати не хотіли і пішли» [129, с. 115–116]. Як про успіх в антирелігійній роботі серед військовослужбовців 51 дивізії Одеського укріпрайону повідомлялося, що «...був випадок, коли червоноармійці знімали з шиї хрести і кидали їх у піч» [130, арк. 3].

На Полтавщині антирелігійна пропаганда «...виявлялася в читанні лекцій із суспільствознавства, проведенні бесід і легких диспутів» [131, арк. 72].

Крім того, до антирелігійної кампанії залучалися російські частини, що прибули в Україну. Так, у журналі «Армія і революція» зазначалося: «Вплив на українську армійську масу північних полків і маси політпрацівників проявився дуже швидко. В Україну проти Денікіна йшли російські безробітні, бідняки-селяни з недоїдаючих губерній, найбільш активні елементи з латишів і робітників Чека, усі, кому не сиділося в казармах після придушення Ярославля і визволення Поволжя. Школу практичної антирелігійної пропаганди пройшли повністю. Вони з'явилися в армію з розповідями про попів-контреволюціонерів, про попів-

бандитів, про попів, які убивали, про перетворення північним населенням церков у школи і клуби, про наругу над церковними цінностями» [132, с. 12]. Одним із результатів пропагандистського натиску була повна зміна настроїв: «...більшість молоді відносилися до релігії або індиферентно, або зовсім негативно» [133, арк. 71].

Невіруючий червоноармієць зберігав батьківське благословення й образок, носив нагрудний хрестик, який повісила мати. Багато хто не носив хрестика, боячись насмішок. У результаті червоноармієць або підкорявся волі казармових авторитетів і переставав молитися, або ховався з хрестом і молитвою під ковдру. Протестувати мало хто наважувався, найчастіше сміливці знаходилися серед сектантів. Так, наприклад, у донесенні Політуправління УВО від 1 лютого 1923 р. зазначалося: «...У І Одеському військгоспіталі 2 сектанта відмовилися від стройових занять і 3 від усякої роботи в установах військового відомства. Останні заарештовані і передані суду. У 44 дивізії 2 червоноармійці, лягаючи спати, крадькома хрестилися; помічені іншими, вони були підняті на сміх, і їх забобони зжиті» [134, арк. 2а]. Були і такі червоноармійці, які перед сном молилися за командира, політрука, комячейку і комсомол: «Вони хорошому навчать». Прослуживши короткий час, навчилися приховувати віру [135, с. 82]. Російський дослідник О. Рожков розцінював це як вимушений конформізм, а більшовицький пропагандист 1920-х років В. Г. Соколов наголошував, що радянська влада і комуністична партія поступово розвіювали в головах трудящого населення релігійний дурман, над створенням якого духовенство «працювало» протягом цілих століть [136, с. 20].

Антирелігійна політика підтримувалася судовим переслідуванням. Цікавим фактом є те, що судові справи над тими, хто був проти атеїстичних заходів, розглядалися не Ревтрибуналом, а Народними судами для більшого розголосу і показовості. Так, у циркулярі Окружного штабу Харківського ВО Слідчо-судової частини Харківського Губвійськкомату 1920 р. зазначалося: «За наявними у Відділі даними, справи осіб, які відмовляються від несення військової служби з релігійних переконань, передаються іноді на розгляд ревтрибуналів. Відділ

роз'яснює і пропонує прийняти до керівництва та виконання, що справи вищевказаних осіб, згідно з декретом Раднаркому від 1 січня 1919 р., розбираються Народними Судами» [137, арк. 16]. Знущення над релігійними віруваннями дійшли до того, що більшовики влаштували суд над Ісусом Христом, мотивуючи це тим, щоб у ході судового процесу поставити під сумнів релігійні істини, що вже давно розвінчані наукою, але все одно живуть у душі українців [138, с. 96].

Для посилення антирелігійного впливу на світогляд червоноармійців було спекулятивно використано трагічні події голоду 1921–1923 рр. [139, с. 12]. Зокрема, періодика широко публікувала факт зловживань і приховування цінностей духовенством, щоб викликати у військовослужбовців, яких залучали до проведення кампанії вилучення церковних цінностей, ненависть до Православної церкви. У журналі «Красноармеец» в 1922 р. вийшла стаття під назвою «Де золото для спасіння голодуючих?», у якій наводилися вражаючі для неосвіченої молоді факти: «Давно було підраховано, що якщо зібрати всі церковні цінності і навантажити ними потяг, то він протягнувся б на 7 верст. Якщо всі ці цінності обміняти на хліб для голодуючих Поволжя й інші голодуючі округи змогли б цим хлібом харчуватися протягом двох років. Крім того, на ці цінності можна було б відкрити 1 500 агрономічних шкіл, виписати 1 000 тракторів та інших сільськогосподарських машин» [140, с. 26]. Масштабні підрахунки прибутків від продажу вилучених церковних цінностей мали на меті вразити читачів. Для того, щоб голодні й босі червоноармійці були надійними спільниками у відбиранні релігійних реліквій, більшовики наголошували солдатам, що повсюди церковники нібито поширювали чутки про те, що церковні скарби підуть на утримання Червоної армії [141, с. 101]. Сам процес вилучення церковних цінностей нагадував воєнну операцію. Червоногвардійці та більшовицькі активісти глушилися над святинями, піддавали знущанням і тортурам священнослужителів і ченців, не зупиняючись перед численними стратами за «законами червоного терору». Загальна кількість жертв серед духовенства і мирян із жовтня 1917 р. до кінця 1921 р., за приблизними підрахунками російських істориків, становила

понад 10 тисяч осіб [142, с. 412]. Певних успіхів більшовики досягли в ідеологічному завоюванні червоноармійців, що історик Я. Й. Малик пояснює юнацьким максималізмом, невмінням сільського юнацтва розрізняти справжню суть демагогічних заяв більшовиків [143, с. 57].

Були випадки, коли червоноармійці, що перебували довгий час під впливом політпрацівників, які їх обробляли на предмет атеїзму, показували позитивний результат. Із листів солдатів додому: «Дорогий мій шурине, ти мені пишеш, що у вас в Антонівці новини. Матір божа з'являлася. Ти не ображайся, як я тобі напишу, що це все брехня. Тут у нас теж таке було, коли ми стояли в таборах м. Катеринослава: на церкві, біля наших таборів, був хрест такий старий, а за ніч став новим і кажуть, що оновився. Правда є одна: був землетрус у Японії, багато міст зруйновано, на морях пароплави потопилися. Це є правда, тому що ми читаємо газети» [144, арк. 79].

Як наслідок, у лютому 1923 р. на засіданні антирелігійної комісії було розглянуто питання про методи і форми антирелігійної роботи в Червоній армії. Політичне управління РСЧА в циркулярі № 47/17 від 7 березня 1923 р. орієнтувало політоргани на створення у військових частинах груп безбожників і антирелігійних гуртків. Усього ж за 1922–1923 рр. у війська було направлено 35 циркулярів із різних питань антирелігійної роботи: «Про організацію гуртків безбожників в частинах округу», «Про антиріздвяні компанії в частинах» і т.[ак] д.[алі] У червні 1927 року наказом № 51 вводиться «Положення про осередок союзу «Безбожників» у частинах РСЧА». Для підготовки «богоборчих» кадрів при Агітвідділі ПУРа в липні 1927 р. створюються курси [145].

Отже, релігійність українського православного населення, що було мобілізоване до Червоної армії, стало об'єктом критики й наступного викорінення методами агітаційно-пропагандистської, індивідуальної, атеїстичної роботи. Атеїстична пропаганда в армії здійснювалася у контексті державної богоборчої політики й торпедувала найбільш консервативний сегмент традиційного світогляду, особливо стійкого у селянському середовищі, використовуючи різноманітні методи впливу на релігійно-культурні традиції червоноармійців.

Зокрема, останні піддавалися впливу політичних комісарів на предмет політичних поглядів, переконань, походження й особливо релігійності. З червоноармійцями проводилися індивідуальні бесіди, з'ясовувалися питання ставлення до релігії, обрядів, ритуалів, носіння натільних хрестиків тощо. З боку атеїстично налаштованих військовослужбовців нерідко траплялися випадки брутального висміювання, зривання хрестиків, ініціювання розгляду на зборах поведінки віруючих й тотальне їх засудження.

У якості осередків атеїстичної боротьби виступали агітпункти, де проводилися антирелігійні бесіди з червоноармійцями та поширювалася атеїстична література. Остання у контексті загальної богоборчої політики мала односторонній характер з домінуванням класового ставлення до Православної церкви як експлуататора і носія мракобісся. Часто у червоноармійців прочитані брошури викликали протилежну реакцію, потребу в дискусіях, що викликало негативну реакцію.

Однак у справі подолання релігійно-культурних традицій радянська пропаганда до кінця не впоралася з поставленим завданням: більшість червоноармійців не позбавилися релігійних переконань або їх рудиментів.

Список використаних джерел та літератури

1. Шевчук, Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 роках [Текст] / Г. М. Шевчук. – Київ : Академія наук УРСР, 1963. – 435 с.
2. Солдатенко, В. Ф. Більшовики України у боротьбі за створення політичної армії революції. До 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції [Текст] / В. Ф. Солдатенко, В. І. Полохало. – Київ : Знання, 1987. – 48 с.
3. Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927 [Текст] : збірник документів і матеріалів / упорядн. В. М. Волковинський, П. С. Гончарук, А. Д. Гришин. – Київ : Наукова думка, 1979. – 667 с.
4. Подкур, Р. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов : источниковедческий анализ [Текст] / Р. Подкур, В. Ченцов. – Тернополь : Збруч, 2010. – 372 с.

5. Вільховик, О. В. Культурно-пропагандистська робота в Червоній армії як основний метод впливу на червоноармійців [Текст] / О. В. Вільховик // Грані. – 2013. – № 12 (104) Грудень. – С. 118–123.
6. Василевский, А. М. Дело всей жизни [Текст] : 3-е издание / А. М. Василевский. – Москва : Политиздат, 1978. – 552 с.
7. Цит. Тарханова, Н. «Без военкома мы не имели бы Красной армии...» [Текст] / Н. Тарханова // Родина. – 2011. – № 2. – С. 28–33.
8. Посадсков, А. Л. «Белая» и «красная» печатная пропаганда на фронтах гражданской войны в Сибири (опыт сравнения объективных характеристик) [Текст] : у 2-х ч. Ч. 1. / А. Л. Посадсков // Вестник Омского университета. – 1999. – Вып. 4. – С. 99–104.
9. Штерн, Г. Еще о Красной армии [Текст] / Г. Штерн // Армия и революция. Научный военно-политический журнал. – 1922. – № 3–4 (март-апрель). – С. 22–27.
10. Колычев, В. Г. Подготовка кадров политсостава Красной Армии в годы гражданской войны (1918–1920) [Текст] / В. Г. Колычев // Вопросы истории КПСС. – 1979. – № 3. – С. 66–76.
11. Программа и устав ВКП (б) [Текст] – Москва : Партиздат ЦК ВКП (б), 1937. – 68 с.
12. Программа и устав ВКП (б) [Текст] – Москва : Партиздат ЦК ВКП (б), 1937. – 68 с.
13. Посадсков, А. Л. «Белая» и «красная» печатная пропаганда на фронтах гражданской войны в Сибири (опыт сравнения объективных характеристик) [Текст] : у 2-х ч. Ч. 1. / А. Л. Посадсков // Вестник Омского университета. – 1999. – Вып. 4. – С. 99–104.
14. Грюнталь, Ю. Просветительная работа в Красной армии [Текст] / Ю. Грюнталь // Красноармеец. – 1920. – № 18–20. – С. 13–16.
15. Данильченко, О. П. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. XX ст. [Текст] / О. П. Данильченко // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 74–88.

16. Положения и инструкции по постановке политико-просветительной работы в Красной Армии [Текст]. – Москва : Центральное Агитационно-просветительное управление, 1919. – 328 с.
17. Рожков, А. Ю. «В Москве я слышал одно, здесь вижу другое...» : Красноармеец 1920-х гг. : картина мира и социальный облик [Текст] / А. Рожков // Социологические исследования. – 2000. – № 10. – С. 76–83.
18. Данильченко, О. П. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. ХХ ст. [Текст] / О. П. Данильченко // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 74–88.
19. Варенников, В. И. Из истории создания и подготовки национальных воинских формирований [Текст] / В. И. Варенников // Военная мысль. – 1990. – № 2 (февраль). – С. 3–13.
20. ДАПО, ф. Р-1855, оп. 1, спр. 137, 412 арк.
21. ДАПО, ф. Р-394, оп. 1, спр. 7, 56 арк.
22. Вільховик, О. В. Комуністична освіта як один із інструментів нівелювання червоноармійського світогляду у 1918–1920 рр. [Текст] / О. В. Вільховик // Треті Череванівські читання : зб. наук. ст. за матеріалами III Всеукр. наук. конф., 17–18 березня 2016 р. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2016. – С. 108–115.
23. Допризывная подготовка и работа между сборами [Текст]. – Харьков : Временное руководство Укр. Военного округа, 1926. – 26 с.
24. Попова, О. Н. Культурно-просветительная работа в Красной армии (1918–1923 гг.) [Текст] : автореф. дис. соиск. учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Попова Ольга Николаевна. – Санкт-Петербург : Самарский государственный педагогический ин-тут, 2009 – 26 с.
25. Афанасьев, В. В. Політико-освітня робота Червоної армії на Україні в роки Громадянської війни [Текст] / В. В. Афанасьєв // Культурно-освітня робота : збірник статей у 2-х т. – Харків : Видавничий відділ Книжкова палата УРСР, 1965. – Т. 2. – С. 65–81.

26. Ганин, А. «Помнят псы атаманы, помнят польские паны ...». Почему побеждала Красная армия? [Текст] / А. Ганин // Родина. – 2011. – № 2. – С. 12–27.
27. ДАПО, ф. Р-1855, оп. 1, спр. 85, 283 арк.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1762, 144 арк.
29. Волковинський, В. М. Армія і народ : 20–30-ті роки (Участь трудящих України у зміцненні Червоної армії) [Текст] / В. М. Волковинський. – Київ : Либідь, 1990. – 128 с.
30. ДАПО, ф. Р-1885, оп. 1, спр. 85, арк. 283.
31. Морозов, В. От Красной Гвардии к Красной армии [Текст] / В. Морозов. – Москва : Московский рабочий, 1958. – 140 с.
32. ДАПО, ф. Р-363, оп. 1, спр. 1, 356 арк.
33. ДАПО, ф. Р-394, оп. 1, спр. 7, 56 арк.
34. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 55, 52 арк.
35. Познер, В. Красная армия просвещения [Текст] / В. Познер // Красная Армия. Просвещения. – 1920. – №1. – С. 2–3.
36. Верт, Н. История советского государства. 1900–1991 [Текст] : пер. с фр. / Н. Верт. – Москва : Прогресс-Академия, 1992. – 480 с.
37. Письмо с советского фронта // Правда. – 1919. – № 47 (1 мая) – С. 2.
38. Народное хозяйство СССР за 70 лет [Текст] : юбилейный стат. Ежегодник / Госкомстат СССР. – Москва : Финансы и статистика, 1987. – 766 с.
39. Минкина, А. А. Воинский этикет Красной армии (1918 – июнь 1941 гг.): историческое исследование. [Текст] : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Минкина Анна Александровна. – Москва, 2010. – 26 с.
40. Попова, О. Н. Культурно-просветительная работа в Красной армии (1918–1923 гг.) [Текст] : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Попова Ольга Николаевна. – Самара : Самарский государственный педагогический ин-тут, 2009 – 26 с.

41. Минкина, А. А. Воинский этикет Красной армии (1918 – июнь 1941 гг.): историческое исследование. [Текст] : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Минкина Анна Александровна. – Москва, 2010. – 26 с.
42. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, spr. 55, 52 ark.
43. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, spr. 1, 99 ark.
44. Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) [Текст] / Редактор-упорядник П. П. Бачинський. – Київ, 1999. – 640 с.
45. Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) [Текст] / Редактор-упорядник П. П. Бачинський. – Київ, 1999. – 640 с.
46. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, spr. 239, 305 ark.
47. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, spr. 239, 305 ark.
48. ЦДАГО України, ф. Р-1, оп. 20, spr. 21, 66 ark.
49. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, spr. 239, 305 ark.
50. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, spr. 239, 305 ark.
51. Положения и инструкции по постановке политико-просветительной работы в Красной Армии [Текст]. – Москва : Центральное Агитационно-просветительное управление, 1919. – 328 с.
52. ДАПО, ф. Р-1856, оп. 2, spr. 2, 105 ark.
53. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, spr. 21, 66 ark.
54. Эфт, М. Заметка о гарнизонном клубе [Текст] / М. Эфт // Известие. – 1920. – № 204 (12 сентября). – С. 3.
55. Вільховик, О. В. Культурно-пропагандистська робота в Червоній армії як основний метод впливу на червоноармійців [Текст] / О. В. Вільховик // Грані. – 2013. – № 12 (104) грудень. – С. 118–123.
56. Афанасьєв, В. В. Політико-освітня робота Червоної армії на Україні в роки Громадянської війни [Текст] / В. В. Афанасьєв // Культурно-освітня робота : збірник статей у 2-х т. – Харків : Видавничий відділ Книжкова палата УРСР, 1965. – Т. 2. – С. 65–81.

57. Афанасьєв, В. В. Політико-освітня робота Червоної армії на Україні в роки Громадянської війни [Текст] / В. В. Афанасьєв // Культурно-освітня робота : збірник статей у 2-х т. – Харків : Видавничий відділ Книжкова палата УРСР, 1965. – Т. 2. – С. 65–81.
58. Попова, О. Н. Культурно-просветительная работа в Красной армии (1918–1923 гг.) [Текст] : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Попова Ольга Николаевна. – Самара : Самарский государственный педагогический ин-тут, 2009. – 26 с.
59. Попова, О. Н. Культурно-просветительная работа в Красной армии (1918–1923 гг.) [Текст] : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Попова Ольга Николаевна. – Самара : Самарский государственный педагогический ин-тут, 2009. – 26 с.
60. Попова, О. Н. Культурно-просветительная работа в Красной армии (1918–1923 гг.) [Текст] : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Попова Ольга Николаевна. – Самара : Самарский государственный педагогический ин-тут, 2009. – 26 с.
61. Положения и инструкции по постановке политико-просветительной работы в Красной Армии [Текст]. – Москва : Центральное Агитационно-просветительное управление, 1919. – 328 с.
62. ДАПО, ф. Р-1885, оп. 1, спр. 85, 283 арк.
63. Афанасьєв, В. В. Політико-освітня робота Червоної армії на Україні в роки Громадянської війни [Текст] / В. В. Афанасьєв // Культурно-освітня робота : збірник статей у 2-х т. – Харків : Видавничий відділ Книжкова палата УРСР, 1965. – Т. 2. – С. 65–81.
64. Афанасьєв, В. В. Політико-освітня робота Червоної армії на Україні в роки Громадянської війни [Текст] / В. В. Афанасьєв // Культурно-освітня робота : збірник статей у 2-х т. – Харків : Видавничий відділ Книжкова палата УРСР, 1965. – Т. 2. – С. 65–81.
65. Савченко, І. Ідеологічна складова книговидавництва в УСРР (1919–1920 рр.) [Текст] / І. Савченко // Історія України : Маловідомі імена, події, факти : зб.

- ст. – Вип. 37 / НАН України. Інститут історії України. – Київ : Інститут історії України, 2011. – С. 96–111.
66. Молодчиков, О. В. Радянська книга на Україні в 1918–1920 рр. [Текст] / О. В. Молодчиков // З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні. – Київ : Академія наук Української РСР, 1957. – С. 253–264.
 67. Как использовать полковую библиотеку // Политработа в полку. – 1923. – Июнь № 1. – С. 28–29.
 68. ДАПО, ф. Р-1856, оп. 2, спр. 4, 135 арк.
 69. Вільховик, О. В. Більшовицькі засоби ідеологічного впливу на українське селянство у 1920-х роках: до питання оцінки їх діяльності [Текст] / О. В. Вільховик // Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда» (7; Чернівці, 27–28 листопада 2009 р.) : тези, / наук. ред. О. В. Добржанський. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – С. 80–81.
 70. Діланян, А. А. Політико-виховна робота політорганів і парторганізацій Українського військового округу (1921–1928 рр.) [Текст] / А. А. Діланян, Є. М. Шмельов // Український історичний журнал. – 1987. – № 6. – С. 74.
 71. Діланян, А. А. Політико-виховна робота політорганів і парторганізацій Українського військового округу (1921–1928 рр.) [Текст] / А. А. Діланян, Є. М. Шмельов // Український історичний журнал. – 1987. – № 6. – С. 71–78.
 72. Минкина, А. А. Воинский этикет Красной армии (1918 – июнь 1941 гг.) : историческое исследование. [Текст] : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Минкина Анна Александровна. – Москва, 2010. – 26 с.
 73. Сурай, Ю. І. Преса в Україні у боротьбі політичних сил за армію та флот (1917 рік) [Текст] : монографія / Ю. І. Сурай. – Одеса : Астропринт, 2005. – 144 с.

74. Сурай, Ю. І. Преса в Україні у боротьбі політичних сил за армію та флот (1917 рік) [Текст] : монографія / Ю. І. Сурай. – Одеса : Астропринт, 2005. – 144 с.
75. Баратов, Н. Что дала Красная армия деревне [Текст] / Н. Бараков // Красноармеец. Юбилейный 1918–1923. – 1923. – № 50. – С. 22–23.
76. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) [Текст] : колективна монографія : у 2 ч. Ч. 2. / відп. ред. С. В. Кульчицький. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – 382 с.
77. Морозова, О. Пережить войну : Рядовой состав вооруженных формирований периода гражданской войны в России [Текст] / О. Морозова // Белые годы. – 2009. – № 4 (14). – С. 28–45.
78. Шаповал, М. Велика революція і українська визвольна програма (Виклади в Америці) [Текст] / М. Шаповал. – Прага : «Вільна спілка», 1927. – 327 с.
79. Олійник, З. В. Національна політика більшовиків в Україні в 1917–1920 рр. [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Олійник З. В. – Київ : Київськ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2002. – 19 с.
80. Кізюн, В. Становлення системи більшовицького цензурного друку над засобами масової інформації у радянській Україні [Текст] / В. Кізюн // Наукові записки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. – Випуск 10. – Серія : Історичні науки. – С. 92–100.
81. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 239, 305 арк.
82. Кізюн, В. Становлення системи більшовицького цензурного друку над засобами масової інформації у радянській Україні [Текст] / В. Кізюн // Наукові записки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. – Випуск 10. – Серія : Історичні науки. – С. 92–100.
83. Попова, О. Н. Культурно-просветительная работа в Красной армии (1918–1923 гг.) [Текст] : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Попова Ольга Николаевна. – Самара : Самарский государственный педагогический ин-тут, 2009 – 26 с.

84. Бубнов, А. С. Несколько слов о методах просвещения [Текст] / А. С. Бубнов // Политработа в полку. – 1923. – Июль № 2. – С. 33–34.
85. Дубницька, В. В. Інформаційна політика більшовиків в Україні у період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. [Електронний ресурс] / В. В. Дубницька. – Електрон. дані. – Маріуполь 2010–2017. – Режим доступу : http://mdgu-kid.at.ua/publ/informacijna_politika_bilshovikiv_v_ukrajini_u_period_nacionalno_demokratichnoji_revoljuciji_1917_1920_rr/1-1-0-15. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 23.04.2015.
86. Куцька, І. І. Історичний огляд пропагандистської роботи більшовиків Радянської Росії у 1917–1922 роках [Текст] / О. М. Куцька, І. І. Бондарєва // Гілея. – 2011. – Випуск 43 (№ 1). – 248 с.
87. Мазіпчук, П. Д. Агітаційно-пропагандистська робота українських військових організацій (березень 1917 – квітень 1918 рр.) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 / Мазіпчук Петро Дмитрович. – Київ : 2006. – 20 с.
88. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 55, 52 арк.
89. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 21, 66 арк.
90. Афанасьєв, В. В. Політико-освітня робота Червоної армії на Україні в роки Громадянської війни [Текст] / В. В. Афанасьєв // Культурно-освітня робота : збірник статей у 2-х т. – Харків : Видавничий відділ Книжкова палата УРСР, 1965. – Т. 2. – С. 65–81.
91. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 56, 80 арк.
92. Рибалка, І. К. Відновлення Радянської влади на Україні (1918–1919) [Текст] / І. К. Рибалка. – Харків : Харківське обласне видавництво, 1957. – 296 с.
93. Кадишев, А. Что должен знать молодой красноармеец [Текст] / А. Кадишев. – Москва : Госвоениздат, 1925. – 184 с.
94. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 230, арк. 30.
95. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 253, 229 арк.

96. Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. [Текст]. – Москва : Гостполитиздат, 1959. – 602 с.
97. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 120, 65 арк.
98. Мотуз, В. Український кінематограф в умовах наступу тоталітаризму [Текст] / В. Мотуз // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 2. – С. 119–122.
99. Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927 [Текст] : збірник документів і матеріалів / упорядн. В. М. Волковинський, П. С. Гончарук, А. Д. Гришин. – Київ : Наукова думка, 1979. – 667 с.
100. Цит. за Попова, О. Н. Культурно-просветительная работа в Красной армии (1918–1923 гг.) [Текст] : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Попова Ольга Николаевна. – Самара : Самарский государственный педагогический ин-тут, 2009 – 26 с.
101. Соколов, В. Г. Рабоче-Крестьянская Красная Армия [Текст] / В. Г. Соколов. – Харьков : Юридическое издательство Н.К.Ю., 1926. – 124 с.
102. Вільховик, О. В. Вплив культурно-пропагандистської діяльності більшовиків на формування свідомості червоноармійців у 20-х роках ХХ століття [Текст] / О. В. Вільховик // Сьомі Богданівські читання : матеріали Всеукраїнської наукової конференції : зб. наук. пр. / редкол. : О. Драч, К. Івангородський, А. Касян та ін. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2013. – С. 254–259.
103. Солодка, Л. М. Організація і діяльність кіноустанов у 1920-ті на поч. 1930-х років та їх агітаційно-пропагандистська роль у процесі становлення радянської ідеології в українському селі [Текст] / Л. М. Солодка // Український селянин. – 2002. – Вип. 6. – С. 25–28.
104. Мотуз, В. Український кінематограф в умовах наступу тоталітаризму [Текст] / В. Мотуз // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія / Ред.

- проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 2. – С. 119–122.
105. Бабенко, Л. Л. «Церковну політику розвалу повинна вести ВЧК...» [Текст] / Л. Л. Бабенко // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2013. – № 1 (38). – С. 333–350.
 106. Про релігію і атеїстичне виховання [Текст] : збірник документів і матеріалів / упорядник Б. О. Лобовик і Р. С. Приходько. – Київ : Політвидав України, 1979. – 263 с.
 107. Дудка, Л. О. Спілка войовничих без невірників в антирелігійній пропаганді в Україні [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Дудка Лариса Олексіївна. – Київ, 2005. – 23 с.
 108. Дудка, Л. О. Спілка войовничих без невірників в антирелігійній пропаганді в Україні [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Дудка Лариса Олексіївна. – Київ, 2005. – 23 с.
 109. Політичний терор і тероризм в Україні : XIX–XX ст. Історичні нариси [Текст] / Д. А. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Голкова та ін. – Київ : Наукова думка, 2002. – 952 с.
 110. Бабенко, Л. Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середини 1950-х рр.) [Текст] : монографія / Л. Бабенко. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2014. – 549 с.
 111. Бабенко, Л. Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середини 1950-х рр.) [Текст] : монографія / Л. Бабенко. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2014. – 549 с.
 112. Ковтун, Г. К. Масові незаконні репресії 20-х початку 50-х років на Полтавщині [Текст] / Г. К. Ковтун, В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк // Реабілітовані історією / АН України Ін-т історії України та ін.; редкол. : П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – Київ-Полтава : Рідний край, 1992. – С. 5–49.
 113. Кальмин, Д. Д. Взаимодействия командования частей и учреждений РККА с местными органами власти и общественными организациями в области

- военного строительства в Украине в 1919–1928 годах [Текст] : дисс. соиск. учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.01 / Кальмин Дмитрий Дмириевич. – Днепропетровск, 1994. – 23 с.
114. Лукашевич, О. Антирелігійна боротьба більшовицької влади крізь призму трансформації сільського побуту та дозвілля в 20-х рр. ХХ ст. [Текст] // Наукові записки з української історії : збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – Вип. 23. – С. 82–86.
 115. Бабенко, Л. Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середини 1950-х рр.) [Текст] : монографія / Л. Бабенко. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2014. – 549 с.
 116. Рубльова, Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту» : боротьба владних структур УРСР проти Римсько-католицької церкви, 1920-і роки [Текст] / Н. Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 228–243.
 117. Рогоза В. Как советская власть боролась с церковью в послереволюционные годы? [Электронной ресурс] // В. Рогоза. – Электрон. данные. – 2008–2017. – Режим доступа : <http://shkolazhizni.ru/culture/articles/12704/>. – Название с экрана. – Дата просмотра : 30.03.2011.
 118. Бабенко, Л. Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середини 1950-х рр.) [Текст] : монографія / Л. Бабенко. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2014. – 549 с.
 119. ДАПО, ф. Р-3985, оп. 1, спр. 1, 330 арк.
 120. ДАПО, ф. Р-2049, оп. 1, спр. 86, 90 арк.
 121. Божко, О. Українці в Красной армии [Текст] / О. Божко // Родина. – 2011. – № 2. – С. 51–52.
 122. Бойко, О. В. Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20-30-ті роки ХХ ст. [Текст] : автореф. дис. здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Бойко Олег Вікторович. – Дніпропетровськ, 2007. – 19 с.

123. Вільховик, О. В. Більшовицька антирелігійна пропаганда у середовищі червоноармійців у 1920-х роках [Текст] / О. В. Вільховик // Держава і церква в новітній історії України / збірник статей за матеріалами IV Всеукраїнської наукової конференції «Держава і церква в новітній історії України» (21–22 листопада 2012 року). – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. – С. 123–128.
124. Історія українського війська 1917–1995 [Текст] / Упорядник Я. Дашкевич. – Львів : Світ, 1996. – 840 с.
125. Рожков, А. Ю. «В Москве я слышал одно, здесь вижу другое...» : Красноармеец 1920-х гг. : картина мира и социальный облик [Текст] / А. Рожков // Социологические исследования. – 2000. – № 10. – С. 76–83.
126. Топчій, О. С. Сільська інтелігенція Чернігівщини в антирелігійній кампанії 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст. [Текст] / О. С. Топчій // Інтелігенція і влада. – 01/2011. – Вип. 21 Сер. : Історія. – С. 172–185.
127. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 371, 110 арк.
128. Діланян, А. А. Політико-виховна робота політорганів і парторганізацій Українського військового округу (1921–1928 рр.) [Текст] / А. А. Діланян, Є. М. Шмельов // Український історичний журнал. – 1987. – № 6. – С. 71–78.
129. Круцик, Р. Народна війна : путівник до експозиції : 120 річниці від дня народження Є. Коновальця присвячується [Текст] / Р. Круцик. – Київ, 2011. – 248 с.
130. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1762, 144 арк.
131. ДАПО, ф. Р-363, оп. 1, спр. 1, 356 арк.
132. Рожицын, В. Борьба с религией в Красной армии [Текст] / В. Рожицын // Армия и революция. Научный военно-политический журнал. – 1921. – № 6 (ноябрь). – С. 11–20.
133. ДАПО, ф. Р-363, оп. 1, спр. 1, 356 арк.
134. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1762, 144 арк.

135. Рожков, А. Ю. «В Москве я слышал одно, здесь вижу другое...» : Красноармеец 1920-х гг. : картина мира и социальный облик [Текст] / А. Ю. Рожков // Социологические исследования. – 2000. – № 10. – С. 76–83.
136. Соколов, В. Г. Рабоче-Крестьянская Красная Армия [Текст] / В. Г. Соколов. – Харьков : Юридическое издательство Н.К.Ю. – 1926. – 124 с.
137. ДАХО, ф. Р-2550, оп.1, спр. 32, 93 арк.
138. Сухоплюев, И. Показательный антирелигиозный суд [Текст] / И. Сухоплюев // Агит-пропаганда. – 1922. – Март № 2-3. – С. 95.
139. Демидович, Л. С. Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні в період НЕПу (1921–1928 рр.) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Л. С. Демидович. – Київ, 2005. – 19 с.
140. Горев, М. Где золото для спасения голодающих? [Текст] / М. Горев // Красноармеец. – 1922. – № 45 (февраль). – С. 26–29.
141. Пащенко, В. Більшовицька держава і православна церква в Україні в 1917–1930-ті роки [Текст] / В. Пащенко, А. Киридон. – Полтава : АСМІ, 2004. – 336 с.
142. Бабенко, Л. Л. Участь органів ВЧК-ДПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х років // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – № 1/2 (22/23). – С. 410–428.
143. Малик Я. Історія української державності [Текст] : у 2-х кн. Кн. 2. / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Львів: Світ, 1995. – 248 с.
144. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр.1762, 144 арк.
145. Рогоза В. Как советская власть боролась с церковью в послереволюционные годы? [Электронной ресурс] // В. Рогоза. – Электрон. данные. – 2008–2017. – Режим доступа : <http://shkolazhizni.ru/culture/articles/12704/>. – Название с экрана. – Дата просмотра : 30.03.2011.

РОЗДІЛ 5.

АДАПТАЦІЯ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ У ЦИВІЛЬНОМУ ЖИТТІ ТА ЇХНЯ РОЛЬ У ФОРМУВАННІ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Зміст цього розділу епізодично виходить за хронологічні рамки дослідження, що вмотивовується специфікою окремих сюжетів, пов'язаних з персоналіями біографії яких демонструють адаптаційний процес у цивільному житті. Після припинення бойових дій склад Червоної Армії налічував 46 вікових категорій (від 15 до 60 років), чоловіків 98 %, а жінок – 2 %. Загалом у Збройних Силах радянської влади нараховувалось до 5,3 мільйона осіб [1, с. 210]. Утримувати таку величезну кількість військовослужбовців держава була неспроможна, передусім з економічних причин [2, с. 9]. Тому на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. було ухвалене рішення про подальшу долю Червоної армії. З'їзд висловився за збереження армії, вирішивши її скоротити і реорганізувати. Так, у циркулярному листі «Про роботу серед демобілізованих червоноармійців і мобілізованих до армії» до всіх Облбюро ЦК, ЦК Нацкомпартій, Обкомів і Губкомів РКП(б) наголошувалося: «Найближчим часом підлягають звільненню в безстрокову відпустку червоноармійці 1901 р. народження і призов наступного 1902 р.» [3, с. 261].

Упродовж 1921 р. у військових частинах на території УСРР та в Криму була проведена масова демобілізація. У результаті чисельність армії до 1 жовтня 1921 р. скоротилася до 423 тис. чол., а за наступне півріччя – ще на 152,5 тис. чол. Поступово Червона армія була скорочена до невеликих розмірів – до 562 000 солдатів на території всього СРСР [4, с. 84]. Водночас була проведена реорганізація. Постановою Ради Праці й Оборони у квітні 1922 р. Київський та Харківський ВО були злиті в Південно-Західний округ, який пізніше перейменовано в Український військовий округ [5, с. 247].

Розпочавши демобілізацію, РКП(б) у першу чергу надіслала постанову всім губкомам «Про обслуговування відправлених у довгострокову відпустку червоноармійців», у якій зазначалося наступне: «Від казарми і до самого свого

будинку демобілізований червоноармієць повинен бути оточений турботою всього партійного, професійного і радянського апарату. Причому господарська сторона справи повинна бути на першому плані, а агітаційно-пропагандистська – на другому, так як тільки завдяки сприятливому вирішенню господарсько-перевізних завдань можна розраховувати, що агітація і пропаганда дадуть позитивні результати. Виходячи з цього положення, зусилля губкомів повинні бути спрямовані в бік господарської організації, перевезення та розподілу червоноармійців за місцем їх проживання і занять. При відправці необхідно звернути особливу увагу на постачання білизною і дорожнім провіантом, чищення та утеплення ешелонів і вокзальних приміщень, приведення в порядок вбиралень, кип'ятильників, запасів питної води тощо. За кілька днів перед відправкою демобілізованих слід пропустити через перукарні, лазні та дезінфекційні пункти. У дорозі необхідно організувати супровід і чергових по станціях, в обов'язки котрих має входити всебічне сприяння якнайшвидшому і найбільш упорядкованому перевезенню демобілізованих солдатів ешелонами, які повинні бути забезпечені паливом, окропом, медичною допомогою і т.[ак] д. [алі] Перед прибуттям необхідно особливу увагу звернути на забезпечення ночівлі, постачання продовольства, надання медичної та санітарної допомоги, на транспортування червоноармійців та їхніх речей з вокзалу на нічліг, а потім до місця проживання. Для робітників і службовців через комтруд і профспілки повинна бути організована практична допомога для отримання роботи, квартир, а в необхідних випадках і предметів домашнього господарювання. Разом з тим в усіх цих справах треба рішуче усунути зайві реєстрації, переписи і пропуски, щоб ні в якому разі паперова тяганина не затримувала рух демобілізованих» [6, с. 202–203].

Результатом вищезазначеної постанови, із тексту якої ми свідомо подали розлогу цитату, стало створення Всеукраїнської Комісії з часткового розпуску Червоної армії. Вона була «заснована постановою Комісії Ради праці й Оборони щодо часткового розпуску Червоної армії від 11 лютого 1921 р., згідно з протоколом № 5, у якості філіального відділення призначеної комісії» [7, арк. 13].

Природно, що кадрові військові заперечували необхідність скорочення армії. Причому багато хто боявся не тільки позбутися звичних командних постів, але й, опинившись поза лавами Червоної армії, знову стати тим, ким вони були до революції і війни: людьми без освіти, а часто і професії чи місця роботи [8]. Тим паче, що за період перебування в Червоній армії вони завдяки ретельному виконанню наказів більшовицької влади нажили собі багато ворогів серед рядових солдатів, односельців і навіть родичів.

Крім численного скорочення, політика партії щодо демобілізації червоноармійців призвела ще й до відтоку освіченого військового персоналу. Тому в 1923 р. з'явився наказ про порядок демобілізації, у якому робився наголос на нові, підготовлені за радянських часів кадри: «Звільненню не підлягають солдати, що закінчили військово-політичні та військові курси і школи військово-навчальних закладів та військові академії, не прослужили встановленого терміну через навчання у військово-навчальних закладах. ... Враховуючи ті значні втрати в політскладі, який дає ця демобілізація, політоргани повинні вжити всіх заходів для того, щоб вона пройшла найбільш безболісно. Потрібно розвинути широку агіткампанію для залишення цінного елемента з числа червоноармійців, котрі підлягають демобілізації з армії» [9]. Варто зазначити, що призов до Червоної армії не припинявся, так само як і функціонування комуністичної ідеологічної системи зі створення нового світогляду в новоприбулих солдатів. Так, у «Резолюції Всеросійської наради керівників політуправлінь округів» від 16–18 грудня 1921 р. наголошувалося: «Посилення систематичної агітаційної пропагандистської роботи повинно відбуватися за рахунок дворічного перебування селян у казармі для подолання дрібнобуржуазної психології і закладання міцних основ комуністичного світорозуміння» [10, с. 41].

Крім того, існувала проблема щодо організації перевезення демобілізованих до місць призначення, оскільки везти треба було з Сибіру, Середньої Азії, Кавказу, Криму. Транспортувати таку величезну кількість солдатів – значить перевантажити залізницю, яка була не в змозі перевезти разом стільки людей. На перевезення потрібні були місяці, і всі ці місяці червоноармійців треба

забезпечувати харчуванням та наглядом. Тому 6 квітня 1921 р. Політбюро ухвалило постанову, у якій: «Визнати за необхідне радикально змінити швидкість мобілізації. Для цього не потрібно везти демобілізованих залізницею, а відпускати пішки». Саму ж ідею запропонував В. Ленін. Саме він напередодні 5 квітня написав до Політбюро записку: «Треба докорінно змінити (демобілізацію – авт.): перестати давати що б то не було. Ні хліба, ні одежини, ні взуття. Сказати червоноармійцю: або йди зараз пішки «без нічого», або чекай 1 рік на 1/8 фунта і без одержі, без взуття. Тоді він піде сам і пішки». (1/8 фунта – це 50 г хліба в день – авт.) [11, с. 92]. Так, у протоколі № 5 засідання Всеукраїнської комісії з часткового розпуску Червоної армії Б. П. Кирпиков зазначав: «Відзначити, що відправка демобілізованих із частин Харківський ВО в кількості 991 чол., із польових установ штабу Командвійськ у кількості 896 чол. затримана. Ці солдати підлягають демобілізації в першу чергу. Відправка тимчасово затримана через загострення транспортної кризи» [12, арк. 3]. А вже в протоколі від 2 липня 1921 р. Борис Петрович наголошував: «На залізниці були виявлені колишні демобілізовані червоноармійці, котрі не віддали своїх подорожніх документів, що належали військкоматам, і наступні (солдати – авт.) за цими документами поодинокі і навіть групами виходили у своїх особистих справах або в якості мішечників» [13, арк. 10]. Тому 4 жовтня 1922 р. був виданий наказ до всіх Українських військкоматів, де зазначалося: «Перевезення демобілізованих проводити в курсуючих поїздах, причіпляючи в потрібних випадках спеціальні вагони, для цього необхідно зв'язатися з комендантом зупинок і, лише з'ясувавши точність посадки, відправляти демобілізованих зі станції» [14, арк. 47].

Якщо червоноармійцям далеко добиратися додому, для них створювали «приміщення для очікування» [15, арк. 19], які здебільшого виявлялися малопридатними для життя. Ще більша проблема була з паливом та одягом. Так, у звіті про діяльність Всеукраїнської комісії з часткового розпуску Червоної армії зазначалося: «Були віддані розпорядження про те, щоб демобілізовані забезпечувалися придатним обмундируванням зі своїх частин. Однак, не усі частини мали таку можливість. Комісії довелося задовольняти найбільш

нужденних червоноармійців безпосередньо вже в дорозі. Роздача обмундирування і подарунків проводилася головним чином у Харкові. У період холодів Комісія неодноразово зверталася в центр про відпустку обмундирування; клопотання задовольнялися в міру можливостей» [16, арк. 21].

Багатотисячна маса червоноармійців поверталася в село. Характерно, що комуністичні агітатори не припиняли своєї роботи серед демобілізованих солдатів. Їхню свідомість готували до більшовицьких реалій життя. Перед відправкою червоноармійців інструктували про тогочасну політику радянської влади, наголошуючи на визнанні СРСР рядом капіталістичних держав. Особливу увагу агітатори звертали на зміцнення радянського апарату на селі та усунення недоліків у його роботі, а також проведенні аграрної політики та колективізації. Роль демобілізованих червоноармійців у цій справі очевидна. Вони повинні були активно сприяти впровадженню в життя вищеназваних заходів. Для закріплення роботи політичних пропагандистів серед солдатів влаштовувалися різного роду збори, на яких із доповідями виступали радянські керівники. По можливості, у дорогу червоноармійцям надавали довідкові матеріали, земельні і лісні кодекси, матеріали про грошову реформу. Так, у тому ж звіті наголошувалося: «Роздавалися подарунки виключно в місті Харкові. Окремі випадки роздавання подарунків спостерігалися і на місцях, головним чином в 1 Кінній Армії, але рідко. Роздавали комплекти, у які входили: сірники – 2 коробки, цигарки – 100 шт., мило – 1 фунт, мундштук або трубка, голка, кисет, портсигар або гаманець, гребінець, коробка зубного порошку, складаний ніж, 12 конвертів, 12 аркушів поштового паперу, книжка курильного паперу, дерев'яна ложка, 6 гудзиків, дзеркальце, 1 катушка ниток» [17, арк. 22].

Крім брошур ідеологічного характеру, демобілізовані отримували інструкції про методи перебудови села на соціалістичний лад, про необхідність непримиренної класової боротьби, створення партійних і комсомольських осередків на підприємствах і в селах тощо [18, с. 129].

Цікаво відзначити, що відправка червоноармійців, а тим більше їх зустріч повинна була мати урочистий, святковий вигляд і проводитися у формі зборів,

вітань і мітингів із широким залученням селян та місцевих робітничих організацій. Іншими словами, більшовики застосовували на практиці яскраву, привабливу, небуденну атрибутику для виховання нових кадрів із числа українців для утвердження комуністичних ідей в українському суспільстві [19, с. 261–263].

Проте цього, очевидно, виявилось замало. Був проведений ряд заходів із надання матеріальної допомоги демобілізованим солдатам та їхнім сім'ям. Згідно з постановою ВЦВК від 15 серпня 1921 р. пільги, що надавалися сім'ям червоноармійців, які перебували в Червоній армії, поширювалися і на червоноармійців, звільнених у безстрокову відпустку протягом шести місяців з дня їх прибуття на місце. Місцевим органам також дані вказівки, на основі яких демобілізовані червоноармійці повинні були отримувати постійну роботу позачергово [20, с. 422]. Із часом система заохочення збільшується, надаються оздоровчі путівки в місця відпочинку. Так, у протоколі наради Полтавської міськради від 21 березня 1934 р. зазначалося: «Взяти до відома заяву т. Кажанчикова, що з боку Міськпромради буде забезпечено путівками на курорт в першу чергу ударників-робітників червоноармійців, що працюють на виробництві» [21, арк. 104]. Іншими словами, матеріальне стимулювання було мотивом, котрий сприяв утриманню ідеологічних завоювань серед солдатської маси.

Закономірно, що демобілізованих червоноармійців масово залучали до культурно-пропагандистської роботи, участі в економічних перетвореннях на селі. Місцева преса активно висвітлювала хід призивної кампанії і демобілізації з Червоної армії, розгорнувши навколо цього широку агітаційну роботу. У таких діях чітко простежуються ідеологічні плани радянської влади. В очах селян штучно збільшувався авторитет червоноармійців, для самих же більшовиків вони були лише матеріалом із трансформованим світобаченням, який вдало використовувався у впровадження радянської політики, що видно з численних партійних документів [22, с. 263].

Разом з тим, моральний стан тих солдатів, які не підлягали демобілізації, був дуже пригніченим. Значна частина або дезертирувала, або просила їх

відпустити з армії: «Червоноармійці скаржаться на старорежимну дисципліну, на відсутність відмінностей між Червоною армією і старою, і просять якими завгодно засобами допомогти їм піти з армії» [23, арк. 144]. Голова Реввійськради Республіки Л. Троцький із цього приводу писав: «У грудні 1920 р. відкрилася епоха широкої демобілізації та скорочення чисельності армії, стиснення і перебудови всього її апарату. Цей період тривав із січня 1921 р. до січня 1923 р. Армія і флот скоротилися за цей час з 5 300 000 до 610 000 душ». От тільки результат виявився не зовсім таким, на який розраховувало більшовицьке керівництво. Рядові червоноармійці та молодші командири поверталися додому охоче, не створюючи жодних проблем. Це було спричинено тим, що більшість бійців і командирів Червоної армії насильно мобілізувалися з робітників, селян й інтелігенції. Вони розглядалися як провідники радянських ідей у рідних містах і селах [24]. При демобілізації партійні органи дбали про їх забезпечення відповідною літературою. Так, на засіданні Всеукраїнської комісії з часткового розпуску Червоної армії від 25 квітня 1921 р. Б. Черневський у доповіді про роботу Політичної комісії зазначав: «Наголошую, що політичною комісією ведеться серйозна робота, тому прошу схвалити заходи, що вживаються з вишукування літератури для демобілізованих із місцевих джерел. Телеграфно прошу Всеросійську Центральну демобілізаційну комісію про сприяння до відпуску літератури з Москви» [25, арк. 9а].

Декретом ВЦВК від 4 квітня 1921 р. на Всеукраїнський комітет допомоги хворим і пораненим червоноармійцям було покладено завдання підготовки та контролю за роботою всіх місцевих органів, які повинні зустрічати демобілізованих червоноармійців, а також надання всебічної допомоги інвалідам війни [26].

Проте на практиці реалії виявилися дуже суворими. Далеко не всі обіцяні соціальні стандарти органи влади на місцях були в змозі виконати. Новий радянський світогляд червоноармійців, в основі якого лежали комуністичні ідеали про соціально справедливий лад з заможне життя, вступив у конфлікт з реальною дійсністю. На незадовільний стан забезпечення і жалюгідний вигляд

червоноармійців вказувалося і в листі відділу соціального забезпечення Полтавського губвиконкому: більшість демобілізованих, а також тих, хто перебував у короткострокових відпустках, були «абсолютно роздягнуті, укриті лахміттям, без верхнього одягу білизни і взуття». На ймовірні причини такого становища вказує В. Ревегук: їх могли роздягнути по дорозі повстанці, у них перед демобілізацією могли забрати обмундирування, щоб передати червоноармійцям строкової служби, або в них не було одягу взагалі. Злиденне становище червоноармійців спонукало їх до мародерства і «самозабезпечення» за рахунок селянства, тим більше, що комісари переконували їх: селяни – куркулі, які приховують хліб і не хочуть годувати ні Червону армію, ні робітників у містах [27].

Повернувшись із лав Червоної армії, колишні солдати мали авторитет надійних для більшовицької влади людей, що пройшли ідеологічну радянську школу і були готові стати виконавцями розпоряджень влади. Свідченням цього є постанова ЦК ВКП(б) від 14 жовтня 1927 р. «Про використання демобілізованих із Червоної армії на низовій радянській кооперативній та громадській роботі», у якій наголошувалося: «Велика політична і культурна робота, що проводилася в рядах РСЧА з червоноармійським складом, робить Червону Армію одним із найважливіших джерел підготовки на селі широкого безпартійного селянського активу цілком радянізованого і політично свідомого. Поряд із цим кожне звільнення червоноармійців поповнює селянські партійні і комсомольські організації значною кількістю нових членів, у числі яких є підготовлений актив» [28, с. 299–300].

ЦК ВКП(б) активно використовував демобілізованих солдатів на партійній та комсомольській роботі. Цікаво відзначити те, що червоноармійці висувалися на громадські виборні посади в якості керівників і членів сільрад, комітетів взаємодопомоги. Свідченням вдалої роботи щодо впровадження радянської ідеології в червоноармійські маси є подальше використання військовослужбовців як військових агітаторів, організаторів та активістів «військових червоних куточків, керівників спортивних, військових гуртків» [29, с. 299–300]. Дослідниця

Л. Якубова звертає увагу на те, що армія ставала ще й знаряддям русифікації. Зокрема, юнаки, які добре володіли російською мовою, мали вищі шанси зробити кар'єру радянського працівника. Вона цитує слова керівника секції Центрального комітету національних меншин при ВУЦВК С. Ялі: «...Найчастіше солдати з фронту, що навчилися говорити по-російськи краще, ніж їх побратими з дому, виступали і керували рухом по-російськи, тобто тією мовою, якою вони сприйняли російську революцію», констатувала, що червоноармійці не лише «по-російськи керували селами, а й привносили зовсім інші стандарти життя в повсякденність українців» [30, ч. 2, с. 156]. Іншими словами, повернувшись до себе в село, червоноармійці ставали активними провідниками радянської громадськості, брали участь у будівництві Радянської влади на селі [31, с. 83].

Із цього випливає бажання більшовиків використати червоноармійців на всіх ключових ланках, здебільшого місцевих органів влади. Вони першими обіймали виборні посади в органах влади на селі, брали активну участь у пропаганді комуністичної ідеології, були організаторами у впровадженні колективізації, очолювали органи міліції та державного політичного управління або ставали співробітниками останніх.

Слід нагадати, що затяті більшовицькі активісти, які під час служби грабували та вбивали українське населення, повернувшись із Червоної армії, ставали головами сільських рад, очолювали інші структури на селі. Так, в автобіографії Василя Яковича Сірка, що проживав у с. Волохів Яр Балаклійського району, зазначалося, що він із початком денікінської операції вступив до Червоної армії. Із 1921 р. брав участь у партизанському загоні, який вів боротьбу з так званим бандитизмом. Спонукала його до цього вчинку трагічна подія – вбивство батька повстанцями. Повернувшись додому, В. Я. Сірко організував і очолив сільський комнезам, а в 1928–1929 рр. обіймав посаду голови сільради. Характерно, що він весь час брав активну участь у всіх політичних кампаніях, які проводилися радянською владою, тим паче Василь Якович був вихідцем із бідняцької родини та членом усіх більшовицьких організацій на селі [32, арк. 18–19]. Або інший приклад: Степан Кіндратович Кутолупов у лютому 1918 р. в

Харкові вступив добровольцем до I полку Червоного козацтва, дослужився до комісара 4-го ескадрону. Він був активним учасником боїв на території України. Після демобілізації обіймав керівні посади, зокрема був головою Новоспаської райради, з 1925 р. – головою виконкому Андріївської райради, потім працював у Маріупольському районі [33, арк. 1].

Більшість колишніх червоноармійців обіймали керівні посади, навіть незважаючи на те, що мали судимість, причому не за політичні переконання, а кримінального характеру. Так, у протоколі засідання комісії з перевірки і чистки колишніх червоних партизан і червоногвардійців від 26 жовтня 1931 р. зібрані автобіографії військових. Зокрема житель міста Харкова Олександр Ілліч Дубровський зазначав, що був бійцем Червоної гвардії, брав участь у боях за Київ, у воєнних діях проти Денікіна. Із 1930 р. очолив артіль. До цього був засуджений на 6 років за безгосподарність і розтрату [34, арк. 41а].

Прикметним є те, що судимість мала значна кількість солдатів, наприклад, за невчасне повернення з дому після лікування хвороби або поранення тощо. Але для більшовицької партії ці фактори були другорядними. Тому керівні посади надавалися відданим більшовицькій ідеології червоноармійцям, незважаючи на скоєні ними економічні та кримінальні злочини. До переліку таких людей нерідко потрапляли навіть психічно неврівноважені. Наприклад, Євгеній Васильович Лубанов, член ВКП (б) із 1920 р., аспірант Інституту сходознавства, зазначає у своїй біографії, що брав участь у Червоній гвардії на посаді політпрацівника, після здачі Ставрополя потрапив до психіатричного будинку. Із 1920 р. Євгеній Васильович переїжджає до Маріуполя, де займає ряд посад з радянської і партійної роботи [35, арк. 141].

Були випадки, коли простий працівник, який пройшов службу в Червоній армії, після повернення отримував керівну посаду, не маючи ні освіти, ні потрібних навичок. Наприклад, О. П. Мартов 1886 р. н. зазначає, що брав участь у Червоній армії, потрапив у полон до білогвардійців. Після звільнення працював приймальником буряків, а коли «прийшли червоні, став Секретарем Сільради» [36, арк. 1]. Активістам комуністична партія надавала можливість обіймати

керівні посади усіх ланок місцевої влади, перетворюючи при цьому їх на свої «очі і вуха» в суспільстві. Так, в автобіографії Адріан Олексійович Павленко відзначає, що він добровільно вступив у партизанський загін, який вів боротьбу з гетьмансько-петлюрівськими військами. Після служби працював лісником, потім робітником у млині. Вступивши до ВКП (б), його призначають на відповідальні посади, аж до голови сільради [37, арк. 23–24].

Одним із головних завдань демобілізованих червоноармійців була їхня підтримка більшовиків в аграрних перетвореннях на селі. Так, у протоколі про завдання червоних партизан і червоногвардійців у весняній посівній кампанії першої більшовицької весни 2-ї п'ятирічки 1933 р. зазначалося: «У попередній період Радвлади червоні партизани брали активну участь у виконанні всіх кампаній, які стоять перед робочим класом, попереду йшли в бій за перебудову з капіталістичного суспільства в соціалістичне безкласове суспільство. Хоча ще є партизани, які йдуть за кулаками, що не колгоспники до цього часу. У с. Василівці є такі партизани, які чваняться, пиячать, розпинаються – я партизан і т.[ак] д.[алі] Ці партизани підривають авторитет усім партизанам, ці партизани змазують авторитет інших партизанів. ... Кожному партизану потрібно вести рішучу боротьбу з підривниками посівної кампанії, усім партизанам зосередити всю увагу в боротьбі за посівну кампанію, боротися з класовим ворогом» (орфографію і стиль документа збережено – авт.) [38, арк. 37].

Важливо зазначити, що завдання червоноармійців на воєнному і на посівному фронтах уже в мирний час мало чим відрізнялися. Так само вчорашні червоноармійці «воювали», але вже з класовими ворогами. Різнилися лише час подій і масштаби. Так, у доповіді Макеева на засіданні партизанського зльоту Вовчанського району на Харківщині зазначалося: «...ще є шкідницькі організації в колгоспах, як видно з того, що було опубліковано в газеті, розстріляно 34 людини, які займалися шкідництвом у сільському господарстві. Значить, кожному партизану потрібно організувати всі сили на боротьбу зі шкідниками» [39, арк. 28].

В одній із директив ЦК ВКП(б) 1927 р. наголошувалося на особливій ролі червоноармійців у будівництві колгоспів: «...у ході звільнення червоноармійців з армії ОПК повинні фіксувати свою увагу на 2-х основних моментах: забезпечити найбільш повне використання активності звільнених червоноармійців, особливо на селі, а з іншого боку забезпечити звільнених роботою, постійно враховуючи політичні наслідки безробіття серед звільнених» [40, арк. 21]. У положенні «Про пільги і переваги особового складу РСЧА і Флоту Союзу РСР» зазначалося: «Демобілізованим і звільненим у безстрокову відпустку або зовсім від служби червоноармійцям, котрі не мають сільськогосподарської осілості, але бажають взяти в колективне користування колгоспи чи організувати сільськогосподарські артілі, надається в оренду земля із запущених колгоспів, інвентар та інше необхідне майно, що належить Земельним органам» [41, арк. 18].

Слід відзначити, що не всі демобілізовані солдати були задоволені аграрними перетвореннями. Дізнавшись про це, більшовики не вагаючись застосовували перевірені методи впливу на червоноармійську масу. Активно використовували пропаганду, при цьому наголошуючи, що потрібно боротися проти радянських ворогів. Так, наприклад, у листівці «До всіх демобілізованих червоноармійців, перемінників, колгоспників та трудящих одноосібників» від районного зльоту червоних партизан та червоногвардійців від 27 березня 1934 р. говорилося: «Ми, колишні червоні партизани й червоногвардійці Гадяцького району, що мужньо боролися за пролетарську революцію та побудову соціалізму, включаємося у Всеукраїнський і Обласний конкурс на кращу рільничу бригаду соціалістичної врожайності і беремо на себе такі зобов'язання: 1. Організувати колгоспні маси та трудових одноосібників на те, щоб протягом 4–5 днів закінчити сівбу ранніх озимих культур та негайно розгорнути масову сівбу цукрових буряків. 2. Організувати в колгоспах бригади з червоних партизан, демобілізованих червоноармійців та перемінників ударні рільничі ланки ім. Ворошилова. 3. Вести перед у виконанні та перевиконанні норм виробітку в оранці та сівбі. Усю роботу з оранки та сівби вести по Ворошиловському «на відмінно». 4. Беремо на себе зобов'язання бути інспекторами якості

сільськогосподарських робіт, щодня брати участь у перевірці та прийомці якості оранки та посіву. Закликаємо всіх демобілізованих червоноармійців, перемінників, колгоспників та трудових одноосібників, усю молодь на ділі виступити на штурм боротьби за негайне й високоякісне закінчення сівби ранніх зернових культур, щоб завоювати першість на право підписати рапорти нашому великому СТАЛІНУ, його кращому соратнику – залізному вождеві славної робітничо-селянської Червоної армії Климів Ворошилову про перемоги на фронті сівби» [42, арк. 60].

Цікаво відзначити, що демобілізованих солдатів використовували для вилучення продрозкладки. Так, Левченко Яків Якович, уродженець с. Сокілки Кобеляцького повіту Полтавської області, із 1917 р. «розпочав свою революційну діяльність у селі. У 1918 р. був членом комсомолу. За революційну діяльність заарештовувався, зазнав великих катувань. У роки революції та громадянської війни вів активну боротьбу за Радянську владу в рядах Червоної армії. Після розгрому Денікіна і Центральної ради та їх банд я і мій батько повернулися в рідну Сокілку. По прибутті повітовий комітет партії і повітовий Ревком мене призначили волосним агентом із продовольчих справ у Сокілці, а через деякий час я був призначений продкомісаром і одноразово за сполученням командиром продовольчого загону Кобеляцького повітового продкому, спершу підпорядкованого повітпродкому, а пізніше опродкому першого запасу Південно-Західного фронту. Виконуючи наказ Опродкомарму і повіткому армії, я за рахунок зібраного по продрозверстці хліба, м'яса і фуражу допомагав у забезпеченні цим частин 14 Кінної дивізії і легендарної Першої кінної армії, що були в той час розміщені на терені Кишеньківського району. У справі постачання продовольчих продуктів і фуражу я як продкомісар продзагону пізніше був підпорядкований штабу 14 Кінної Дивізії. Крім постачання продпродуктами військових частин, мене було зобов'язано зібрані по продрозверстці хліб та м'ясо без будь-яких затримок направляти в м. Кобеляки та Полтаву для допомоги голодуючому населенню промислових центрів північних областей країни. Це я із

задоволенням і виконував, твердо пам'ятаючи дорогі слова В. І. Леніна «Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм» [43, арк. 79].

Червоноармійців, у яких закінчився термін служби, але вони були фізично здоровими і відданими більшовикам, залишали на службі в Червоній армії або направляли працювати в органи міліції. У положенні «Про пільги і переваги особового складу РСЧА і Флоту Союзу РСР» наголошувалося: «Під час комплектування міліції, лісової охорони, охорони фінансових закладів, обслуговування персоналу місць обмеження волі біржі праці в першу чергу повинні направити на зазначені посади червоноармійців, звільнених у безстрокову відпустку, і тих, які є на обліку біржі праці» [44, арк. 19]. Так, В. Бендерев зазначав, що він був здібним учнем, успішно закінчив парафіяльну школу і навіть почав навчатися в І-й Харківській чоловічій гімназії. Але через тяжке матеріальне становище В. Бендерев кидає навчання і йде на роботу в типографію «Південний край». Через деякий час його звільняють, як він сам зазначає: «...ця подія посіяла в моїй душі образу на існуючий лад, якому бажаючи помститися, я після Жовтневої Революції в 17 років добровільно вступив у Харківський Кінно-Партизанський загін рядовим бійцем-партизаном». Прослуживши загалом 6 років у рядах Червоної армії, він обіймав різні посади і був рекомендований політвідділом як надійний партійний працівник. Обіймав посаду голови сільради, а з 1926 р. вступив у ряди Робітниче-Селянської міліції. Із квітня 1929 р. В. Бендерев переведений у виробничий механічний цех учнем токаря [45, арк. 33]. Інший приклад наводить червоноармієць, що залишився на службі в Червоній армії. Так, Іван Юхимович Гирський із Херсонщини, член партії з 1920 р., селянин за походженням, відзначав, що 1917 р. був у старій армії, із приходом більшовиків і після демобілізації залишився служити в Червоній армії [46, арк. 12]. Активних комуністів, які вдало проводили пропагандистську роботу серед червоноармійців, теж залишати в лавах Червоної армії, проте: «Комісія визначала ступінь готовності і можливість використання демобілізованого політпрацівника на партпросвітницькій роботі в армії, одержавши позитивну відповідь, залишала його в армії. Усіх нездатних до партійно-просвітницької

посади звільняли загальним порядком» [47, арк. 207], – зазначалося в наказі № 208 політичного управління всіх збройних сил в Україні та Кримі від 5 липня 1922 р.

Важливо зазначити, що особовий склад органів Державного політичного управління переважно формувався перевіреними кадрами з Червоної армії. Закінчивши свою службу, ці люди поверталися додому, займаючи посади середньої ланки. Наприклад, Зіновій Афанович Вальдман, 1900 р. н., безпартійний, службовець М'ясозбуту, зазначає, що з 1918 р. служив у Червоній армії, під час відступу німецької армії захворів. Із часом Зіновій Афанович перейшов у загін Махна, але пробув там недовго, бо був арештований радянськими військами як махновець. Можна припустити, що він мав спеціальне завдання з розвідки, вступаючи в загін Махна. Після того, як більшовики остаточно захопили Україну, З. А. Вальдман перейшов на роботу в ДПУ [48, арк. 56].

Показовим фактом є те, що віддані більшовицьким ідеям червоноармійці після демобілізації співпрацювали з органами Всеросійської надзвичайної комісії з боротьби з контрреволюцією і саботажем, що нерідко рятувало їм життя, щоправда, ціною життя сотень їхніх товаришів. За статистикою, найбільша кількість сексотів і агентів була в рядах РСЧА, хоча узагальнюючих цифр дослідники не наводять. За твердженням українського дослідника Я. Тинченка, на кавалерійську дивізію сексотів припадало до 200 чоловік. Немала їх кількість була і серед офіцерів, що залишилися на службі в РСЧА. Це зрозуміло: щоб утриматися в рядах Червоної армії, вони повинні були не стільки хорошими воєнспецами, скільки вірними більшовицькій системі і її каральним органам [49, т. 4, с. 9].

Солдати, що поверталися додому, розраховували на нове заможне життя, за яке вони воювали. В армії пропаганда працювала на виховання почуття гордості за статус бійця Червоної армії, особистої значимості в житті армії і держави, переконаності в правильності обраного шляху. Обіцяне більшовиками красиве життя часто оберталось й для демобілізованих масовим безробіттям і бідністю.

Так, Григорій Іванович Вереженко, 1892 р. н., уродженець с. Бабаї на Харківщині, зазначав в автобіографії, що він служив у І-му Харківському Кінному загоні, демобілізувався в чині рядового гвардійця і став безробітним [50, арк. 24]. «Технічні труднощі демобілізації армії в значній мірі показують усю глибину розорення, з якої витікає, крім іншого, неминучий ряд криз економічного і соціального характеру. ... Коли десятки і сотні тисяч демобілізованих не можуть влаштуватися на роботу, повертаються ті, що зубожіли і розорені, звикли займатися війною і що мало не дивляться на неї, як на єдине ремесло, – ми виявляємося втягнутими в нову форму війни, новий вигляд її, які можна об'єднати словом: бандитизм», – підкреслював В. І. Ленін на X з'їзді РКП(б) [51, с. 118]. Проблема працевлаштування залишалася нерозв'язаною для багатьох демобілізованих червоноармійців, котрі, загубивши надію отримати роботу, пристосувалися до життя безробітних і переходили до становища жебраків. Ілюзії, котрі вони мали на початку десятиріччя, зникли. Ані матеріальне, ані побутове, ані культурне становище їх не покращувалося, а навпаки погіршувалося [52, с. 69–70].

Виправляючи ситуацію, ЦВК та РНК СРСР видали постанову від 29 травня 1925 р. «Про пільги в галузі праці для осіб, звільнених у запас, безстрокову відпустку і зовсім від служби з Робітничо-селянської Червоної армії і Робітничо-селянського Червоного флоту». Згідно з нею, безробітні червоноармійці отримали низку пільг. Зокрема, на них не поширювались вимоги про наявність певного стажу роботи; вони мали переважне право користування гуртожитками та їдальнями для безробітних [53, с. 121]. У положенні «Про пільги і переваги особистого складу РСЧА і Флоту Союзу РСР» наголошувалося: «Звільненим військовим у безстрокову відпустку або взагалі від служби і демобілізованим надається право реєстрації на біржі праці, у той же час вони зараховуються в першу чергу на отримання роботи» [54, арк. 18].

Ще гіршою була ситуація із забезпеченням червоноармійців обіцяним більшовиками деревом для будівництва. Так, у доповідній записці «Про додаткове надання лісних ділянок для потреб переселенців та демобілізованих

червоноармійців» зазначалося: «Згідно постанови Раднаркому від 12 жовтня 1923 р. для пільгової і безоплатної видачі лісу на потреби бідного населення в поточному році було видано в Україні 2 000 дес. лісових ділянок. До числа категорій громадян, котрі мають право на отримання деревини із вищезазначеного фонду, були також включені переселенці і демобілізовані червоноармійці. У результаті незначності даного пільгового лісового фонду потреба в деревині вищеназваних категорій не була забезпечена. У кращому випадку на двір доводилося до десятка дерев, а в більшості відпускали від 1 до 2 дерев на двір і найчастіше замість необхідного лісоматеріалу для будівництва червоноармійці отримували ліс для дров» [55, арк. 2].

Варто зазначити, що всі обіцяні більшовиками пільги для демобілізованих червоноармійців були лише на папері та в агітаційних промовах. Так, у тому самому положенні «Про пільги та переваги особистого складу РСЧА та Флоту Союзу РСР», де розписувалися всі пільги для демобілізованих червоноармійців, зазначався і їхній практичний результат: «Допомога сім'ям червоноармійців не організована, має випадковий, а не плановий характер і недостатня за своїми обсягами. В усіх обстежених повітах, волостях і сільських органах влади немає обліку сімей червоноармійців не лише за їхнім матеріально-господарським становищем, але й навіть за кількістю. Реальне значення існуючих пільг для сімей червоноармійців у значній мірі послаблюється неорганізованістю проведення їх у життя, неінформованістю про них населення, а з іншого боку – і самі пільги недостатні, оскільки значна частина їх застаріла, малоприйнятна і несуттєва» [56, арк. 33]. Реакція демобілізованих червоноармійців на таку політику була вкрай негативною та супроводжувалася безліччю заяв із проханнями видати матеріальну допомогу. Так, секретар Близнецівської районної партизанської комісії М. О. Коруменко в заяві до Обласної червонопартизанської комісії зазначав: «Я працюю секретарем райпартизанської комісії, зарплати по цій роботі я не одержую ніякої. Сам я червоний партизан, із 1917 року брав участь у реврухові та демобілізувався аж у 1923 році, був увесь час на фронті в частинах Червоного козацтва. За військовою спеціальністю я підричник, був тричі

контужений, унаслідок позбавився слуху, вважаюся інвалідом громадянської війни, але пенсії або інших пільг я не одержую. Просив райвиконком звернути увагу хоч на те, що я секретар комісії і не отримую зарплати, щоб видали мені якусь одноразову допомогу, хоч 150 крб., або завели мене на пайок – мені відмовили «по положенню не підходить». Мені також як і іншим хочеться з'їсти коли-не-коли оселедця чи рибину, чи стакан чаю випити з цукром як інші, бо за що ж я калікою zostався? Прошу вжити заходів проти такого ганебного ставлення до червоних партизан та інвалідів громадянської війни. Я прошу, щоб мені видали допомогу, бо в мене є ще два непрацездатні утриманці: хвора жінка та дитина 7 років» [57, арк. 13].

На противагу червоноармійцям-українцям інші національності, що були у складі Червоної армії радянська влада не поспішала демобілізувати. У 1921 р. було ухвалено ряд нормативних актів, що регулювали це питання. Технічний порядок звільнення іноземців зазначений у циркулярі від 20 жовтня 1921 р. вимагав: «На підставі наказу РВСР від 28 липня 1921 р. № 1598 встановлено загальну схему направлення клопотань осіб іноземного походження. Стосовно медичного та ветеринарного персоналу належить мати на увазі, що заяви таких осіб повинні направлятися санітарами та ветеринарами округів, фронтів і армій безпосередньо в Головсанупр і Главветрупр. У наказах Реввійськради Республіки про звільнення військовослужбовців у порядку оптації і біженства, переведенню або відрядженню в інші частини вони не підлягають, і в разі розформування своїх частин передаються в найближчі трудчастини, які не підлягають передачі Наркомтруда або в найближчі військові частини. Крім того, слід мати на увазі, що в тих випадках, коли особа, яка порушила клопотання про оптацію або визнання біженцем, підлягає звільненню з частини в безстрокову відпустку, частина відомості про це повинна негайно донести до відповідного Штабокругу, фронту чи армії, з вказівками того військкомату, на облік якого дана особа передана. Щодо осіб, які займають різного роду посади, – обов'язково додати анкети з вказівкою посади» [58, арк. 53]. Судячи з цього, більшовики не планували швидко відпускати іноземних солдатів, адже вони були непохитною опорою в боротьбі з

ворогами радянської держави. Однією з якісних оцінок китайців-червоноармійців, яку визнали всі представники протилежних сторін в Україні, є така: червоне командування вважало, що найбільш надійними військами є такі, що склалися або якими командували «китайці, латиші та мадяри» [59, арк. 17].

Варто відзначити, що доля іноземців, що служили в Червоній армії, була не кращою, ніж в українців. Так, наприклад, китаєць Ван-Цо-Гуд, народжений у 1889 р., безпартійний, працює у Шандуйській пральні, хоча «...у 1917 р. служив разом з Ті-Ваном у китайському загоні на Мурманській залізниці» [60, арк. 69].

Непоодинокими були випадки, коли демобілізований червоноармієць не виправдовував сподівань більшовиків, за що отримував покарання. Наприклад, у рішенні партизанської комісії Балакліївського району зазначалося: «тов. П. Ф. Ворону виключити з числа партизан, як того, який абсолютно не брав ніякої участі в партизанських загонах, він лише був у лавах Червоної армії з мобілізації як унтер-офіцер, і за останній час дискредитував себе на роботі в радгоспі «Комуніст» (оформлення і стиль документа збережено – Авт.) [61, арк. 5]. Або, «К. Олійника, жителя с. Вовчий Яр, виключити як розклавшогося елемента, п'яницю, злодія, конокрада» [62, арк. 7]. Загалом, за повідомленням політичного управління УВО, у першому кварталі 1928 р. зареєстровано 230 випадків незадоволення «політикою партії на селі у зв'язку з продовольчою програмою», із них 142 – серед військових – членів Комуністичного союзу молоді [63, арк. 9]. У таких умовах чітко простежуються основні лінії ідеологічного впливу більшовиків на демобілізованих солдатів. Якщо в останніх відкривалися невідомі факти біографії, що суперечили радянським стандартам або вони дискредитували владу аморальною поведінкою чи виявляли невдоволення щодо політики більшовиків на селі, то радянські керівники гостро засуджували цих людей, позбавляючи їх будь-яких пільг та посад.

Очевидно, що всі об'єктивні і суб'єктивні чинники радянської дійсності більшовиків мали великий вплив на психологічний стан червоноармійців. Характерними були випадки самогубства серед вчорашніх солдатів, які повернулися з лав Червоної армії. Можна виділити певні групи причин, котрі

сприяли їх розшаруванню. Однією з основних була невідповідність обіцянок комуністичної партії і дійсності. Наприклад, військовослужбовець, перебуваючи в Червоній армії, писав дружині: «Якщо ти мені не будеш писати, то тоді не називай мене своїм чоловіком. Ти, може, думаєш, що я такий і досі поганий. Ні. Я вже зараз не дурний, я вже командир» [64, арк. 79а]. Свідомість червоноармійців після тотального впливу агітаційних структур змінювалася, а дійсність залишалася все та ж. Це і було причиною самогубств серед демобілізованих солдатів. Цьому сприяли і реальні наслідки більшовицької політики, яка, задекларувавши допомогу і пільги червоноармійцям та їх родинам, не виконувала їх. Особливу категорію суїцидів становили ті, хто будь-яким чином запламували свою репутацію перед радянською державою і відчували страх перед покаранням. Так, наприклад, Максим Андрійович Мащенко, котрий, за матеріалами Харківської обласної партизанської комісії від 23 березня 1934 р., «...народився в 1894 р., до революції був бідняком, після революції працював службовцем Лохвицької ПК. У 1931 р. йому відмовили у визнанні партизаном, бо він дезертирував з фронту, перебував у банді і займався торгівлею» [65, арк. 18].

Трагічні випадки були звичайним явищем у повсякденному житті Червоної армії. Червоноармійці, не витримуючи умов казарменого життя, ламання свідомості комуністичними лозунгами, тяжкої ситуації вдома, виконуючи роботу, яка суперечила їхнім життєвим принципам і людяності, навіть просто через тяжку хворобу, через яку не міг повернутись до своєї сім'ї, урешті-решт, чинили самогубство. Так, наприклад, у донесенні політичного управління УВО констатувалося: «У ніч 5 травня 1923 р. покінчив життя самогубством (застрелився) політрук школи молодшого комскладу Бакланов Овсій, залишивши лист наступного змісту: «...причини цього всього – моя сильна втома від роботи, я сам навіть не знаю, як із кожним днем, як воскова свічка, тану і всі ви це помічаєте, але жодних заходів для полегшення мого здоров'я не приймаєте. Була партійна комісія з огляду здоров'я, де мене визнали цілком здоровим, це на мене сильно вплинуло» [66, арк. 18]. У донесенні від 19 травня 1923 р. по даним 8 дивізій і 2 посекрів зазначалося: «У Диввучшколі 30 дивізії застрелився тех.

секретар ком'ячейки Міщенко. У кав. ескадроні тієї ж дивізії застрелився червоноармієць. Причини самогубства вищевказаних осіб поки що не встановлені» [67, арк. 40а]. Простежується певна закономірність серед категорій людей, що вчиняли самогубство. Здебільшого це були не рядові солдати, а військові, котрі займали певну керівну посаду середньої ланки. «У 15-й дивізії, – зазначалося в Доповіді від 1 червня 1923 р., – покінчив життя самогубством відділком роти зв'язку Боровиков. У 7-му полку І-ї Черкасдивізії в цілях самогубства поранив себе командир сотні Єршов, причини з'ясовуються» [68, арк. 48]. Або «Застрелився командир роти 8-го полку, 51-ї дивізії. Припускають, що самогубство сталося на ґрунті втоми» [69, арк. 57].

За підрахунками дослідника В. Верстюка, у ході громадянської війни з різних причин загинуло від 8 до 13 млн. осіб, у тому числі близько 1 млн. бійців Червоної армії. У таких умовах треба було творити міф про Червону армію як захисницю Батьківщини від зовнішнього агресора. Цей міф прозвучав у наказі голови Реввійськради РСФРР Л. Троцького в 1923 р. Через кілька років ім'я Л. Троцького зникло з офіційного вжитку, його прихильники були репресовані, він сам підступно вбитий [70]. Командиром армії став Й. Сталін. Під час репресій були оголошені «ворогами народу» та загинули у в'язницях майже всі відомі командири часів громадянської війни (М. М. Тухачевський, В. К. Блюхер, І. П. Уборевич та інші), незаплямованими сталінською пропагандою залишилися лише двоє з його найбільших прибічників – К. Є. Ворошилов та С. М. Будьонний, і таким чином радянській агітмашині терміново треба було робити культ нових героїв тих часів, таких, що були вже небезпечні для сучасної сталінської влади. Найбільше для цього культу підходили якраз ті червоні командири, які під час Громадянської війни загинули та не були в очах сталінських пропагандистів «заплямованими» подальшою дружбою та співробітництвом із майбутніми «троцькістами» та «ворогами народу». Так виникає у СРСР гучний «культ померлих» – В. І. Чапаєва, Г. І. Котовського, Ф. А. Пархоменка, І. А. Кочубея та інших [71].

Командирів-червоноармійців, які за розпорядженням більшовиків знущалися над українським народом, теж спіткали тяжкі випробування. Хтось із них просто не витримав докорів власної совісті, як наприклад, командир більшовицького Ленінського полка Улесько з Клишів, який покінчив життя самогубством. Але більшість командирів очолювали більшовицькі посади до кінця 1930-х років, і тільки під час «великої сталінської чистки» були притягнуті до відповідальності, але зовсім не за ті злочини, що були скоєні під час упровадження більшовицької політики в Україні. Покарання вони отримали внаслідок внутрішніх партійних суперечок та боротьби за владу [72].

Під політичний прес потрапили і державно-партійні діячі УСРР. Так, М. Скрипник у лютому 1933 р. «за серйозні прорахунки» в роботі, унаслідок чого в наркомпрсі УСРР «звелось гніздо контрреволюціонерів», він був усунений зі своєї посади. Причиною цьому було інкриміноване йому звинувачення газетою «Красная армия» у статті «Проти національних викривлень у висвітленні історії і завдань будівництва збройних сил України». Автор статті наголошував на тому, що М. Скрипник помилково розглядав Червоне козацтво як українську Червону армію й «робить спробу знайти її попередників не в загонах робітничої гвардії, а в козацьких і гайдамацьких рухах». Стверджувалося, що М. Скрипник розглядав українізацію територіальних дивізій та їхніх з'єднань УВО як створення національних частин – ядра майбутньої Української армії, що він вимагав «необмеженого формування» національних частин, заперечував інтернаціональний і класовий характер Червоної армії в Україні, обмежуючи її долю до розв'язання української національної справи.

Не гублячи свої основні ідеї – утворення Української Червоної армії, тов. Скрипник оцінює і військову реформу 1924 р. не як ряд заходів, що їх розробляла партія для зміцнення обороноздатності Червоної армії – армії пролетарської диктатури, – а виключно аналізує їх із погляду утворення української Червоної армії». Отож, висунута початковому етапі встановлення радянської влади в Україні самими ж більшовиками ідея української Червоної армії на початку 1930-х років була проголошена «націоналістичною та контрреволюційною» [73, с. 292–293].

Червоноармійці в автобіографіях зазначають той факт, що до 1930-го р. вони були підтримкою й опорою більшовиків у будівництві радянської держави. Початок 1930-х рр. характеризується в науковій літературі як період повної або часткової зміни світогляду більшої частини населення України. Відсутність потреби у старих кадрах Червоної армії як агітаційного матеріалу сприяє звільненню демобілізованих червоноармійців із займаних ними посад [74, с. 40]. Так, наприклад, Юхим Тихонових Чоловаз, в автобіографії зазначає, що він був керівником кінного загону в Зміївському повіті, потім командиром взводу Кубанського кавалерійського Червоного полку частин особливого призначення. Повернувся додому через поранення і працював у радянських організаціях с. Андріївки на виборних посадах. Із 1930-го р. пішов служити в найми [75, арк. 172]. Крізь текст проходить нерозуміння вчорашнього, чому він опинився «за бортом» влади.

Отже, з 1921 р. розпочалася демобілізація червоноармійців з Червоної армії. Більшовики зіткнулися з рядом труднощів під час перевезення демобілізованих солдатів, проте це не завадило їм завдяки політичним пропагандистам проінструктувати червоноармійців щодо «більшовицьких реалій життя». Відправка та зустріч демобілізованих супроводжувалася урочистостями, мітингами із широким залученням селян та місцевих робітничих організацій. Більшовики застосовували на практиці яскраву, привабливу небуденну атрибутику для виховання нових кадрів із числа українців для утвердження комуністичних ідей в українському суспільстві.

Констатуємо, що адаптація демобілізованих червоноармійців у цивільному житті відбувалася за «сценарним планом» радянської влади. Адже більшовики розглядали червоноармійців як політичну опору на селі, резерв партійно-радянського активу й керівних кадрів. Спектр їхнього використання поширювався на ключові ланки органів місцевої влади (голів і членів сільрад), посади агітаторів, організаторів комітетів взаємодопомоги, а також як активістів. Особи, що пройшли службу в Червоній армії, нерідко ставали кадровими військовими. У результаті політичних, економічних, соціальних впливів на світогляд

червоноармійців, більшовики отримали «радянських людей» з комуністичною свідомістю. Проте відсутність потреби в старих кадрах Червоної армії в 1930-х рр. призвело до звільнення демобілізованих червоноармійців, із займаних ними посад, а її командний склад оголошено «ворогами народу».

Список використаних джерел та літератури

1. Кляцкин, С. М. Некоторые статистические данные о мобилизации трудящихся в Красную армию в 1918–1920 годах [Текст] / С. М. Кляцкин // Вопросы истории. – 1964, – № 7. – С. 207–211.
2. Цит. Бочков, Е. А. Военное строительство и социальная защита военнослужащих в СССР в 20-е годы [Текст] / Е. А. Бочков // Военно-исторический журнал. – 1998. – № 6. – С. 9–15
3. КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза [Текст] : сборник документов 1917–1958. – Москва : Госполитиздат, 1958. – 420 с.
4. Шелигін, Я. Червона армія на Україні [Текст] / Я. Шелигін. – Москва : Книгоспілка, 1928. – 190 с.
5. Історія українського війська 1917–1995 [Текст] / упорядник Я. Дашкевич. – Львів : Світ, 1996. – 840 с.
6. КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза [Текст] : сборник документов 1917–1958. – Москва : Госполитиздат, 1958. – 420 с.
7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 648, 154 арк.
8. Жирнов, Є. «Двічі по двісті – суд честі» [Електронний ресурс] / Є. Жирнов. – Електрон. дані. – 2009–2017. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/2910-dvichi_po_dvisti__sud_chesti.html. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 16.02.2011.
9. Жирнов, Є. «Двічі по двісті – суд честі» [Електронний ресурс] / Є. Жирнов. – Електрон. дані. – 2009–2017. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/2910-dvichi_po_dvisti__sud_chesti.html. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 16.02.2011.

10. Всеармейское совещание политработников, 1918–1940. [Текст]. – Москва : Наука, 1984. – 335 с.
11. Волкогонов, Д. 10 вождей от Ленина до Путина [Текст] / Д. Волкогонов, Л. Млечин. – Москва : Эксмо, 2013. – 828 с.
12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 648, 154 арк.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 648, 154 арк.
14. ДАХО, ф. Р-2550, оп. 1, спр. 420, 99 арк.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 648, 154 арк.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 648, 154 арк.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 648, 154 арк.
18. Кальмин, Д. Д. Взаимодействия командования частей и учреждений РККА с местными органами власти и общественными организациями в области военного строительства в Украине в 1919–1928 годах [Текст] : дисс. на соиск. учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.01 / Кальмин Дмитрий Дмитриевич. – Харьков, 1994. – 23 с.
19. КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза [Текст] : сборник документов 1917–1958. – Москва : Госполитиздат, 1958. – 420 с.
20. Генкина, Э. Б. Переход Советского государства к новой экономической политике (1921–1922) [Текст] / Э. Б. Генкина. – Москва : Госполитиздат, 1954. – 505 с.
21. ДАХО, ф. Р-1766, оп. 1, спр. 21, 163 арк.
22. КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза [Текст] : сборник документов 1917–1958 гг. – Москва : Госполитиздат, 1958. – 420 с.
23. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 648, 154 арк.
24. Жирнов, Є. «Двічі по двісті – суд честі» [Електронний ресурс] / Є. Жирнов. – Електрон. дані. – 2009–2017. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/2910-dvichi_po_dvisti__sud_chesti.html. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 16.02.2011.
25. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 648, 154 арк.

26. Полное собрание законодательства СССР. Система доступа к базе всех нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик [Электронный ресурс]. – Электрон. дані. – 2011–2017. – Режим доступу : http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/ussr_904.htm. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 06.08.2016.
27. Ревегук, В. Я. Повстанський рух на Полтавщині. 1920 рік : найбільший розмах повстанського руху [Електронний ресурс] / В. Я. Ревегук. – Электрон. дані. – Полтава 2009–2016. – Режим доступу : <http://poltava-repres.narod.ru/povstan/rozmah.htm>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 19.02.2011.
28. КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза [Текст] : сборник документов 1917–1958 гг. – Москва : Госполитиздат, 1958. – 420 с.
29. КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза [Текст] : сборник документов 1917–1958 гг. – Москва : Госполитиздат, 1958. – 420 с.
30. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) [Текст] : колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький : у 2 ч. Ч. 2. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – 382 с.
31. Соколов, В. Г. Рабоче-Крестьянская Красная Армия [Текст] / В. Г. Соколов. – Харьков : Юридическое издательство Н.К.Ю, 1926. – 124 с.
32. ДАХО, ф. Р-1294, оп. 1, spr. 1, 72 ark.
33. ЦДАГО України, ф. 59, оп. 1, spr. 756, 89 ark.
34. ДАХО, ф. Р-1772, оп. 4, spr. 14, 202 ark.
35. ДАХО, ф. Р-1772, оп. 4, spr. 24, 202 ark.
36. ДАХО, ф. Р-1772, оп. 4, spr. 24, 202 ark.
37. ДАХО, ф. Р-1294, оп. 1, spr. 1, 72 ark.
38. ДАХО, ф. Р-1766, оп. 1, spr. 10, 111 ark.
39. ДАХО, ф. Р-1766, оп. 1, spr. 10, 111 ark. 28.
40. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 21, spr. 4, 621 ark.
41. ЦДАВОВУ України, ф. 8, оп. 2, spr. 1614, 38 ark.
42. ДАХО, ф. Р-1766, оп. 1, spr. 10, 111 ark.

43. ЦДАГО України, ф. 59, оп. 1, спр. 756, 89 арк.
44. ЦДАВОВУ України, ф. 8, оп. 2, спр. 1614, 38 арк.
45. ДАХО, ф. Р-1767, оп. 1, спр. 188, 243 арк.
46. ДАХО, ф. Р-1772, оп. 4, спр. 24, 202 арк.
47. ДАХО, ф. Р-2284, оп. 1, спр. 425, 69 арк.
48. ДАХО, ф. Р.1772, оп. 4, спр. 24, 202 арк.
49. Книга учета лиц состоявших на особом учете бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины [Текст] : в 4 т. Т. 4. / предисл. Я. Тинченко. – Харьков : Издательство САГА, 2012. – 2160 с.
50. ДАХО, ф. Р-1772, оп. 4, спр. 24, 202 арк.
51. Коломоець, О. Ю. Передумови виникнення кризи в РКП(б) та КП(б)У на початку 1920-х років [Текст] / О. П. Коломоець // Вісник Дніпропетровського університету : Сер. : Історія та археологія . – 2012 . – Том 20 N1/1 : Вип. 20. – С.118–123.
52. Мовчан, О. М. Повсякденне життя робітників УСРР у 1920-ті рр. [Текст] / О. М. Мовчан. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. – 312 с.
53. Балабай, А. В. Соціальна політика радянської влади щодо безробітних в Україні в період непу [Текст] / А. В. Балабай // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : збірник наукових праць. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. – Вип. 8. – 244 с.
54. ЦДАВОВУ України, ф. 8, оп. 2, спр. 1614, 38 арк.
55. ЦДАВОВУ України, ф. 8, оп. 2, спр. 606, 3 арк.
56. ЦДАВОВУ України, ф. 8, оп. 2, спр. 1614, 38 арк.
57. ДАХО, ф. Р-1766, оп. 1, спр. 19, 127 арк.
58. ДАХО, ф. Р-1630, оп. 3, спр. 15, 24 арк.
59. Карпенко, М. М. Участь китайців у революційних подіях на території України (1917–1921 рр.) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Карпенко Микола Михайлович. – Київ : НАН Укр. Ін-т сходознавства ім. А. Кримського, 2008. – 22 с.
60. ДАХО, ф. Р-1772, оп. 4, спр. 24, 181 арк.

61. ДАХО, ф. Р-1766, оп. 1, спр. 19, 127 арк.
62. ДАХО, ф. Р-1766, оп. 1, спр. 19, 127 арк.
63. ДАХО, ф. Р-1766, оп. 1, спр. 19, 127 арк.
64. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1762, 144 арк.
65. ДАХО, ф. Р-1766, оп. 1, спр. 17, 51 арк.
66. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1762, 144 арк.
67. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1762, 144 арк.
68. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1762, 144 арк.
69. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1762, 144 арк.
70. Верстюк, В. Про історичні передумови встановлення свята Радянської армії (23 лютого) [Електронний ресурс] / В. Верстюк. – Електрон. дані. – Полтава 2010–2017. – Режим доступу : <https://siver.com.ua/publ/1/2-1-0-163>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 09.04.2014.
71. Стародубщина. Подальша доля щорсівських окупантів [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – 2011–2016. – Режим доступу : http://siver.com.ua/publ/starodubshhina_podalsha_dolja_shhorsivskikh_okupantiv/4-1-0-287. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 12.02.2016.
72. Стародубщина. Подальша доля щорсівських окупантів [Електронний ресурс] – Електрон. дані. – 2011–2016. – Режим доступу : http://siver.com.ua/publ/starodubshhina_podalsha_dolja_shhorsivskikh_okupantiv/4-1-0-287. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 12.02.2016.
73. Історія українського війська (1917–1995) [Текст] / Упорядник Я. Дашкевич. – Львів : Світ, 1996. – 840 с.
74. Вільховик, О. В. Роль демобілізованих червоноармійців у формуванні радянської свідомості українського населення [Текст] / О. В. Вільховик // Грані. – 2013. – № 11 (103) листопад. – С. 36–41.
75. ДАХО, ф. Р-1310, оп. 1, спр. 3, 20 арк.

ВИСНОВКИ

Політичний курс радянської влади в 1917–1920-х рр. був спрямований на ідеологічне підкорення українського народу завдяки політичному контролю та пропаганді. Однак ігнорування культурно-традиційного українського світогляду, особливостей національної специфіки, спроба побудувати радянське суспільство воєнно-комуністичними методами призвели до суттєвого ускладнення становища більшовиків в Україні і змусили шукати більш дієві і гнучкі методи «створення радянського соціуму». Основні політичні й організаційні заходи ідеологічної стратегії покладалися на трансформацію світогляду червоноармійців-українців у лавах Червоної армії.

1. Історіографічний аналіз проблеми, методів та форм технологій радянської влади в системі ідеологічного підкорення українського населення дає можливість констатувати, що спеціального дослідження, присвяченого цій темі в зазначених хронологічних межах в Україні досі опубліковано не було. Досвід поразки української національно-визвольної боротьби в 1917–1921 рр. та прихід більшовиків до влади показав значення ідеологічної пропаганди як фактора суспільної мобілізації та зміни світогляду українського населення.

2. Реалізації дослідницьких завдань сприяло виявлення й опрацювання різноманітної за походженням джерельної бази, документи якої дали можливість авторці дійти висновку, що трансформацію світогляду червоноармійців слід розглядати як дієве знаряддя більшовицької партії у встановленні радянського режиму в Україні в 1917–1920-х рр.

3. Захопивши владу в Росії, більшовики визнавали важливість, необхідність і своєчасність ідеологічної і пропагандистсько-агітаційної роботи зі створення соціально-політичної бази для встановлення своєї влади в Україні. Із цією метою їхні агітатори створили загони робітничої гвардії з російського пролетаріату. Вони формували «п'яту колону» в українському суспільстві, яка фактично підтримувала удар у спину українським політичним силам. Цьому сприяла політика Центральної Ради, яка, маючи сприятливу зовнішню ситуацію,

внутрішню збройну підтримку і основне – підняття національного духу, занедбала справу створення регулярної національної армії та національного світогляду.

Створення більшовиками власних національних військових формувань в Україні супроводжувалося формуванням у свідомості військовослужбовців стійких стереотипів непорушності ролі партії, безоглядної віри в мудрість її керівництва, які повинні були перетворитися з часом у сліпе ідолопоклонство верховним вождям. Червоногвардійські загони були тим психологічним фронтом, який дав поштовх російським військам «підтримати подальший розвиток революції» в Україні.

4. Під дією зовнішніх чинників: невдач на фронті, активізації повстанського руху в Україні, створення національної воєнізованої організації «Вільне козацтво» – радянське керівництво значно розширило ідеологічну пропаганду. Не останню роль у цьому відіграла діяльність Вільного козацтва, яка перешкодила більшовикам узяти під свій контроль значні території центральної України та забезпечила в кінцевому підсумку швидке просування українських та німецько-австрійських сил углиб УНР. Це був рішучий крок у державній політиці України в напрямку створення національної регулярної армії.

У відповідь радянським керівництвом у грудні 1917 р. у Харкові було створено військову формацію – «Червоне козацтво». Структурною побудовою воно не відрізнялося від інших військових з'єднань більшовиків і функціонувало як пропагандистсько-агітаційна структура. Діяльність Червоного козацтва була спрямована не скільки на військове підкорення України, а в цілому на психологічне оволодіння свідомістю українського народу в перехідний для більшовиків період.

Створені радянською владою українські збройні формування були методом, щоб приховати окупаційний характер їхньої присутності на території України та продемонструвати ознаки об'єктивної зумовленості перемоги більшовицької влади.

Остаточним етапом ліквідації хоч і номінальних українсько-радянських військових формувань було створення військовим командування РСФРР

радянської армії України, зокрема піхотних і кавалерійських частин, кулеметних рот, артилерійських дивізіонів та так званих каральних загонів. Національний склад радянської окупаційної армії в Україні на кінець 1918 р. за особовим складом був переважно не українським. Їх виховували в дусі повної довіри до РКП(б), розуміння її керівної ролі в робітничо-селянському союзі і згуртування всієї армії навколо лозунгів та ідей РКП(б) і радянської влади.

Інтенсивною агітацією та пропагандою супроводжувався процес ліквідації штучно створених радянською владою Української радянської армії та Українського фронту, який існував до 1 червня 1919 р. Із частин 2-ї української армії та військових частин, що прибули з РСФРР, було створено 14 армію, яка увійшла до складу Південного фронту, а з частин 1-ї та 3-ї українських армій – 12 армію (Західний фронт). Фактично це свідчило про переформатування номінальних українських формувань і переведення їх у загальносоюзне підпорядкування. Із метою подальшої централізації збройних сил у серпні 1919 р. було ліквідовано наркомат з військових справ України, його функції перейшли до Реввійськради РСФРР. Єдиною збройною силою Радянських республік стала Робітничо-селянська Червона армія.

5. Наступним етапом у військовому будівництві на території України була мобілізація до Червоної армії, спочатку добровільна, а з часом обов'язкова. Завдяки ідеологічній пропаганді комуністичних догм більшовики намагалися перетворити селян на своїх союзників. На практиці цей процес часто супроводжувався ексцесами, які призводили до зворотних, неочікуваних для більшовиків результатів, зокрема, провалу добровільної та примусової мобілізації українського населення до Червоної армії.

Для створення регулярної армії більшовики перейшли до оголошення мобілізації досвідчених кадрових військових. Проте останні в більшості не підтримували радянську владу й ухилялися від призову. Одночасно з мобілізацією командного складу проводилася мобілізація рядових червоноармійців. Вона мотивувалася цілим комплексом чинників: перспективами освітньо-кар'єрного зростання, соціально-економічними пільгами та преференціями, безкоштовним

медициною, обслуговуванням, засобом уникнення безробіття, можливістю позбавитися від тяжких умов сільської та фабрично-заводської праці тощо.

У результаті невдалих мобілізаційних кампаній більшовики перейшли до тотальної мобілізації українського населення, збільшивши кількість агітаторів та комуністів серед червоноармійців.

6. Ідеологічний апарат у Червоній армії являв собою особливу систему в рамках загальновійськової. Його головною функцією був тотальний комуністичний вплив через розгалужену систему інституційного контролю, засоби творення нових ціннісних орієнтирів, що вступали в конфлікт з традиційними поглядами українців, які опинялися в конфліктогенній зоні гострої політичної боротьби. Складовими ідеологічного апарату радянської влади були партійні осередки в частинах. Щодня досвідчені командири проводили пропагандистську роботу з червоноармійцями, пояснюючи їм переваги комуністичної влади, маючи на меті за два роки служби трансформувати психологію селянина і «переробити його із прихильника малого господарства в гарячого адепта великого виробництва у промисловості і землеробстві». Особливу роль приділяли індивідуальній роботі з мобілізованими солдатами.

Дисертанткою вперше визначена вирішальна роль комплексного, синергетичного за своєю природою ідеологічного, впливу державного механізму на червоноармійців з метою трансформації світогляду українського населення в цілому. Адже військовослужбовці, які пройшли школу ідеологічного перевиховання під час служби в Червоній армії, формально засвоїли комуністичні ідеї, значною мірою прагматично сприймаючи їх як сходинки соціальних ліфтів. Увага з боку держави до червоноармійців та їхніх родин мала стати переконливим чинником зростання довіри до радянської влади з боку всього українського суспільства. Іншим важливим інструментом трансформації світоглядних переконань стала освіта, шлях до оволодіння якою для сільської молоді відкривала армія.

7. У результаті чимало червоноармійців опинялися в полоні ідейного впливу і вірили у «світле майбутнє», інші, навпаки, вважали ідеї більшовизму

нездійсненими. Цьому сприяло негативне ставлення російських військових командирів, у середовище яких потрапили червоноармійці, складне матеріальне та продовольче становище в Червоній армії, нереалізовані обіцянки радянської влади, нав'язування комуністичної ідеології, грабежі власних домівок тощо. Це спровокувало червоноармійців приєднатися до повстанського руху в Україні, а в багатьох випадках – очолити повстанські загони. Зазначимо, що саме повстанський рух перешкоджав більшовикам швидко нав'язувати комуністичну ідеологію українському населенню.

Червоноармійці з України були ненадійним елементом для радянської верхівки, але на їхній світогляд можна було впливати завдяки закритому колективові, у якому вони існували. Тим паче, що вони не тільки були знаряддям насильства у ставленні до селянства, але пропагували незрозумілу йому чужу й ворожу ідеологію, яка суперечила нормам християнської моралі, традиціям і звичаям українського народу.

Перші репресивні акти стосовно військовослужбовців почалися відразу з перемогою більшовиків у громадянській війні. Комуністична партія іменувала «контрреволюційними» й розглядала як злочинні будь-які форми протидії своєму правлінню. Це сприяло значному розмахові дезертирства в Червоній армії. Більшовики розробили цілу систему каральних органів для непокірних солдатів, що є свідченням великих масштабів явища. Серед дезертирів, відповідно до архівних документів, ми виділили декілька категорій. До першої належать солдати, які не підтримували більшовицьку ідеологію, вважали їхню політику протиправною і незаконною. Такі червоноармійці тікали з Червоної армії в ліси, створюючи повстанські загони. До другої категорії належать солдати, яким набридло воювати, терпіти тяжкі умови життя, яких вабила сім'я, особливо коли армійська частина комплектувалася неподалік їхньої домівки. До третьої категорії належать солдати, що стали дезертирами мимоволі, наприклад, невчасно повернулися з відпустки, вважали що їм дали відстрочку, захворіли в дорозі і не змогли повідомити командира про свій стан, або не виконали ганебного наказу тощо. До останньої четвертої категорії належала молодь, яка не з'явилася на

мобілізаційні пункти. Після встановлення в Україні більшовицького режиму військові комісари вдавалися до насильницьких мобілізацій. Це сприяло ще більшій неяви на мобілізаційні пункти молоді.

У якості протидії явищу дезертирства в Червоній армії більшовики застосовували різні каральні методи: широко використовувався спосіб опублікування імен дезертирів на сторінках місцевої преси, існувала система заручництва членів сімей дезертирів, по всій прифронтовій зоні створювалися загороджувальні загони, злісних дезертирів розстрілювали, а решту саджали. Отже, ставка робилася на терористичні методи, які своєю жорстокістю мали сформувати атмосферу тотального страху.

До весни 1919 р. склалася система військової юстиції. Особливу роль у ній мали Революційні військові трибунали. Вони отримали право розглядати справи дезертирів на виїзних засіданнях. Їхньою відмінною рисою від інших каральних органів було нічим необмежене право у визначенні міри репресії.

Фактично велику кількість вироків у дію не приводили, так як більшість засуджених або спокутували свою провину, або гинули в боях. У дійсності більшовицька поблажливість з одного боку сприяла ще більшому розмаху дезертирства, а з іншого – суттєво впливала на свідомість червоноармійців, адже переживши стрес суворого покарання і в той же час помилювання чи амністії, солдати ставали співниками більшовиків у будівництві радянської держави. Після таких судів червоноармійців направляли на колишні місця у свої підрозділи, а деяких засуджували до примусових робіт. У 1920 р. поля багатьох радгоспів були зорані і засіяні за допомогою примусової праці колишніх дезертирів.

8. Більшовицький ідеологічний апарат, який складався з сукупності інформаційних, пропагандистських, освітніх, культурно-просвітницьких і цензурних закладів і відомств, як громадянських, так і військових, становив особливу підсистему в рамках загальної політичної системи радянської влади. Сама процедура трансформації світогляду червоноармійців була упорядкована й організаційно оформлена через інститут спочатку воєнних, а потім політичних

комісарів. Склався відповідний сценарій проведення пропагандистської роботи в Червоній армії. Вона розширювала культурно-освітні горизонти новобранців, організовувала дозвілля завдяки клубній та бібліотечній роботі, впроваджувала комуністичні догми через гуртки та читальні. Завдяки усній пропаганді на мітингах та зборах, відзначенню більшовицьких свят, читанню червоноармійцями більшовицької літератури та преси, перегляду ними радянських кінофільмів відбувалася трансформація світогляду червоноармійців-українців. Це є свідченням того, що в умовах громадянської війни в Україні трансформація світогляду місцевого населення, що перебувало в лавах Червоної армії, була широко поширеною політичною практикою.

Центральною ідеєю в політичній програмі радянської влади було насадження комуністичного світогляду в повсякденне життя населення на підконтрольних їм територіях. На заваді цьому в Україні стала велика релігійність народу. Червона армія була однією з пріоритетних сфер упровадження матеріального світогляду. Для цього головним завданням пропагандистів атеїзму стало трансформування свідомості віруючих солдатів, а армії відводилася роль гігантської школи виховання молоді в дусі атеїстичного світогляду. Ставши на шлях політики державного атеїзму, радянська влада широко користувалася різноманітними методами впливу на релігійно-культурні традиції червоноармійців. Зокрема, останні піддавалися впливу політичних комісарів на предмет політичних поглядів, переконань, походження, особливо релігійності, у якості осередків атеїстичної боротьби виступали агітпункти, де проводилися антирелігійні бесіди з червоноармійцями та поширювалася атеїстична література. Відсутність ефективності призвела до використання більшовиками дієвого, на їхню думку, засобу в боротьбі з релігією – репресій. Між тим, радянська влада не змогла вирішити головного завдання – подолання релігійності в українського народу загалом і в червоноармійців зокрема.

9. Заключний етап у процесі трансформації світогляду червоноармійців тривав протягом 1921–1920-х рр. Це період їх демобілізації та «зустрічі» з реальною дійсністю. Варто зазначити, що ідеологічний вплив не полишав

демобілізованих червоноармійців навіть вдома. Це пояснюється тим, що більшовики розглядали демобілізованих червоноармійців як політичну опору на селі, резерв партійно-радянського активу й керівних кадрів.

Враховуючи всі об'єктивні і суб'єктивні чинники радянської політики, констатуємо, що більшовики мали великий вплив на психологічний стан демобілізованих червоноармійців. Свідченням вдалої роботи щодо впровадження радянської ідеології в червоноармійські маси стало подальше використання демобілізованих військовослужбовців у ключових ланках здебільшого місцевих органів влади як військових, як агітаторів, як керівників і членів сілрад, організаторів комітетів взаємодопомоги, а також як активістів.

Проте відсутність потреби в старих кадрах Червоної армії в 1930-х рр. призвело до звільнення демобілізованих червоноармійців, із займаних ними посад, а її командний склад оголошено «ворогами народу».

Отже, значно поглиблений історіографічний аналіз висвітлення стратегії більшовиків, найважливіших методів утвердження пріоритетності комуністичної ідеології у свідомості червоноармійців-українців надав змогу визначити політичні, економічні та соціальні аспекти трансформації світогляду червоноармійців на території України. Введено в обіг значний фактологічний матеріал, який дозволив розширити й поглибити можливості реконструкції процесу зміни суспільної парадигми в Україні на початковому етапі становлення радянської влади, одним з рушіїв якого стала Червона армія.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. АХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 2. Тимчасовий Робітничо-Селянський Уряд України, м. Харків

- *оп. 1.*

19. Спр. 1. Справи про формування Тимчасового робітничо-селянського уряду України (телеграми В. І. Леніна, М. І. Калініна, Я. М. Свердлова та запис розмов по прямому проводу членів Тимчасового робітничо-селянського уряду України з Й. В. Сталіним про організацію Військової ради Армії, боротьбу з контрреволюцією, ставлення до буржуазно-національних партій України), 27 листопада 1918 р. – 16 червня 1919 р., 43 кадри.
20. Спр. 116. Листування з Реввійськрадою Республік, штабами армії й округами та губернським військовим комітетом про добір командного складу Червоної армії та про можливість використання спеціалістів військової справи ворожих армій, які виявили бажання служити в Червоній армії, 2 січня 1919 р. – 6 серпня 1919 р., 84 арк.

Ф. 8. Міністерство юстиції УРСР (1919–1995 рр.), м. Київ

- *оп. 2.*

21. Спр. 27. Про порядок умовно дострокового звільнення червоноармійців від відбуття мір соціальної охорони, 31 грудня 1924 р. – 13 лютого 1925 р., 15 арк.
22. Спр. 606. Документи о выработке проекта докладной записки Наркомзема УССР о предоставлении лесных участков для нужд переселенцев и демобилизованных красноармейцев (постановления, докладная записка, заключения), 21 июня 1924 г. – 3 июля 1924 г., 3 арк.
23. Спр. 1614. Документи о выработке проекта положения о льготах и преимуществах личного состава РККА и РККФ (проекты, положения, протоколы, заключения), 28 августа 1924 г. – 25 сентября 1924 г., 38 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. Фонд ЦК КП(б)У

- *оп. 1.*
- 24. Спр. 7. Протоколы № 1–6 и 1–10 заседания Политбюро ЦК КП(б)У, Бюро состава наличных членов ЦК КП(б)У, 15 апреля 1920 р. – 18 декабря 1920 р., 124 арк.
- *оп. 6.*
- 25. Спр. 1. Протоколы № 33–53 заседания Политбюро ЦК КП(б)У, 16 апреля – 8 сентября 1919 г., 99 арк.
- *оп. 20.*
- 26. Спр. 17. Доклады, докладные записки, информация Наркомата военных дел Военных Советов, политотделов фронтов, командиров дивизий в ЦК КП(б)У ВУЦИК, Совет Обороны Республики о политическом, экономическом и военном положении Украины, состоянии и боевых действиях частей Красной армии, деятельности Политуправления Наркомата военных дел и др. вопросам. Обращение Управления военно-учебных заведений Украины к работникам и крестьянам, вступающим на курсы подготовки командного состава, 19 марта 1919 г. – 10 ноября 1919 г., 172 арк.
- 27. Спр. 21. Протоколы заседания Центральной политической мобилизационной комиссии. Доклады, сводки Центрального и «губернского» политических отделов при губвоенкоматах уполномоченного Временного рабоче-крестьянского правительства и др. в Украинской КП(б)У о политическом и хозяйственном положении в Киевской, Подольской, Черниговской губерниях, ходе мобилизации в Красную армию, агитационно-массовой и культурно-просветительной работе в губернии, борьбе с бандитизмом, проведении чистки советских учреждений от контрреволюционных элементов и др. вопросы, 29 апреля 1919 г. – 7 августа 1919 г., 66 арк.
- 28. Спр. 35. Сводки отдела и информации ЦК КП(б) У (для Секретариата и членов ЦК) о политическом, экономическом, военном положении, борьбе с

- бандитизмом в губерниях Украины, состоянии и деятельности местных партийных организаций, 3 марта 1919 г. – 5 августа 1919 г., 190 арк.
29. Спр. 56. Доклады, сводки, телефонограммы Киевского губернского военного комиссариата, управления особого, оперативного и разведывального отделов Киевского военного окружного комиссариата, съезда уезда военкомом в ЦК КП(б)У, местные органы и организации в военном, политическом, экономическом положении в губернии и уездах, борьбе с бандитизмом, состоянии воинских частей Киевского гарнизона и др. вопросов, 12 апреля 1919 г. – 11 августа 1919 г., 80 арк.
30. Спр. 114. Обзоры бюро печати при Совете народных комиссаров Украинской ССР местной периодической прессы о международных событиях, политическом, экономическом положении в РСФР и на Украине, боевых действиях на фронтах и борьбе с бандитизмом и др. вопросы, 15 апреля 1919 г. – 21 июня 1919 г., 222 арк.
31. Спр. 118. Информационные бюллетени политического управления Народного Комиссариата по военным делам и Революционного Военного Совета Республики о политическом и экономическом положении в губерниях РСФР и Украины, мобилизации и организации Красной армии, боевых действиях на фронтах Киевского, Харьковского направления, состояния военных округов и действующих армий и другим вопросам, 24 марта 1919 г. – 18 сентября 1919 г., 116 арк.
32. Спр. 120. Доклады отчета Высшей Военной инспекции рабоче-крестьянской Армии Украины о деятельности инспекции и ее отделов состоянии, составе, боеспособности Вооруженных Сил и Военных округов Украины и другим вопросам, 17 января 1919 г. – 23 августа 1919 г., 65 арк.
33. Спр. 167. Переписка с Реввоенсоветом, штабом Политотдела, Особым отделом Рабоче-крестьянской инспекции Юго-Западного и Южного фронтов о выборах делегатов на IV Всеукраинскую партийную конференцию, организации школы «Червоних старшин», о политико-массовой работе, отзыве партийных и советских работников из армии и др. Выписки из

- протоколов совещаний при начальнике тыла Юго-Западного фронта тов. Дзержинского Ф. Э., 1 января 1920 г. – 30 июля 1920 г., 262 арк.
34. Спр. 192. Протоколы заседаний Высшего партийного суда Центральной партийной комиссии и следственной комиссии при ЦК КП(б) У по рассмотрению персональных дел коммунистов. Письмо президиума ЦИК Совета Украины в ЦК КП(б)У по делу Э. И. Кваринга, заявления, протоколы, доносы и др. документы по рассмотрению следственных дел. Переписка Чрезвычайной комиссии с ЦК КП(б)У о функциях ЧК, 1920 г., 113 арк.
35. Спр. 648. Протоколы заседаний Всеукраинской комиссии по частичному роспуску Красной армии, межведомственного совещания по вопросу снабжения красноармейцев. Отчеты, доклады, сводки и письма Политуправления всех Вооруженных Сил на Украине, о политическом состоянии частей Красной армии на Украине, борьбе с бандитизмом и др. вопросы, 6 января 1921 г. – 15 декабря 1921 г., 154 арк.
36. Спр. 1762. Доклады, сводки, донесения Политического управления Украинского Военного Округа в Украине КП(б)У о деятельности партийных организаций УВО и воинских частей, материальном снабжении, борьбе с бандитизмом и др., 15 января 1923 г. – 4 января 1924 г., 144 арк.
- *оп. 21.*
37. Спр. 4. Директивні листи, тимчасові інструкції, плани робіт ЦК ВКП(б) ЦК КП(б)У та ПУ УВО партійними органами про підготовку і проведення мобілізації та евакуації, створення військово-мобілізаційного апарату при окружках, з інших питань оборонно-мобілізаційної роботи. Відомості ЦК КП(б)У про діяльність його військово-мобілізаційного апарату при окружках, з інших питань оборонно-мобілізаційної роботи. Відомості ЦК КП(б)У про діяльність його військового мобілізаційного відділення, 12 травня 1926 р. – 14 січня 1927 р., 621 арк.

Ф. 5. Комісія з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У (1931–1938)

- *оп. 1.*

38. Спр. 5. Перепечатки материалов о мобилизации в революционную армию на территории Украины о борьбе с немецкими оккупантами, ноябрь 1917 г. – июнь 1918 г., 204 арк.
39. Спр. 50. Перепечатка материалов о борьбе за восстановление экономики, за упрочнение органов Соввласти на Украине и о мобилизации в Красную армию, январь 1918 г. – август 1919 г., 366 арк.
40. Спр. 223. Перепечатки протоколов телеграмм, обращений ЦК КП(б) У и горкомов КП(б) о мобилизации членов партии на борьбу с Деникиным, о реорганизации Украинского фронта, об антипартийной деятельности боротьбистов и по другим партийным и политическим вопросам, 3 января 1919 г. – 25 декабря 1919 г., 197 арк.
41. Спр. 229. Копия доклада народного комиссара по военным делам Н. И. Подвойского Временному Украинскому рабоче-крестьянскому правительству и III Всеукраинскому Союзу Советов, 1919 г., 32 арк.
42. Спр. 253. Перепечатки документов по истории частей Красной армии, находящихся на территории Украины, январь 1919 г. – июнь 1919 г., арк. 229.
43. Спр. 299. Копия доклада тов. Е. Е. Ворошилова об очередных задачах Красной армии на 1-м армейском съезде конвой Красной армии, 15 декабря 1920 г., 8 арк.

Ф. 59. Колекція спогадів учасників революційних подій, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, соціалістичного будівництва. Кінець XIX ст. – середина XX ст.

- *оп. 1.*

44. Спр. 756. – О создании и деятельности комсомольской организации в Сокликах, участии в борьбе за установление и укрепление Советской власти, о борьбе с кулачеством. Имеются списки комсомольцев села Соклики, 1919–1922 гг., 89 арк.

Державний архів Харківської області

Ф. Р-200 фонд Постійної наради при керівникові тилу Харківського губвійськомату

- *оп. 1.*

45. Спр. 1. Протоколы совещаний Постоянного совещания при начальнике тыла губернии, 7 июня 1920 г. – 1 ноября 1920 г., 142 арк.

Ф. Р-1294 Балакліївська районна партизанська комісія

- *оп. 1.*

46. Спр. 1. Выписки из протоколов заседаний Балаклеевской районной партизанской комиссии по проверке документов Красных партизан. Списки, заявления, автобиографии и анкеты красных партизан Балаклеевского района, 8 сентября 1929 г. – 5 марта 1934 г., 72 арк.

Ф. Р-1310 Комісія у справах колишніх червоногвардійців і червоних партизанів при Андріївському районному виконавчому комітеті Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

- *оп. 1.*

47. Спр. 3. Списки, анкеты и автобиографии, удостоверения красногвардейцев и красных партизан села Андреевки, Андреевского района, 13 декабря 1929 г. – 13 декабря 1932 г., 20 арк.

Ф. Р-1630 Изюмский уездный исполнительный комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, г. Изюм Харьковской губернии

- *оп. 3*

48. Спр. 15. Циркуляры и распоряжения Народного Комиссариата здравоохранения и инструкции губздравотдела об организации отделов здравоохранения. Протокол и переписка комиссии по организации похорон красноармейцев, 4 февраля 1919 г. – 2 июня 1919 г., 24 арк.

Ф. Р-1766 фонд Харківської партизанської комісії

- *оп. 1.*

49. Спр. 10. Відомості про червоних партизан, червоногвардійців та родини загиблих по районах від Б до К, 1933 р., 111 арк.
50. Спр. 17. Протоколы Областной Партизанской Комиссии, 25 января 1934 г. — 1 октября 1934 г., 51 арк.
51. Спр. 19. Протоколы районных партизанских комиссий, 1934 г., 127 арк.
52. Спр. 21. Протоколы по компрометирующим материалам, 20 августа 1934 г. — 21 ноября 1934 г., 163 арк.

Ф. Р-1767 Комиссия по делам бывших красноармейцев и красных партизан при Изюмском районном Исполнительном комитете 1928-1933 гг.

- Оп. 1.*

53. Спр. 188. Материалы о красноармейцах и красных партизанах (списки, автобиографии, заявления, переписка), 1928—1933 гг., 243 арк.

Ф. Р-1772 Матеріали протоколів апеляційних справ

- *Оп. 4.*

54. Спр. 14. Протоколы призывной комиссии № 1—100, 18 августа 1931 г. — 12 января 1932 г., 202 арк.
55. Спр. 24. Протоколы городской призывной комиссии, 4 марта 1932 г. — 9 апреля 1933 г., 181 арк.

Ф. Р-2284 Штаб частин особливого призначення Харківської губернії

- *оп. 1.*

56. Спр. 425. Дело о пополнении, увольнении и перемещении командного и административно-хозяйственного состава частей особого назначения Харьковской губернии, 24 декабря 1923 г. — 10 апреля 1924 г., 69 арк.
57. Спр. 68. Документы о формировании частей особого назначения Харьковской губернии (отчеты, доклады, переписка). Подлинники. 25 апреля 1922 г. — 5 декабря 1922 г., 140 арк.

Ф. Р-2550 фонд Харківського губвійськомату

- *оп. 1.*

58. Спр. 17. Сборник декретов, приказов, инструкций и статей о политической пропагандистской работе и политических работниках на фронте, 1919 г., 87 арк.
59. Спр. 21. Сводки Ахтырского, Сумского и Лебединского уездных военкоматов о ходе формирования подведомственных воинских частей, 1919 г., 100 арк.
60. Спр. 32. Декреты, приказы, инструкции учреждений военного ведомства и переписка с ними о порядке формирования и функциях следственно-судебных частей губвоенкоматов. Списки советских учреждений на территории г. Харькова, 7 декабря 1919 г. – 15 декабря 1920 г., 93 арк.
61. Спр. 55. Приказы командующего войсками Харьковского военного округа; приказы Харьковского губвоенкомата подведомственным воинским частям и учреждениям, 17 февраля 1921 г. – 2 марта 1922 г., 52 арк.
62. Спр. 68. Протоколы заседаний президиума Харьковского губисполкома, отчеты о деятельности уездных военкоматов, ежемесячные сводки о состоянии политической и культурно-просветительной работы в подведомственных воинских частях и учреждениях, 25 августа 1920 г. – 29 января 1921 г., 182 арк.
63. Спр. 73. Приказы штаба Харьковского военного округа о призыве на действительную службу строевых фельдфебелей, унтер-офицеров и ефрейторов бывшей царской армии 1887–1889 гг. рождения, 30 июня 1920 г. – 9 октября 1920 г., 207 арк.
64. Спр. 230. Приказы губвоенкомата, его отделов и подведомственных учреждений и основания к ним, 4 января 1921 г. – 31 декабря 1921 г., 302 арк.
65. Спр. 239. Приказы, циркуляры, инструкции политического управления Украинского военного округа, переписка об улучшении политико-просветительной работы в Красной Армии; списки коммунистов

- учреждений, подведомственных губернскому политсекретариату, направленных в строевые части, 19 декабря 1921 г. – 12 ноября 1922 г., 305 арк.
66. Спр. 276. Циркуляры мобилизационного управления Красной армии и штаба Харьковского военного округа о порядке борьбы с дезертирством, 5 ноября 1921 г. – 13 декабря 1921 г., 10 арк.
67. Спр. 290. Переписка с учреждениями военного ведомства о розыске военнослужащих и дезертиров, 15 декабря 1921 г. – 26 декабря 1922 г., 265 арк.
68. Спр. 371. Копии циркуляров. Полтавский секретариат Харьковского губернского военного комиссариата, 10 мая 1922 г. – 20 ноября 1922 г., 110 арк.
69. Спр. 420. Циркуляры штаба Харьковского военного округа и переписка о порядке демобилизации красноармейцев и младшего командного состава, родившихся в 1896–1901 гг., 20 августа 1922 г. – 22 декабря 1922 г., 99 арк.

Державний архів Полтавської області

Ф. Р-13. Полтавський волосний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів м. Полтави, Полтавської губернії

- *Он. 1.*
70. Спр. 1. Декреты, циркуляры, приказы, распоряжения Временного рабоче-крестьянского правительства Украины, политического, губернского и уездного революционного комитетов и других о борьбе с бандами Григорьева, контрреволюцией, агитацией против Советской власти, составлении сведений о наличии беженцев, организации военно-революционного штаба на Полтавщине, временного положения об организации местных органов Советской власти, 18 февраля 1919 г. – 15 ноября 1919 г., 346 арк.

Ф. Р-163 Іскрівська сільська рада робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, с. Іскрівка Чутівського району Полтавського округу Полтавської губернії

- *оп. 1.*

71. Спр. 1. Обіжники та розпорядження Чутівського районного виконавчого комітету про боротьбу з самотогоноварінням, конокрадіжками, 1926 р., 47 арк.

Ф. Р-184 Супрунівська сільська рада робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, с. Супрунівка Супрунівської волості Полтавського повіту Полтавської губернії

Оп. 1.

72. Спр. 1. Распоряжения Полтавского Губернского и уездного продовольственных Комитетов, Супруновского Волостного исполнительного Комитета и волосного военного Комиссариата об обеспечении земледельческими машинами крестьян, организации комитетов бедноты, заготовке продовольственных продуктов для Красной Армии, проведения разъяснительной работы по призыву в Красную Армию, рассмотрении жалоб за нарушение продовольственных законов и по другим вопросам, 18 апреля – 27 июня 1919 г., 354 арк.

Ф. Р-363 Полтавський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (окрвиконком), м. Полтава Полтавського округу

- *оп. 1.*

73. Спр. 1. Постанови, циркуляри та розпорядження Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК), Ради Народних Комісарів (РНК УРСР), Полтавського Губернського і Окружного Виконавчого Комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів про організацію комітету механічної обробки землі на Україні, проведення нового адміністративно-територіального поділу губернії і порядок

формування нових органів управління, про збір податків, пільги сім'ям червоноармійців та інших питаннях, 13 березня – 27 червня 1923 р., 356 арк.

Ф. Р-369 Інспектура народної освіти Полтавського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Полтава Полтавського округу

- *оп. 1.*

74. Спр. 1. Доповідь про роботу та списки командированих по проведенню тижня повітряного флоту, 13 травня 1923 р. – 20 жовтня 1923 р., 24 арк.

Ф. Р-394 Зінківський районний виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Зіньків Полтавського району Полтавського округу Полтавської губернії

- *Оп. 1.*

75. Спр. 7. Відомості про навчальні пункти Зінківського району, додаткові списки до обліковокінської книжки, план проведення мобілізації військовозобов'язаних, 5 січня – 25 лютого 1924 р., 56 арк.

Ф. Р-1854 Зінківський повітовий військовий комісаріат (політвійськкомат), м. Зіньків Зінківського повіту Полтавської губернії

- *оп. 1.*

76. Спр. 14. Циркуляри, приказы, инструкции Киевского военного округа, Полтавского губвоенкомата о политико-просветительной работе среди красноармейцев и другие вопросы, 28 декабря 1921 г. – 3 марта 1922 г., 33 арк.

Ф. Р-1855 Кременчуцький губернський військовий комісаріат (губвійськкомат), м. Кременчук Кременчуцької губернії

- *оп. 1.*

77. Спр. 137. Протоколы заседаний президиума губисполкома и приказы начальника гарнизона, командующего вооруженными силами Украины и Крыма и уполномоченного РВСР, 1 января 1922 г. – 14 ноября 1922 г., 412 арк.

Ф. Р-1856 Хорольський повітовий військовий комісаріат (політвійськомат), м. Хорол Хорольського повіту Полтавської губернії

- *Он. 1.*

78. Спр. 21. Приказы Центральной Полтавской Губернской и Хорольской уездной военной комиссии по борьбе с дезертирством, Полтавского Губернского и Хорольского уездного военных комиссариатов по воинским частям и учреждениям Хорольского гарнизона о борьбе с дезертирством за 1920 г. (копии); план Петроградской Губернской комиссии по оказании помощи хозяйствам семей красноармейцев на 1920 г., 16 февраля 1920 г. – 27 ноября 1920 г., 200 арк.

- *Он. 2.*

79. Спр. 2. Приказы губвоенкомата, 20 августа 1920 г. – 31 декабря 1920 г., 105 арк.
80. Спр. 4. Приказы губернского военного комиссариата по военным частям, управлениям и учреждениям, 20 августа 1920 г. – 29 декабря 1920 г., 135 арк.

Ф. Р-1864 Полтавський губернський військовий комісаріат (губвійськкомат), м. Полтава Полтавської губернії

- *он. 1.*

81. Спр. 21. Приказы, телеграмми і переписка по адміністративному та мобілізаційному відділах про відправку червоноармійців у частини, 28 грудня 1919 р. – 30 грудня 1920 р., 1082 арк.
82. Спр. 72. Распоряжения Полтавского губвоенкомата и акты комиссий по обследованию частей и учреждений по деле ликвидации дезертирства, 21 октября 1920 г. – 24 февраля 1921 г., 72 арк.

- *оп. 6.*

83. Спр. 126. Административно-мобилизационного отдела Военного комиссариата по военным делам Полтавской губернии о предоставлении докладов о ходе работ I-го отделения мобилизационной части, 1919 г., 34 арк.

Ф. Р-1874 Полтавський повітовий військовий комісаріат (політвійськкомат), м. Полтава Полтавської губернії

- *Оп. 1.*

84. Спр. 1. Телеграммы, копии приказов Полтавской уездной военной комиссии о проверке учета военнообязанных и производство проверочных зборов по Полтавскому уезду, 30 января 1920 г. – 27 декабря 1920 г., 292 арк.

Ф. Р-1885 Лохвицький повітовий військовий комісаріат (політвійськкомат), м. Гадяч Гадяцького повіту Полтавської губернії

- *оп. 1.*

85. Спр. 85. Приказы Управления Всеобщего Военного Обучения Всероссийского Главштаба и переписка с учреждениями Лохвицкого Уезда о проведении Всеобщего Военного обучения с допризовниками, 12 августа 1920 г. – 4 января 1921 г., 283 арк.

Ф. Р-2049 Кременчуцький окружний військовий комісаріат (губвійськкомат), м. Кременчук Полтавської губернії

- *Оп. 1.*

86. Спр. 17. Циркуляры Народного Комиссариата по военным делам Украинского Военного Округа об организации учета военнообязанных, приписки к призывным участкам граждан 1903 г. рождения об учебных сборах личных книжек красноармейцев, уволенных из армии, проверке и аттестации военнообязанных, вербовке добровольцев в нормальные, военные школы, 1 сентября 1923 г. – 1 октября 1924 г., 216 арк.

87. Спр. 38. Переписка с полтавскими губернской прокуратурой, нарсудом воинских частей и райисполкомом о розыске лиц, подлежащих весеннему учету, не возвратившихся из отпуска, привлечения к ответственности дезертиров, 7 мая 1923 г. – 25 февраль 1924 г., 785 арк.
88. Спр. 86. Протоколы заседаний комиссии по призову граждан 1902 г. рождения, планы агитационно-массовой работы на сборных пунктах, доклады о политпросветработе по призыву, 1 октября 1924 г. – 15 ноября 1924 г., 90 арк.

**Ф. Р-3985 Васильцівський волосний військовий комісаріат (волівійськкомат),
с. Васильці Васильцівської волості Полтавського повіту Полтавської губернії**

• *оп. 1.*

89. Спр. 1. Временное положение Временного рабоче-крестьянского правительства Украине об организации местных органов власти. Приказы и объявления Полтавского уездного военкомата о приеме добровольцев в Красную армию, сдаче оружия населением и по другим вопросам, списки населенных пунктов Васильковской волости, сотрудников военкоматов Полтавского уезда, 4 апреля 1919 г. – 19 июня 1919 г., 330 арк.
90. Спр. 2. Положения, распоряжения Полтавского уездвоенкомата по учету лошадей, повозок и упряжи по Васильцевской волости и другие документы, 5 марта 1919 г. – 31 мая 1919 г., 109 арк.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

91. В. И. Ленин и ВЧК [Текст] : сборник документов (1917–1922 гг.) / Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – Москва : Политиздат, 1975. – 680 с.
92. В. И. Ленин, КПСС о борьбе с контрреволюцией [Текст] : сборник / сост. Г. С. Хохлюк. – Москва : Политиздат, 1978. – 414 с.
93. В. І. Ленін про Україну [Текст] : у 2-х ч. Ч. II. 1917–1922. – Київ : Політвидав України, 1969. – 760 с.

94. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине : февраль 1917 – апрель 1918 [Текст] : сб. док. и материалов : в 3 т. / сост. И. В. Демкин [и др.]; ред. С. М. Короливский. Т. 3 : Борьба за распространение и упрочение Советской власти на Украине : декабрь 1917 – апрель 1918. – Киев : Госполитиздат, 1957. – 998 с.
95. Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. [Текст]. – Москва : Госполитиздат, 1959. – 602 с.
96. Всеармейское совещание политработников, 1918–1940. [Текст] : резолюции / сост. В. Ф. Каряева. – Москва : Наука, 1984. – 335 с.
97. Директивы Головного командования фронтов Красной Армии (1917–1920 гг.) [Текст]. – Москва : Воениздат, 1969. – 884 с.
98. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922 гг.) [Текст]. – Москва : Воениздат, 1971. – 788 с.
99. Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.) [Текст] / редактор-упорядник П. П. Бачинський. – Київ, 1999. – 640 с.
100. Допризывная подготовка и работа между сборами [Текст]. – Харьков : Временное руководство Укр. Военного округа, 1926. – 26 с.
101. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898–1988) [Текст] : в 16 т. Т. 1 : 1898–1917 / КПСС ; ин-т Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС ; под общ. ред. А. Г. Егорова, К. М. Боголюбова. – 9-е изд., доп и испр. – Москва : Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 1983. – 683 с.
102. КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза [Текст] : сборник документов 1917–1958. – Москва : Госполитиздат, 1958. – 420 с.
103. Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927 [Текст] : збірник документів і матеріалів / упоряд. В. М. Волковинський, П. С. Гончарук, А. Д. Гришин. – Київ : Наукова думка, 1979. – 668 с.
104. Ленин, В. И. О войне, армии и военной науке [Текст] / сборник подготовили к печати Н. П. Мамай, Л. Ф. Никольская. – Москва : Воениздат, 1965. – 836 с.

105. Погребінський, М. Б. Другий з'їзд КП(б)У [Текст] / М. Б. Погребінський. – Київ : Держполітвидав УРСР, 1957. – 106 с.
106. Положения и инструкции по постановке политико-просветительной работы в Красной Армии [Текст] – Москва : Центральное Агитационно-просветительное управление, 1919. – 328 с.
107. Про релігію і атеїстичне виховання [Текст] : збірник документів і матеріалів / упоряд. Б. О. Лобовик і Р. С. Приходько. – Київ : Політвидав України, 1979. – 264 с.
108. Программа и устав ВКП (б) [Текст] – Москва : Партиздат ЦК ВКП (б), 1937. – 68 с.
109. Радянське будівництво на Україні в роки Громадянської війни (1919–1920) [Текст] : збірник документів і матеріалів. – Київ : Академія наук УРСР, 1957. – 1082 с.

ІІІ. ПУБЛІКАЦІЇ В ПЕРІОДИЧНІЙ ПРЕСІ

110. Баратов, Н. Что дала Красная армия деревне [Текст] / Н. Бараков // Красноармеец. Юбилейный номер 1918–1923. – 1923. – № 50. – С. 22–23.
111. Бергман, Г. В красной казарме [Текст] / Г. Бергман // Красноармеец. – 1922. – Февраль № 45. – С. 18–20.
112. Бергман, Г. Национальные моменты в строительстве Красной армии [Текст] / Г. Бергман // Партработа в полку. – 1923. – Декабрь № 5. – С. 13–14.
113. Бубнов, А. С. Несколько слов о методах просвещения [Текст] / А. С. Бубнов // Политработа в полку. – 1923. – Июль № 2. – С. 33–34.
114. Гарин, С. Социальное обеспечение красноармейцев и их семейств [Текст] / С. Гарин // Красноармеец. Юбилейный номер, посвященный Октябрьской революции 1917–1919. – 1923. – № 10–15. – С. 85–88.
115. Горев, М. Где золото для спасения голодующих? [Текст] / М. Горев // Красноармеец. – 1922. – № 45 (Февраль). – С. 26–29.

116. Грюнталь, Ю. Просветительная работа в Красной армии [Текст] / Ю. Грюнталь // Красноармеец. – 1920. – № 18–20. – С. 13–16.
117. Эфт, М. Заметка о гарнизонном клубе [Текст] / М. Эфт // Известие. – 1920. – № 204 (12 сентября). – С. 3.
118. К вопросу о методах индивидуальной работы с беспартийными // Партработа в полку. – 1923. – № 5. – С. 16–18.
119. Как использовать полковую библиотеку // Политработа в полку. – 1923. – Июнь № 1. – С. 28–29.
120. Лапчинський, Г. Перший період Радянської влади на Україні, ЦВК та Народний Секретаріат [Текст] / Г. Лапчинський // Летопись революции. – 1928. – Ч. 1. – С. 159–175.
121. Очередная задача Красной армии [Текст] // Красноармеец. – 1921. – № 3 – 32. – С. 15.
122. Письмо с советского фронта // Правда. – 1919. – № 47 (1 мая). – С. 2
123. Подвойский, Н. В чем сила и правда Красной армии [Текст] / Н. Подвойский // Красноармеец. Юбилейный номер. 1917–1919. – 1919. – № 10–15. – С. 63–66.
124. Подшивалов, И. М. Красная Армия. (К существованию Красной армии) 1918–1920 [Текст] / И. М. Подшивалов // Красная Армия. Вестник Военно-Научного Общества при Военной Академии. – 1922. – № 10–11. – С. 6–20.
125. Познер, В. Красная армия просвещения [Текст] / В. Познер // Красная Армия. Просвещения. – 1920. – № 1. – С. 2–3.
126. Рожицын, В. Борьба с религией в Красной армии [Текст] / В. Рожицын // Армия и революция. Научный военно-политический журнал. – 1921. – № 6 (Ноябрь). – С. 11–20.
127. Рукин, В. Сила политической работы [Текст] / В. Рукин // Красноармеец. – 1920. – № 18–20. – С. 10–12.
128. Скрипник, М. О. Історія пролетарської революції на Вкраїні. Короткий нарис [Текст] / М. О. Скрипник // Червоний шлях, 1923. – С. 84.

129. Сухоплюев, И. Показательный антирелигиозный суд [Текст] / И. Сухоплюев // Агит-пропаганда. – 1922. – Март № 2–3. – С. 95.
130. Штерн, Г. Еще о Красной армии [Текст] / Г. Штерн // Армия и революция. Научный военно-политический журнал. – 1922. – № 3–4 (Март-Апрель). – С. 22–27.

IV. МЕМУАРНА ЛІТЕРАТУРА

131. Антонов-Овсеенко, В. А. Записки о Гражданской войне [Текст] : у 4 т. Т. 3. / В. А. Антонов-Овсеенко. – Москва, Ленинград : Гос. военное изд-во, 1932. – 350 с.
132. Антонов-Овсеенко, В. Строительство Красной армии в революции [Текст] / В. Антонов-Овсеенко. – Москва : Воениздат, 1923. – 64 с.
133. Аралов, С. И. Ленин вел нас к победе [Текст] : воспоминания ; 2-е изд. / С. Аралов. – Москва : Политиздат, 1989. – 176 с.
134. Борисова, К. Дружинники – первые красногвардейцы [Текст] / К. Борисова. – Москва : Отдел военной литературы, 1927. – 32 с.
135. Бубнов, А. С. О Красной армии [Текст] / А. С. Бубнов. – Москва : Воениздат, 1958. – 240 с.
136. Винниченко, В. Відродження нації [Текст] : у III ч. Ч. 1. / В. Винниченко. – Київ–Відень, 1920. – 348 с.
137. Вождю, полководцу, другу. Письма бойцов и командиров Красной Армии В. И. Ленину 1918–1924 гг. [Текст]. – Москва : Военное издательство Министерства Обороны СССР, 1970. – 336 с.
138. Грушевський, М. Новий період історії України за роки від 1914 до 1919 [Текст] / М. Грушевський. – Київ : Либідь, 1992. – 46 с.
139. Грушевський, М. Спомини [Текст] / передм. Ф. П. Шевченка ; публ., підгот. тексту і прим. С. І. Білоконя // Київ. – 1988. – № 9. – Вересень. – С. 115–149.
140. Дубинский, И. Виталий Примаков [Текст] : в кн. Герои Гражданской войны / И. Дубинский. – Москва : Молодая Гвардия, 1963. – 544 с.

141. Лизичев, А. Д. Октябрем поставлены на пост [Текст] / А. Д. Лизичев. – Москва : ДОСААФ, 1982. – 80 с.
142. Минайленко, Ф. З. З гвинтівкою в руках [Текст] / Ф. З. Минайленко // Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні: збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – Київ : Держполітвидав УРСР, 1957. – С. 162–172.
143. Перша Червона [Текст] / ред. І. Дубинський, М. Савка. – Харків : ДВОУ – «На варті», 1931. – 248 с.
144. Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921) / В. Петрів. – Львів : Червона калина, 1927. – 180 с.
145. Примаков, В. М. Автобіографія [Текст] / В. М. Примаков // Военно-исторический журнал. – 1967. – № 12. – С. 119–121.
146. Примаков, В. М. Борьба за Советскую власть на Украине [Текст] / В. М. Примаков // Этапы большого пути. Воспоминания о гражданской войне. – Москва : Воениздат, 1962. – 528 с.
147. Примаков, В. М. Червоне козацтво у громадянській війні [Текст] : в кн. Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні / В. М. Примаков. – Київ : Політвидав, 1967. – 608 с.
148. Рабинович, С. На сторожі Батьківщини [Текст] / С. Рабинович. – Київ : На варті, 1936. – 176 с.
149. Удовиченко, О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій українських збройних сил 1917-1921 рр. [Текст] : 2-ге видання / О. Удовиченко. – Київ : Україна, 1995. – 142 с.
150. Шаповал, М. Велика революція і українська визвольна програма (Виклади в Америці) [Текст] / М. Шаповал. – Прага : Вільна спілка, 1927. – 328 с.

V. МОНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

151. Антипин, Л. Н. Воспитание воинов Красной Армии в межвоенный период (1921–1941) : опыт, тенденции, уроки [Текст] : монография / Л. Н. Антипин. – Москва : МГАВМиБ им. К. И. Скрябина, 2000. – 334 с.
152. Бабенко, Л. Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.) [Текст] : монографія / Л. Бабенко. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2014. – 550 с.
153. Баберовскі, Й. Червоний терор. Історія сталінізму [Текст] / пер. з нім. / Й. Баберовскі. – Київ : К.І.С., 2007. – 248 с.
154. Білас, І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953 : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз [Текст] : у 2 кн. Кн. 1. / І. Білас. – Київ : Либідь – Військо України, 1994. – 432 с.
155. Білокінь, С. І. Нові студії з інституту більшовизму I-VIII [Текст] : вид. 2, розшир. й доп. / С. І. Білокінь. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. – 410 с.
156. Василевский, А. М. Дело всей жизни [Текст] : 3-е издание / А. М. Василевский. – Москва : Политиздат, 1978. – 552 с.
157. Верига, В. Визвольна боротьба в Україні 1914–1923 рр. [Текст] : у 2 т. Т. 1. / В. Верига. – Рівне : ВАТ «Рівненська друкарня», 2000. – 472 с.
158. Верига, В. Листопадовий рейд [Текст] / В. Верига – Київ : Видавництво ім. О. Теліги, 1995. – 192 с.
159. Верт, Н. История советского государства. 1900–1991 [Текст] : пер. с фр. / Н. Верт. – Москва : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. – 480 с.
160. Волкогонов, Д. 10 вождей от Ленина до Путина [Текст] / Д. Волкогонов, Л. Млечин. – Москва : Эксмо, 2013. – 828 с.
161. Волковинський, В. М. Армія і народ: 20–30-ті роки (Участь трудящих України у зміцненні Червоної армії) [Текст] / В. М. Волковинський. – Київ : Либідь, 1990. – 128 с.

162. Вронська, Т. В. Заручники тоталітарного режиму : репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) [Текст] / Т. В. Вронська. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. – 486 с.
163. Ганжа, О. І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) [Текст] / О. І. Ганжа. – Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 208 с.
164. Генкина, Э. Б. Переход Советского государства к новой экономической политике (1921–1922) [Текст] / Э. Б. Генкина. – Москва : Госполитиздат, 1954. – 506 с.
165. Голуб, П. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть советов (март 1917 года – февраль 1918 года) [Текст] / П. Голуб. – Киев : Госполитиздат УССР, 1958. – 254 с.
166. Голубко, В. Н. Армія Української Народної республіки 1917–1918 рр. : Утворення та боротьба за державу [Текст] / В. Н. Голубко. – Львів : Кальвалія, 1997. – 288 с.
167. Грачев, П. І. Червона Гвардія України у боротьбі за владу Рад [Текст] / П. І. Грачев. – Київ : Вища школа, 1983. – 148 с.
168. Гусев, С. И. Гражданская война и Красная армия [Текст] / С. И. Гусев. – Москва : Воениздат, 1958. – 220 с.
169. Держалюк, М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 1922 роках [Текст] / М. С. Держалюк – Київ : Оріяни, 1998. – 240 с.
170. Дорошенко, Д. Історія України 1917–1923 рр. [Текст] : в 2 т. Т. 1. Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – Ужгород : Свобода, 1923. – 438 с.
171. Дубинський, І. Віталій Примаков [Текст] / І. Дубинський. – Київ : Молодь, 1977. – 288 с.
172. Дубинський, І. Червоне козацтво [Текст] / І. Дубинський, Г. Шевчук. – Київ : Політвидав, 1965. – 174 с.
173. Єфіменко, Г. Статус УСРР та її взаємовідносини з РСФРР : довгий 1920 рік. [Текст] : монографія / Г. Єфіменко – Київ : Інститут історії України, 2012. – 368 с.

174. Ерыкалов, Е. Красная Гвардия в борьбе за власть Советов [Текст] / Е. Ерыкалов. – Москва : Госполитиздат, 1957. – 110 с.
175. Здоров, А. Український Жовтень. Робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917 – лютий 1918 р.) [Текст] : монографія / А. Здоров. – Одеса : Астропринт, 2007. – 272 с.
176. Історія українського війська [Текст] : у 2-х т. Т. 2 / упорядн. Б. Якимович. – Київ : Варта, 1995. – 464 с.
177. Історія Українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) [Текст] / упоряд. Б. Якимович. – Львів : Світ, 1992. – 702 с.
178. Історія українського війська 1917–1995.[Текст] / упорядник Я. Дашкевич. – Львів : Світ, 1996. – 840 с.
179. Історія Української РСР [Текст] : у 2-х т. Т. 2. / ред. С. М. Білоусов. – Київ : Вид-во Академія наук Української РСР. – 1958. – 780 с.
180. Історія Української РСР. [Текст] : у 8 т. Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917-1920). / відп. ред. М. І. Супруненко. – Київ : Наукова думка, 1977. – 592 с.
181. Какурин, Н. Е. Как сражалась революция [Текст] : у 2 т. Т. 1 / Н. Е. Какурин. – Москва : Политиздат, 1990. – 272 с.
182. Капустянський, М. Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 році. Короткий воєнно-історичний огляд [Текст] : у II ч. Ч. I. / М. Капустянський. – Мюнхен : В-во «Хвильового», 1946. – 110 с.
183. Коваль, Р. М. Багряні жнива Української революції : 100 історій і біографій учасників Визвольних змагань [Текст] / Р. М. Коваль. – Київ : Український письменник, 2005. – 400 с.
184. Конев, А. М. Красная гвардия на защите Октября [Текст] : 2-е изд. / А. М. Конев. – Москва : Наука, 1989. – 336 с.
185. Конквест, Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям [Текст] / Р. Конквест / з англ. пер. О. Мокровольський. – Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 371 с.

186. Красносілецький, Д. П. Антибільшовицький рух селян в правобережній частині УРСР у 1920–1924 роках [Текст] : монографія / Д. П. Красносілецький. – Хмельницький : ХНУ, 2009. – 276 с.
187. Круцик, Р. Народна війна : путівник до експозиції : 120 річниці від дня народження Є. Коновальця присвячується [Текст] / Роман Круцик. – Київ : ТОВ «Дорадо-Друк», 2011. – 248 с.
188. Куличенко, М. И. Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918–1920 годах [Текст] / М. И. Куличенко. – Харьков : Изд-во Харьковского отдела трудового Красного знамени гос. ун-та им. А. М. Горького, 1963. – 448 с.
189. Кульчицький, Ю. Шаблі з плугів. Український повстанський рух у визвольних змаганнях [Текст] / Ю. Кульчицький. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 170 с.
190. Лисяк-Рудницький, І. Між історією і політикою / І. Лисяк-Рудницький. – Мюнхен : Сучасність, 1973. – 442 с.
191. Лихолат, А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.) [Текст] / А. В. Лихолат. – Москва-Берлин : Директ-Медиа, 2015. – 657 с.
192. Малик, Я. Історія української державності [Текст] : у 2-х кн. Кн. 2. / Я. Малик, Б. Вол, В. Чуприна. – Львів : Світ, 1995. – 248 с.
193. Мовчан, О. М. Повсякденне життя робітників УСРР у 1920-ті рр. [Текст] / О. М. Мовчан. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. – 312 с.
194. Морозов, В. От Красной Гвардии к Красной армии [Текст] / В. Морозов. – Москва : Московский рабочий, 1958. – 140 с.
195. Муратов, Х. И. Революционное движение в Русской армии в 1917 году [Текст] / Х. И. Муратов. – Москва : Воениздат, 1958. – 392 с.
196. Нариси історії Української революції 1917 – 1921 років [Текст] : у 2 кн. Кн. І. / О. Д. Бойко, В. Ф. Верстюк (керівник), В. І. Головаченко та ін. – Київ : Наукова думка, 2012. – 462 с.

197. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) [Текст] : колективна монографія / відп. ред. С. В. Кульчицький : у 2 ч. Ч 2. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. – 382 с.
198. Павлюк, П. Харківська Червона Гвардія (лютий 1917 р. – березень 1918 р.) [Текст] / П. Павлюк. – Київ : Укрполітвидав, 1948. – 100 с.
199. Пащенко, В. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки [Текст] / В. Пащенко, А. Киридон. – Полтава : АСМІ, 2004. – 336 с.
200. Петров, Ю. П. Строительство партийно-политического аппарата Советской армии (1918–1920 гг.) [Текст] / Ю. П. Петров. – Москва : Воениздат Военное министерство союза ССР, 1952. – 120 с.
201. Подкур, Р. Документы органов государственной безопасности УССР 1920 – 1930-х годов : источниковедческий анализ [Текст] / Р. Подкур, В. Ченцов. – Тернополь : Збруч, 2010. – 372 с.
202. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX-XX ст. Історичні нариси [Текст] / Д. А. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. – Київ : Наукова думка, 2002. – 952 с.
203. Полтавщина. Історичний нарис. – Полтава : Дивосвіт, 2005. – 592 с. + 48 с. вкл.
204. Попик В. Бунт и смирение атамана Мордалевича / В. Попик, Г. Крымчук. – Киев : УкрНИИИНТИ, 1991. – 116 с.
205. Притуляк, П. П. Україна і брестський мир : від підписання до виконання (1917–1918 рр.) [Текст] / П. П. Притуляк. – Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2004. – 218 с.
206. Ревегук, В. Полтавщина в українській революції 1917–1920 рр. [Текст] / В. Ревегук. – Полтава, 1996. – 100 с.
207. Рибалка, І. К. Відновлення Радянської влади на Україні (1918–1919) [Текст] / І. К. Рибалка. – Харків : Харківське обласне видавництво, 1957. – 296 с.

208. Романчук, О. К. Ультиматум : Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою [Текст] / О. К. Романчук ; відп. ред : О. М. Корніяка. – Київ : Знання, 1990. – 62 с.
209. Савченко, В. А. Авантюристы гражданской войны. – Харьков : Фолио, 2010. – 416 с.
210. Савченко, В. А. Двенадцать войн за Украину [Текст] / В. А. Савченко. – Харьков : Фолио, 2008. – 416 с.
211. Сідак, В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії) [Текст] : монографія / В. С. Сідак ; ред. О. П. Власенко, С. В. Лашкет . – Київ : Альтернативи, 1998 . – 320 с.
212. Сідак, В. Повстансько-Партизанський Штаб Державного Центру УНР в еміграції (1921 р.) [Текст] / В. Сідак. – Київ : Ін-т СБУ; Ін-т історії України НАН України, 1995. – 66 с.
213. Соколов, В. Г. Рабоче-Крестьянская Красная Армия [Текст] / В. Г. Соколов. – Харьков : Юридическое издательство Н.К.Ю., 1926. – 124 с.
214. Солдатенко, В. Ф. Більшовики України у боротьбі за створення політичної армії революції. До 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції [Текст] / В. Ф. Солдатенко, В. І. Полохало. – Київ : Знання, 1987. – 48 с.
215. Солдатенко, В. Ф. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. [Текст] / В. Ф. Солдатенко, Л. Г. Хало. – Київ : ПП Позднишев, 2000. – 398 с.
216. Солдатенко, В. Георгій П'ятаков : миттєвості неспокоїної долі [Текст] / В. Солдатенко. – Київ : Світогляд , 2004. – 331 с.
217. Солдатенко, В. Ф. Україна в революційну добу [Текст] : іст. есе-хроніки : у 4-х т. Т. I – Рік 1917 / В. Ф. Солдатенко. – Харків : Прапор, 2008. – 560 с.
218. Стахів, М. Україна проти більшовиків : Нариси з історії агресії СРСР Росії [Текст] : у 3 кн. Кн. 1. / М. Стахів. – Тернопіль : Вид-во «Тернопіль», 1992. – 172 с.

219. Стефанів, З. Українські збройні сили 1917–1921 рр. [Текст] : у 2 ч. Ч.1. – Доба Центральної Ради й Гетьманату. / З. Стефанів. – Мюнхен : Укр. комбатант, 1947. – 118 с.
220. Сурай, Ю. І. Преса в Україні у боротьбі політичних сил за армію та флот (1917 рік) [Текст] : монографія / Ю. І. Сурай. – Одеса : Астропринт, 2005. – 144 с.
221. Тинченко, Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918) [Текст] / Я. Тинченко. – Київ-Львів : Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАН України, 1996. – 372 с.
222. Фрунзе, М. Регулярная армия и милиция [Текст] / М. Фрунзе. – Харьков : Издание Военно-Редакционного Совета У. В. О., 1923. – 24 с.
223. Шевчук, Г. М. Культурне будівництво на Україні в 1921–1925 роках [Текст] / Г. М. Шевчук. – Київ : Академія наук УРСР, 1963. – 436 с.
224. Шелигін, Я. Червона армія на Україні [Текст] / Я. Шелигін. – Москва : Книгоспілка, 1928. – 190 с.
225. Юрчук, В. Діяльність М. В. Фрунзе на Україні [Текст] / В. Юрчук. – Київ : Державне вид-во політлітератури УРСР, 1952. – 140 с.
226. Як забезпечує Червоноармійців та їх сім'ї Робітничо-Селянська Влада України. – Харків : Всеукраїнське Видавництво, 1920. – 24 с.
227. Якимович, Б. Збройні сили України [Текст] : нарис історії / Б. Якимович. – Львів: Просвіта, 1996. – 360 с.

VI. НАУКОВІ СТАТТІ

228. Архирейський, Д. Інститут військових нарад як інструмент каральної політики радянської влади на Катеринославщині на початку 1920-х рр. [Текст] / Д. Архирейський // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2014. – № 2 (43). – С. 127–175.

229. Афанасьєв, В. В. Політико-освітня робота Червоної армії на Україні в роки Громадянської війни [Текст] / В. В. Афанасьєв // Культурно-освітня робота : збірник статей у 2-х т. – Харків : Видавничий відділ Книжкова палата УРСР, 1965. – Т. 2. – С. 65–81.
230. Бабенко, Л. Деякі аспекти аналізу державно-церковних відносин у радянській атеїстичній літературі [Текст] // Держава і церква в новій історії України / Збірник статей за матеріалами IV Всеукраїнської наукової конференції «Держава і церква в новій історії України» (21–22 листопада 2012 року). – Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. – С. 260–268.
231. Бабенко, Л. Л. Особливості антирелігійної пропаганди 1920-х років та її альтернативи // Філософські обрії : науково-теоретичний журнал / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України ; Полтавський ун-т ім. В. Г. Короленка ; редкол. В. П. Андрущенко. – Київ-Полтава. – 2010. – Вип. 24. – С. 222–235.
232. Бабенко, Л. Л. «Церковну політику розвалу повинна вести ВЧК...» [Текст] / Л. Л. Бабенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2013. – № 1 (38). – С. 333–350.
233. Бабенко, Л. Л. Участь органів ВЧК-ДПУ у вилученні церковних цінностей на початку 1920-х років [Текст] / Л. Л. Бабенко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – № 1/2 (22/23). – С. 410–428.
234. Балабай, А. В. Соціальна політика радянської влади щодо безробітних в Україні в період непу [Текст] / А. В. Балабай // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Збірник наукових праць. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. – Вип. 8. – С. 244
235. Бикова, Т. Кримські крайові уряди 1918–1919 рр. [Текст] / Т. Бикова // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : Міжнародний збірник наук. праць – 2007. – Вип. 16 (2). – С. 4–15.
236. Божко, О. І. Повстанська армія України (осінь 1918 р.) : створення, організаційна структура, склад [Текст] / О. І. Божко // Український історичний журнал. – 2009. – № 4 (487). – С. 107–129.

237. Божко, О. Українці в Красній армії [Текст] / О. Божко // Родина. – 2011. – № 2. – С. 51–52.
238. Боровик, М. Селянський повстанський рух в Україні : особливості військової організації [Текст] / М. Боровик // Історичний журнал. – 2009. – № 4. – С. 15–25.
239. Бочков, Е. А. Военное строительство и социальная защита военнослужащих в СССР в 20-е годы [Текст] / Е. А. Бочков // Военно-исторический журнал. – 1998. – № 6. – С. 9–15.
240. Варенников, В. И. Из истории создания и подготовки национальных воинских формирований [Текст] / В. И. Варенников // Военная мысль. – 1990. – № 2 (февраль). – С. 3–13.
241. Васильев, М. «Пока... послужим, а потом убежим». Дезертирство в Псковской губернии [Текст] / М. Васильев // Родина. – № 2. – 2011. – С. 81–83.
242. Вільховик, О. В. Антирелігійна діяльність радянської влади у Червоній армії (1917–1920-ті рр.) [Текст] / О. В. Вільховик // Держава і Церква в новітній історії України / Збірник наукових статей за матеріалами VI Всеукраїнської наукової конференції «Держава і Церква в новітній історії України» (25–26 жовтня 2017 року). – Полтава : ПП «Астроя» – 2017. – С. 256–262.
243. Вільховик, О. В. Повстанський рух в Україні як наслідок більшовицьких перетворень на селі та його вплив на селянський соціум [Текст] / О. В. Вільховик // Гуржіївські історичні читання : збірник наукових праць / ред. кол. : В. А. Смолій, А. І. Кузьмінський, С. Ю. Наумов та ін. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2009. – С. 286–290.
244. Вільховик, О. В. Більшовицькі засоби ідеологічного впливу на українське селянство у 1920-х роках: до питання оцінки їх діяльності [Текст] / О. В. Вільховик // Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда» (Чернівці, 27–

- 28 листопада 2009 р.) : тези / наук. ред. О. В. Добржанський. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – С. 80–81.
245. Вільховик, О. В. Головні чинники формування світогляду червоноармійців у 1920-х роках [Текст] / О. В. Вільховик // Матеріали Другої Міжнародної наукової конференції «Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки : пошуки, роздуми, знахідки». Луганськ, 29 квітня 2009 р. – Луганськ, 2008. – С. 25–27.
246. Вільховик, О. В. Передумови трансформації соціальної поведінки українського селянства на початку 1920-х років [Текст] / О. В. Вільховик // Збірник матеріалів XI студентської наукової конференції історичного факультету. Квітень 2008 року. – Полтава : АСМІ, 2008. – С. 75–78.
247. Вільховик, О. В. Явище дезертирства в Червоній армії на території України (кін.1918 – поч. 1920-х рр.) [Текст] / О. В. Вільховик // Науковий вісник Чернівецького університету : зб. наук. пр. : Історія, Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2011. – Вип. 583–584. – С. 161–166.
248. Вільховик, О. В. Червоне козацтво у встановленні радянської влади в Україні [Текст] / О. В. Вільховик // Гуржіївські історичні читання : збірник наукових праць / ред. кол. : В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси : Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 5. – С. 233–235.
249. Вільховик, О. В. Більшовицька антирелігійна пропаганда у середовищі червоноармійців у 1920-х роках [Текст] / О. В. Вільховик // Держава і церква в новітній історії України / збірник статей за матеріалами IV Всеукраїнської наукової конференції «Держава і церква в новітній історії України» (21–22 листопада 2012 року). – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. – С. 123–128.
250. Вільховик, О. В. Вплив культурно-пропагандистської діяльності більшовиків на формування свідомості червоноармійців у 20-х роках XX століття [Текст] / О. В. Вільховик // Сьомі Богданівські читання : матеріали Всеукраїнської

- наукової конференції : зб. наук. пр. / редкол. : О. Драч, К. Івангородський, А. Касян та ін. – Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2013. – С. 254–259.
251. Вільховик, О. В. Матеріальне забезпечення червоноармійських частин на території України (початок 1920-х рр.) [Текст] / О. В. Вільховик // Аркасівські читання. Україна в контексті історичного розвитку Східної Європи : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (17–18 квітня 2015 р.). – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2015. – С. 109–112.
252. Вільховик, О. В. Мобілізація до Червоної армії на території України: агітаційно-пропагандистський аспект [Текст] / О. В. Вільховик // Придністровські соціально-гуманітарні читання, матер. III всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю. (м. Дніпропетровськ, 29 листопада 2014 р.) : у 4-х ч. – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2014. – Ч. 4. – С. 39–42.
253. Вільховик, О. В. Особливості мобілізації до Червоної армії на території України (кінець 1918 – початок 1920-х років) [Текст] / О. В. Вільховик // Історична пам'ять. – Вип. № 33. – 2015. – С. 68–76.
254. Вільховик, О. В. Форми пропагандистського впливу на свідомість українців у лавах Червоної армії [Текст] / О. В. Вільховик // «The First International conference on scientific development in Europe». Proceedings of the Congress (December 23, 2014). «East West» Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH. – Vienna. – 2014. – P. 47–52.
255. Вильховик, О. В. Причины и последствия недовольства красноармейцев политикой популизма большевиков в начале 1920-х гг. [Текст] / О. В. Вільховик // Modern Science – Moderni veda. – Praha. – Ceska republika, Nemoros. – 2015. – № 2. – P. 113–119.
256. Вільховик, О. В. Роль демобілізованих червоноармійців у формуванні радянської свідомості українського населення [Текст] / О. В. Вільховик // Грани. – 2013. – № 11 (103) листопад. – С. 36–41.

257. Вільховик, О. В. Культурно-пропагандистська робота в Червоній армії як основний метод впливу на червоноармійців [Текст] / О. В. Вільховик // Грані. – 2013. – № 12 (104) Грудень. – С. 118–123.
258. Вільховик, О. В. Комуністична освіта як один із інструментів нівелювання червоноармійського світогляду у 1918–1920 рр. [Текст] / О. В. Вільховик // Треті Череванівські читання : зб. наук. ст. за матеріалами III Всеукр. наук. конф., 17–18 берез. 2016 р. – Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2016. – С. 108–115.
259. Волковинський, В. М. Документи ЦДФЖР УРСР про організатора і командира Червоного козацтва (До 80-річчя від дня народження В. М. Примакова) [Текст] / В. М. Волковинський, М. М. Москалець // Архіви України. – 1972. – № 6. – С. 63–66.
260. Гай-Нижник, П. П. Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради (1917–1918 рр.) [Текст] / П. П. Гай-Нижник // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2009. – Вип. XXIV. – С. 229–270.
261. Ганин, А. «Помнят псы атаманы, помнят польские паны...». Почему побеждала Красная армия? [Текст] / А. Ганин // Родина. – 2011. – № 2. – С. 12–27.
262. Голдин, В. Паутина из легенд. Красная армия Гражданской войны: историографическое размышление [Текст] / В. Голдин // Родина. – 2011. – № 2. – С. 2–8.
263. Громаков, А. Политика Коммунистической партии в области военного строительства (1920–1923) [Текст] / А. Громов // Военно-исторический журнал. – 1970. – № 6. – С. 3–11.
264. Гусев, С. И. Гражданская война и Красная армия [Текст] : сборник статей / С. И. Гусев. – Москва : Воениздат, 1958. – 220 с.
265. Данильченко, О. П. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. XX ст. [Текст] / О. П. Данильченко // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С. 74–88.

266. Діланян, А. А. Політико-виховна робота політорганів і парторганізацій Українського військового округу (1921–1928 рр.) [Текст] / А. А. Діланян, Є. М. Шмельов // Український історичний журнал. – 1987. – № 6. – С. 71–78.
267. Довбищенко, М. Проблеми утвердження української державності на Слобожанщині у період національно-визвольної революції [Текст] / М. Довбищенко // Вісник Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка. – 2014. – № 1 (17). – С. 46–53.
268. Дудка, Л. О. Підготовка антирелігійних кадрів в системі безвірницького руху в Україні у 20–30-х роках ХХ ст. [Текст] / Л. О. Дудка // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : Міжнародний збірник наукових праць. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 7 : Спеціальний. – С. 144–153.
269. Кізюн, В. Становлення системи більшовицького цензурного друку над засобами масової інформації у радянській Україні [Текст] / В. Кізюн // Наукові записки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. – Випуск 10. – Серія : Історичні науки. – С. 92–100.
270. Киршин, Ю. Теоретик Красной армии. Лев Троцкий считал невозможным поддержать дисциплину на фронте без репрессий [Текст] / Ю. Киршин // Независимая газета. – 22 Февраля. – 1999. – С. 8.
271. Ковальчук, М. А. Комуністичний режим і українське повстанство наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. [Текст] / М. А. Ковальчук // Сіверянський літопис. – 2010. – № 2–3. – С. 166–173.
272. Ковтун, Г. К. Масові незаконні репресії 20-х початку 50-х років на Полтавщині [Текст] / Г. К. Ковтун, В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк // Реабілітовані історією / АН України, Ін-т історії України та ін. ; редкол. : П. Т. Тронько (відп. ред.). та ін. – Київ–Полтава : Рідний край, 1992. – С. 5–49.
273. Колычев, В. Г. Подготовка кадрового политсостава Красной Армии в годы гражданской войны (1918–1920) [Текст] / В. Г. Колычев // Вопросы истории КПСС. – 1979. – № 3. – С. 66–76.

274. Коломоєць, О. Ю. Передумови виникнення кризи в РКП(б) та КП(б)У на початку 1920-х років [Текст] / О. П. Коломоєць // Вісник Дніпропетровського університету : Сер. : Історія та археологія. – 2012. – Том 20 N1/1 : Вип. 20. – С. 118–123.
275. Кривоший, Г. Українське селянство в національно-демократичній революції 1917 – початку 1918 років [Текст] / Г. Кривоший // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 1998. – Випуск IV – С. 52.
276. Куцька, І. І. Історичний огляд пропагандистської роботи більшовиків Радянської Росії у 1917–1922 роках [Текст] / О. М. Куцька, І. І. Бондарєва // Гілея – 2011. – Випуск 43 (№ 1). – С. 46–53.
277. Левшин, К. В. Причины дезертирства в Красной Армии (1918–1921 гг.) [Текст] / К. В. Левшин // Новейшая история России. – 2011. – № 2. – С. 73–79.
278. Ленин, В. И Телеграмма Главкому Вацетису 29 ноября 1918 р. [Текст] // Полное собрание сочинений : у 55 т. Т. 37. – Июль 1918 – 11 Марта 1919 гг. ; 5-е изд. / В. И. Ленин. – Москва : Политиздат, 1969. – С. 234.
279. Ленин, В. И. Письмо красноармейцам, участвовавшим во взятии Казани [Текст] // Полное собрание сочинений : у 55 т. Т. 37. – Июль 1918 – 11 Марта 1919 гг. ; 5-е изд. / В. И. Ленин. – Москва : Политиздат, 1969. – С. 96–97.
280. Ленин, В. И. Обращение к Красной армии [Текст] // Полное собрание сочинений : у 55 т. Т. 38. – Март – Июнь 1919 ; 5-е изд. / В. И. Ленин. – Москва : Политиздат, 1969. – С. 234–236.
281. Ленин, В. И. К рабочим и красноармейцам Петрограда [Текст] // Полное собрание сочинений : у 55 т. Т. 39. – 12 Марта – 27 Июня 1919 гг. ; 5-е изд. / В. И. Ленин. – Москва : Политиздат, 1969. – С. 230–231.
282. Ленин, В. И. Указания о работе агитационно-инструкторских поездов и пароходов [Текст] // Полное собрание сочинений : у 55 т. Т. 40. – Декабрь 1919 – Апрель 1920 гг. ; 5-е изд. / В. И. Ленин. – Москва : Политиздат, 1969. – С. 72–73.
283. Ленин, В. И. Речь на широкой рабоче-красноармейской конференции в Рогожско-Симоновском районе 13 мая 1920 г. Газетный отчет [Текст] //

- Полное собрание сочинений : у 55 т. Т. 41. – Май – Ноябрь 1920 г. ; 5-е изд. / В. И. Ленин. – Москва : Политиздат, 1969. – С. 102–121.
284. Ленин, В. И. Тезисы о производственной пропаганде (Черновой набросок) [Текст] // Полное собрание сочинений : у 55 т. Т. 42. – Ноябрь 1920 – Март 1921 гг. ; 5-е изд. / В. И. Ленин. – Москва : Политиздат, 1969. – С. 14–16.
285. Ленин, В. И. Отчет о политической деятельности ЦК РКП(б) 8 марта [Текст] // Полное собрание сочинений : у 55 т. Т. 43. – Март – Июнь 1921 г. ; 5-е изд. / В. И. Ленин. – Москва : Политиздат, 1969. – С. 7–34.
286. Ленин, В. И. Обращение к крестьянам Украины [Текст] // Полное собрание сочинений : у 55 т. Т. 44. – Июнь 1921 – Март 1922 гг. ; 5-е изд. / В. И. Ленин. – Москва : Политиздат, 1969. – С. 77.
287. Лукашевич, О. Антирелігійна боротьба більшовицької влади крізь призму трансформації сільського побуту та дозвілля в 20-х рр. ХХ ст. [Текст] // Наукові записки з української історії : збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – Вип. 23. – С. 82–86.
288. Малик, Я. Й. Про створення та діяльність загонів сільської Червоної гвардії на Україні (жовтень 1917 – березень 1918 рр.) [Текст] / Я. Й. Малик // Український історичний журнал. – 1990. – № 11. – С. 64–72.
289. Мельничук, К. Вільне козацтво України періоду Центральної Ради [Текст] / К. Мельничук // Наукові записки. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2007. – Випуск 10. Серія : Історичні науки. – С. 123–130.
290. Молодчиков, О. В. Радянська книга на Україні в 1918–1920 рр. [Текст] / О. В. Молодчиков // З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні. – Київ : Академія наук Української РСР, 1957. – С. 253–264.
291. Морозова, О. Пережить войну : Рядовой состав вооруженных формирований периода гражданской войны в России [Текст] / О. Морозова // Белые годы. – 2009. – № 4 (14). – С. 28–45.
292. Мотуз, В. Український кінематограф в умовах наступу тоталітаризму [Текст] / В. Мотуз // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг.

- ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – Вип. 2. – С. 119–122.
293. Овечкин, В. В. Дезертирство из Красной Армии в годы Гражданской войны [Текст] / В. В. Овечкин // Вопросы истории. – 2003. – № 3. – С. 108–115.
294. Посадсков, А. Л. «Белая» и «красная» печатная пропаганда на фронтах гражданской войны в Сибири (опыт сравнения объективных характеристик) [Текст] : у 2-х ч. Ч. 1. / А. Л. Посадсков // Вестник Омского университета. – 1999. – Вып. 4. – С. 99–104.
295. Прилуцький, В. І. Молодь у суспільно-політичному житті УСРР (1928–1933) / В. І. Прилуцький // Український історичний журнал. – 2002. – № 4. – С. 60–81.
296. Ревегук, В. Червоний терор на Полтавщині у 1918–1923 роках [Текст] / В. Ревегук // Реабілітовані історією. Полтавська область. Науково-документальна серія книг : у 27 кн. Кн. 1. / упоряд. О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт. – Київ-Полтава : АСМІ, 2009. – 432 с.
297. Рибалка, І. К. Мобілізація до Червоної армії на Україні весною і влітку 1919 року [Текст] / І. К. Рибалка // Питання історії народів СРСР. – 1970. – Вип. 9. – С. 3–11.
298. Рожков, А. Ю. «В Москве я слышал одно, здесь вижу другое...»: Красноармеец 1920-х гг. : картина мира и социальный облик [Текст] / А. Рожков // Социологические исследования. – 2000. – № 10. – С. 76–83.
299. Рубльова, Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту» : боротьба владних структур УРСР проти Римсько-католицької церкви, 1920-і роки [Текст] / Н. Рубльова // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2(6/7). – С. 228–243.
300. Савченко, І. Ідеологічна складова книговидавництва в УСРР (1919–1920 рр.) [Текст] / І. Савченко // Історія України : Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. / НАН України. Інститут історії України. – Київ : Інститут історії України, 2011. – Вип. 37. – С. 96–111.

301. Семенов, Д. Д. Цивілізаційний підхід як метод дослідження багатополюсного світу: російсько-латиноамериканське співробітництво в умовах багатополюсного світу / Д. Д. Семенов // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 3. – С. 70–76.
302. Сипченко, І. Трансформація типологічної структури сумської преси на початку 1920-х рр. [Текст] // Журналістика. Науковий вісник. – 2015. – Вип. 14 (39). – С. 81–91.
303. Скрипник, М. О. Історія пролетарської революції на Україні. Короткий нарис [Текст] / М. О. Скрипник // Червоний шлях, 1923. – С. 84.
304. Солдатенко, В. Ф. Г. П'ятаков : епізоди життя і діяльності на Україні [Текст] / В. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1989. – № 4 (337). – С. 92–106.
305. Солдатенко, В. Ф. Збройні сили в Україні (грудень 1917 р. – квітень 1918 р.) [Текст] / В. Ф. Солдатенко // Український історичний журнал. – 1992. – № 12. – С. 47–57.
306. Солодка, Л. М. Організація і діяльність кіноустанов у 1920-ті на поч. 1930-х років та їх агітаційно-пропагандистська роль у процесі становлення радянської ідеології в українському селі [Текст] / Л. М. Солодка // Український селянин. – 2002. – Вип. 6. – С. 25–28.
307. Стрикун, І. Націонал-державна політика в програмних положеннях та діяльності загальноросійських і білоруських національних партій 1917 р. [Текст] / І. Стрикун // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 137–149.
308. Тарханова, Н. «Без военкома мы не имели бы Красной армии...» [Текст] / Н. Тарханова // Родина. – 2011. – № 2. – С. 28–33.
309. Тинченко, Я. Червонное казачество 1917-1925. Организация и униформа [Текст] / Я. Тинченко, А. Степанов // Цейхгауз. Российский военно-исторический журнал. – Москва. – 2010. – № 3(35). – С. 48–54.

310. Топчій, О. С. Сільська інтелігенція Чернігівщини в антирелігійній кампанії 20-х – поч. 30-х рр. XX ст. [Текст] / О. С. Топчій // Інтелігенція і влада . – 01/2011. – Вип. 21 Сер. : Історія . – С. 172–185.
311. Урядова, А. Готовый механизм для управления. Эмигранты о Красной армии [Текст] / А. Урядова // Родина. – 2011. – № 2. – С. 137–139.
312. Химиця, Н. О. Вільне козацтво у загальнонаціональній боротьбі за відновлення української державності періоду Центральної Ради [Текст] / Н. О. Химиця // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. – Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДУПУ імені Івана Франка, 2010. – Випуск 26. Історія. – С. 4–15.
313. Химиця, Н. О. Парамілітарні організації української молоді періоду центральної ради [Текст] / Н. О. Химиця // Держава та армія. – Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка». – 2011. – № 693. – С. 86–90.
314. Шершенькова, В. А. Розвиток законодавства про військові злочини в УРСР в 1919–1921 роках [Текст] / В. А. Шершенькова // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – № 63. – С. 301–307.
315. Шишко, О. Г. Диктатура Муравйова в Одесі [Текст] / О. Г. Шишко // Інтелігенція і влада : Громадсько-політичний науковий збірник. – 2012. – Випуск 23, серія Історія. – С. 218–229.
316. Щусь, О. Й. Створення Робітничо-Селянської Червоної армії [Текст] / О. Й. Щусь // Український історичний журнал. – № 2. – 1988. – С. 64–76.
317. Яковенко, Н. До питання про методологію вивчення історії України [Текст] / Н. Яковенко // Генеза : Філософія. Історія. Політологія. – 1996 . – № 1 (4). – С. 118–123.

VII. ДИСЕРТАЦІЇ. АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

318. Бойко, О. В. Протидія православної церкви і громадськості антирелігійному наступу держави у 20–30-ті роки XX ст. [Текст] : автореф. дис. на здобуття

- наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Бойко Олег Вікторович. – Дніпропетровськ, 2007. – 19 с.
319. Божко, О. І. Формування та бойовий шлях 1-ї і 2-ї Українських радянських дивізій (вересень 1918 – червень 1919 рр.) [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Божко Олег Іванович. – Київ, 1994. – С. 100.
320. Гриневич, Л. В. Військове будівництво в Україні у 20-ті – на початку 30-х рр. ХХ ст. : національний аспект [Текст] : дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 / Гриневич Людмила Володимирівна. – Київ, 1995. – 204 с.
321. Демидович, Л. С. Політика радянської влади щодо православної церкви в Україні в період НЕПу (1921–1928 рр.) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Демидович Л. С. – Київ, 2005. – 19 с.
322. Дик, А. А. Сельская молодежь 1920-х гг. : учеба, досуг, военная служба : на материалах Тамбовской губернии [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 / Дик Антон Артурович. – Тамбов, 2008. – 25 с.
323. Дудка, Л. О. Спілка войовничих безневірників в антирелігійній пропаганді в Україні [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Дудка Лариса Олексіївна. – Київ, 2005 – 23 с.
324. Ісаков, П. М. Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (березень 1919 – листопад 1921 рр.) [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Ісаков Павло Миколайович. – Київ, 2001. – 23 с.
325. Кальмин, Д. Д. Взаимодействия командования частей и учреждений РККА с местными органами власти и общественными организациями в области военного строительства в Украине в 1919–1928 годах [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Кальмин Дмитрий Дмитриевич. – Харьков, 1994. – 23 с.

326. Карпенко, М. М. Участь китайців у революційних подіях на території України (1917–1921 рр.) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец 07.00.02 / Карпенко Микола Михайлович. – Київ, 2008. – 22 с.
327. Кляцкин, С. М. Некоторые статистические данные о мобилизации трудящихся в Красную армию в 1918–1920 годах [Текст] / С. М. Кляцкин // Вопросы истории. – 1964, – № 7. – С. 207–211.
328. Кривизюк, Л. П. Вишкіл та виховання в українських військах періоду визвольних змагань 1917–1920 років [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец 20.02.22 / Кривизюк Леонід Петрович. – Львів, 2011. – 23 с.
329. Мазіпчук, П. Д. Агітаційно-пропагандистська робота українських військових організацій (березень 1917 – квітень 1918 рр.) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 / Мазіпчук Петро Дмитрович. – Київ, 2006. – 20 с.
330. Минкина, А. А. Воинский этикет Красной армии (1918 – июнь 1941 гг.) : историческое исследование. [Текст] : автореф. дис. на стиск. канд. ист. наук : спец. 07.00.02 / Минкина Анна Александровна. – Москва, 2010. – 26 с.
331. Ніколаєв, І. Є Репресії проти військовослужбовців та працівників органів ДПУ-НКВС України в 20–50-ті роки ХХ століття [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Ніколаєв Ігор Євгенович. – Київ, 2006. – 20 с.
332. Олійник, З. В. Національна політика більшовиків в Україні в 1917–1920 рр. [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Олійник З. В. – Київ, 2002. – 19 с.
333. Онуфриенко, М. Я. Красная гвардия в борьбе за установление Советской власти на Украине [Текст] : автореф. дис. на соиск. канд. ист. наук / Онуфриенко М. Я. – Київ : АН УССР, Ин-тист, 1955. – 16 с.
334. Попова, О. Н. Культурно-просветительная работа в Красной армии (1918–1923 гг.) [Текст] : автореф. дис. на соиск. канд. ист. наук : спец. 07.00.02 /

Попова Ольга Николаевна. – Санкт-Петербург : Самарский государственный педагогический ин-тут, 2009. – 26 с.

335. Чехрадзе, О. Ш. Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918 – грудень 1919 рр.) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 20.02.22 / Чехрадзе Олег Шотович. – Львів : Інститут гуманітарних і соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», 2003. – 18 с.

VIII. ДОВІДНИКИ. СЛОВНИКИ

336. Военный энциклопедический словарь [Текст] : 2-е изд. / С. Ф. Ахромеев, А. Т. Алтунин, Д. А. Волкогонов и др. – Москва : Военное издательство, 1986. – 864 с.
337. Военный энциклопедический словарь [Текст]. – Москва : Издательский дом «ОНИКС 21 век», 2002. – 1432 с.
338. Довідник з історії України [Текст] : у 3 т. Т. 2 / ред. І. Підкова, Р. Шуст. – Київ : Генеза, 1995. – 440 с.
339. Енциклопедія історії України [Текст] : в 10 т. Т. 10 : Т – Я / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – Київ : Наукова думка, 2013. – 784 с.
340. Історична наука : термінологічний і понятійний довідник [Текст] : навч. посіб. / В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко [та ін.]. – Київ : Вища школа, 2002. – 430 с.
341. Історія міст і сіл Української РСР [Текст] : у 26 т. Т. 19 / ред. І. Я. Макухін, І. Т. Гриченко, Г. С. Долгін. – Київ : Інститут історії АН УРСР, 1973. – 361 с.
342. Короткий довідник з історії України [Текст] / І. Ф. Курас, О. М. Бегмет, І. І. Федьков. – Київ : Вища школа, 1994. – 256 с.
343. Книга учета лиц состоявших на особом учете бывших белых офицеров в органах ГПУ Украины [Текст] : в 4 т. Т. 4 / предсл. Я. Тинченко. – Харьков : САГА, 2012. – 2160 с.

344. Народное хозяйство СССР за 70 лет : юбилейный стат. Ежегодник / Госкомстат СССР [Текст]. – Москва : Финансы и статистика, 1987. – 766 с.

ІХ. ХРЕСТОМАТІЇ. НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

345. Кадишев, А. Что должен знать молодой красноармеец [Текст] / А. Кадишев. – Москва : Государственное военное издательство, 1925. – 184 с.
346. Коваль, Р. Отамани Гайдамацького краю : 33 біографії [Текст] / Р. Коваль; ред. Г. Гребенюк. – Київ : Правда Ярославичів, 1998. – 616 с.
347. Реабілітовані історією. Полтавська область. Науково-документальна серія книг : у 27 кн. Кн. 1. / упоряд. О. А. Білоусько, Т. П. Пустовіт. – Київ-Полтава : АСМІ, 2009. – 432 с.
348. Рудой, А. Индивидуальная и групповая партийная работа в РККА [Текст] : пособия для полкового партактива / А. Рудой, Е. Борисов. – Москва : Госиздат отдел военной литературы, 1928. – 88 с.
349. Субтельний, О. Україна [Текст] : 3-тє вид., перероб. і доп. / О. Субтельний. – Київ : Либідь, 1993. – 720 с.

Х. ІНТЕРНЕТ РЕСУРСИ

350. Верстюк, В. Про історичні передумови встановлення свята Радянської армії (23 лютого) [Електронний ресурс] / В. Верстюк. – Електрон. дані. – Полтава 2010–2017. – Режим доступу : <https://siver.com.ua/publ/1/2-1-0-163>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 09.04.2014.
351. Довідник з історії України [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – Київ 2010–2017. – Режим доступу : <http://vijsko.milua.org/v3.htm>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 15.09.2012.
352. Долгова А. К вопросу о дезертирстве в годы гражданской войны [Электронный ресурс] / А. К. Долгова. – Электрон. данные. – Пермь 2009–2017. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/18_DNI_2011/Istoria/2_89202.doc.htm. – Название с экрана. – Дата просмотра : 21.07.2013.

353. Дубницька, В. В. Інформаційна політика більшовиків в Україні у період національно-демократичної революції 1917–1920 рр. [Електронний ресурс] / В. В. Дубницька. – Електрон. дані. – Маріуполь 2010–2017. – Режим доступу : http://mdgu-kid.at.ua/publ/informacijna_politika_bilshovikiv_v_ukrajini_u_period_nacionalno_demokratichnoji_revoljuciji_1917_1920_rr/1-1-0-15. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 23.04.2015.
354. Жирнов, Є. В июле 1920 года дезертировало 773 тысячи красноармейцев [Электронной ресурс] / Є. Жирнов. – Електрон. дані. – 2010–2017. – Режим доступу : <http://a-pesni.org/grvojna/kr/a-773.php>. – Название с экрана. – Дата просмотра : 13.10.2014.
355. Жирнов, Є. «Двічі по двісті – суд честі» [Електронний ресурс] / Є. Жирнов. – Електрон. дані. – 2009–2017. – Режим доступу : http://zib.com.ua/ua/2910-dvichi_po_dvisti__sud_chesti.html. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 16.02.2011.
356. Здоров, А. 1918 рік. Червоне козацтво з'явилося раніше Червоної армії [Електронний ресурс] / А. Здоров // Історична правда. – 23.02.2011. – Електрон. дані. – Одеса 2011–2017. – Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/23/27111/>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 05.05.2013.
357. Круцик, Р. Братня любов Каїна. 90 років другої російської окупації України [Електронний ресурс] / Р. Круцик. – Електрон. дані. – Київ 2009–2017. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/istoriya-i-ya/bratnya-lyubov-kaїna>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 09.12.2014.
358. Кукуріка, Я. Заславщина в національно-визвольних змаганнях 1917 – 1922 років. Революційні події 1917 р. [Електронний ресурс] / Я. Кукуріка. – Електрон. дані. – Київ 2012–2017. – Режим доступу : <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Zaslav/Empires/LiberationStruggle/Revolution1917.html>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 05.05.2016.

359. Патриляк, І. Агресія, окупація та анексія України советською Росією в 1918–1921 рр. [Електронний ресурс] : тези співдоповіді наукової конференції 26 грудня 2009 року / І. Патриляк. – Електрон. дані. – Київ 2010–2017. – Режим доступу : <http://www.memorial.kiev.ua/novyny/792-ivan-patryljak.html>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 17.02.2012.
360. Полное собрание законодательства СССР. Система доступа к базе всех нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – 2011–2017. – Режим доступу : http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/ussr_904.htm. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 06.08.2016.
361. Пономарьов, В. Київ у лютому 1918 року [Електронний ресурс] / В. Пономарьов. – Електрон. дані. – Київ 2016–2017. – Режим доступу : <http://mega-polis.in.ua/kyiv-u-lyutomu-1918-roku/>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 09.09.2017.
362. Рогоза В. Как советская власть боролась с церковью в послереволюционные годы? [Электронной ресурс] // В. Рогоза. – Электрон. данные. – 2008–2017. – Режим доступу : <http://shkolazhizni.ru/culture/articles/12704/>. – Название с экрана. – Дата просмотра : 30.03.2011.
363. Ревегук, В. Я. Повстанський рух на Полтавщині. 1920 рік : найбільший розмах повстанського руху [Електронний ресурс] / В. Я. Ревегук. – Електрон. дані. – Полтава 2009–2016. – Режим доступу : <http://poltava-repres.narod.ru/povstan/rozmah.htm>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 19.02.2011.
364. Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1919 г. Управление делами Совнаркома СССР [Электронной ресурс]. . – Электрон. данные. – 2013–2017. – Режим доступу : <http://istmat.info/node/38779>. – Название с экрана. – Дата просмотра : 06.09.2016.
365. Стародубщина. Подальша доля щорсівських окупантів [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – 2011–2016. – Режим доступу :

- http://siver.com.ua/publ/starodubshhina_podalsha_dolja_shhorskikh_okupantiv/4-1-0-287. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 12.02.2016.
366. Тинченко, Я. Жизнь и смерть комкора Примакова [Електронний ресурс] / Я. Тинченко. – Електрон. дані. – Київ 2007–2017. – Режим доступу : http://cripo.com.ua/?sect_id=2&aid=38938. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 11.05.2009.
367. Червоні аватари України: Забутий пасинок революції [Електронний ресурс]. – Електрон. дані. – Київ 2008–2017. – Режим доступу: <http://joanerges.livejournal.com/477234.html>. – Назва з екрану. – Дата перегляду : 12.09.2010.